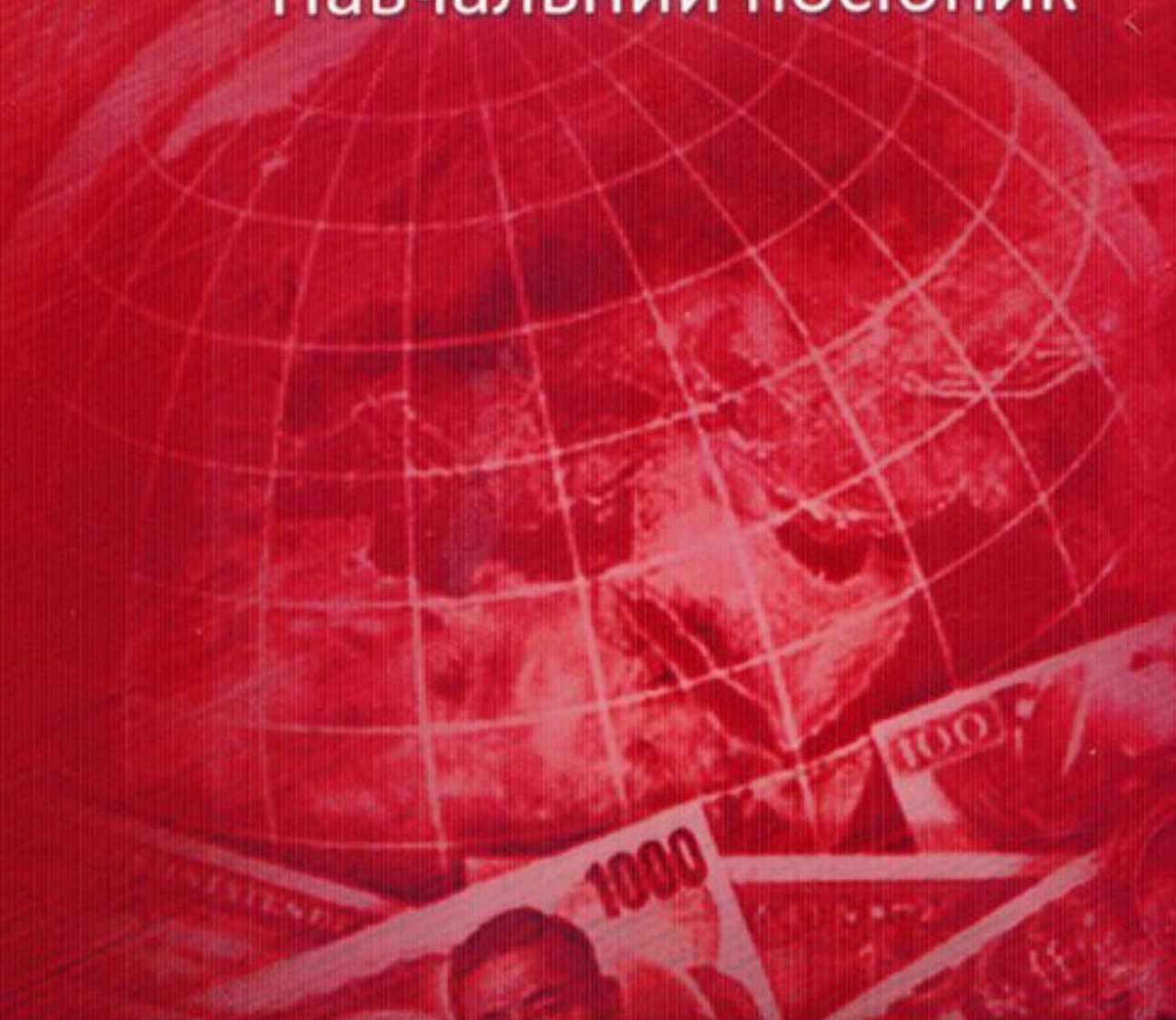

33
M16

МАКРОЕКОНОМІКА

Навчальний посібник

УДК 330. 101. 541 (075.8)

ББК 65. 012. 2 я 73

З 43

Колектив авторів-укладачів: О. Г. Бакланова (тема 3); В. Д. Мужайло, О. О. Брагарник (тема 2); С. О. Даниліна (тема 6, тема 7); Л. Л. Жданова (вступ, тема 1); Л. Я. Коноводченко, М. Г. Латовенко (тема 5); С. М. Макуха (тема 8); О. К. Лунева (тема 10); С. В. Максименко (тема 4); В. К. Матвєєнко (тема 6); Т. С. Старикова (тема 4); М. О. Уперенко (тема 10); Г. А. Чередниченко (тема 9); П. П. Несененко, Т. І. Янчева (тема 7).

Рецензенти: **Горняк О. В.**

доктор економічних наук, професор
Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова

Артьомова Т. І.

доктор економічних наук, професор
Інституту економіки та прогнозування НАН України

У навчальному посібнику запропоновано концептуальні, методологічні та методичні положення макроекономічного аналізу. Розглянуто теоретико-прикладні положення формування механізмів макроекономіки та макроекономічної політики. Розкрито зміст та поняття моделей та методів макроекономічного аналізу. Моделювання макроекономічних процесів наближено до потреб господарської практики. Сформульовано концептуальний підхід до аналізу макроекономічних процесів та явищ, а також систему знань про механізм функціонування національної економіки на підставі макроекономічних теорій, обґрунтованих світовою і вітчизняною наукою.

Формування та розвиток економічного мислення передбачає вивчення економічної теорії. Серед усіх її розділів макроекономіка формує світогляд як фахівців у галузі економіки, так і громадян, які прагнуть розуміти економічну політику держави. В центрі дослідження макроекономіки – багатство та дохід нації, темпи та фактори економічного зростання і, навпаки, причини економічного спаду, зайнятість та її протилежність – безробіття, інфляція.

У розвинених країнах держава активно втручається в економіку. Це примушує шукати більш прийнятні, науково обґрунтовані варіанти державної економічної політики, спрямованої на вирішення загальнонаціональних економічних задач – забезпечення високих і тривалих темпів зростання виробництва, повної зайнятості й стабільного рівня цін. Одночасно розрахунки і широкі публікації макроекономічних показників дозволяють суспільству свідомо оцінити результативність економічної політики держави. Саме темпи зростання економіки, рівень безробіття й інфляція стають критеріями оцінки якості та ефективності курсу економічної політики уряду, складність розуміння якої полягає в тому, що різні течії економічної думки пропонують різні підходи до вирішення макроекономічних проблем та формування економічної політики.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
Тема 1. Макроекономіка як наука	9
1.1. Предмет макроекономіки	9
1.2. Метод макроекономіки	14
Запитання для самоконтролю	18
Тема 2. Макроекономічні показники в системі національних рахунків	19
2.1. Система національних рахунків як інструмент обґрунтування макроекономічних показників	20
2.2. Валовий внутрішній продукт і методи його розрахунку	23
2.3. Чистий національний продукт, національний дохід і особистий дохід	28
2.4. Вплив цін на макроекономічні показники. Номінальний і реальний валовий внутрішній продукт	34
2.5. Суспільний добробут у системі макроекономічних показників	36
2.6. Тіньова економіка: причини виникнення, сутність, основні форми та особливості в Україні	40
Запитання для самоконтролю	44
Тема 3. Макроекономічний аналіз: сукупний попит та сукупна пропозиція	45
3.1. Сукупний попит, його структура. Цінові та нецінові детермінанти сукупного попиту	45
3.2. Сукупна пропозиція в концепціях різних шкіл. Детермінанти сукупної пропозиції	49
3.3. Модель економічної рівноваги „сукупний попит – сукупна пропозиція”. Короткострокова та довгострокова макроекономічна рівновага. Ефект храповика	53
Запитання для самоконтролю	58
Тема 4. Класична та кейнсіанська макроекономічні моделі	59
4.1. Класична економічна теорія	60
4.1.1. Основні передумови класичної теорії	60
4.1.2. Ринок праці й виробництво національного доходу	61
4.1.3. Ринок благ. Заощадження й інвестиції	63
4.1.4. Класична теорія грошей і модель загальної рівноваги	65
4.2. Теорія ефективного попиту як основа кейнсіанського мікроаналізу	66
4.3. Споживання, заощадження, інвестиції в кейнсіанській теорії	68
4.4. Методи визначення рівноважного рівня ЧВП	71
4.5. Зміна рівноважного ЧВП. Мультиплікатор і акселератор інвестицій. Парадокс ощадливості	74
4.6. Рівновага ЧВП в умовах повної зайнятості	78
Запитання для самоконтролю	81
Тема 5. Грошовий ринок та банківська система	83
5.1. Походження, сутність та функції грошей. Види грошей	83
5.2. Пропозиція грошей, грошові агрегати та їх динаміка	89

5.3.	Складові попиту на гроші та фактори, що його визначають	91
5.4.	Сутність і механізм функціонування грошового ринку. Рівновага на грошовому ринку	93
5.5.	Банківська система, функції Центрального банку і комерційних банків	96
5.6.	Банківська система України	101
	Запитання для самоконтролю	108
	Тема 6. Макроекономічна нестабільність: циклічність розвитку економіки, безробіття та інфляція	109
6.1.	Циклічність як форма розвитку економіки	109
6.1.1.	Природа і типи економічних циклів	111
6.1.2.	Особливості циклів і криз ХХ століття	118
6.1.3.	Сучасна фінансова криза та її зв'язок з економічною кризою. Трансформаційна криза	120
6.1.4.	Антициклічна політика держави	127
6.2.	Безробіття, його форми, причини і наслідки	129
6.2.1.	Сутність безробіття. Підходи до визначення його рівня	129
6.2.2.	Вплив безробіття на стан національної економіки. Закон Оукена	132
6.2.3.	Види та форми безробіття. Соціально-економічні наслідки безробіття	135
6.2.4.	Основні напрямки державного регулювання зайнятості. Державна політика зайнятості	137
6.3.	Інфляція, її види (форми) причини та наслідки	145
6.3.1.	Інфляція, її види і причини	145
6.3.2.	Форми інфляції: інфляція попиту та пропозиції	155
6.3.3.	Соціально-економічні наслідки інфляції	158
6.3.4.	Зв'язок інфляції та безробіття. Крива Філіпса	166
6.3.5.	Антиінфляційна політика держави	169
	Запитання для самоконтролю	172
	Тема 7. Економічне зростання	174
7.1.	Економічне зростання як теоретичне поняття:	174
7.1.1.	Визначення економічного зростання та його цілі	174
7.1.2.	Типи економічного зростання	178
7.1.3.	Фактори економічного зростання	182
7.2.	Моделі економічного зростання	188
7.3.	Економічне зростання та економічний розвиток	195
	Запитання для самоконтролю	198
	Тема 8. Фіскальна та грошово-кредитна політика держави	199
8.1.	Сутність державних фінансів, державний бюджет та державний борг	199
8.2.	Податки та фіскальна політика	204
8.3.	Грошово-кредитна політика та тенденції її розвитку	210
	Запитання для самоконтролю	214

Тема 9. Держава у системі макроекономічного регулювання	215
9.1. Теоретичне обґрунтування державного регулювання економіки	216
9.2. Економічні функції сучасної держави. Вплив держави на економічний кругообіг	222
9.3. Основні цілі, напрямки та методи державного регулювання економіки	225
9.4. Роль держави у процесі перетворення економіки на ринкових засадах	231
Запитання для самоконтролю	238
Тема 10. Про творчий взаємозв'язок економічної історії та економічної теорії	239
10.1. Взаємодія економічної історії та економічної теорії в XVI-XVII століттях	239
10.2. Розвиток взаємозв'язку економічної історії та економічної теорії у XVIII столітті	241
10.3. Творчі взаємозв'язки економічної історії та економічної теорії у XIX столітті	253
10.4. Посилення творчого зв'язку економічної історії та економічної теорії в XX столітті	258
Запитання для самоконтролю	263
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	265

ВСТУП

Макроекономіка як складова частина єдиної економічної теорії спрямована на виявлення закономірностей функціонування ринкової економіки як цілісної системи. Вона являє собою теоретичну основу економічної політики держави, створює методологічну основу для поглибленого вивчення галузевих, функціональних та інших спеціальних економічних дисциплін.

Теорія макроекономіки представлена поглядами та вченнями видатних представників різних шкіл і напрямків світової науки. Насамперед її розвиток пов'язується з ім'ям Дж. М. Кейнса і його роботою «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936 р.). Саме він визнав необхідність фундаментального перегляду теоретичних уявлень про механізми функціонування економіки.

На думку Кейнса, економіка як наука – це швидше метод, ніж навчання, інструмент розуму, техніка мислення, що допомагає тим, хто володіє нею, дійти правильних висновків. Його теорія підриває віру у внутрішні відбудовні сили ринкового механізму, науково обґрунтовує необхідність та основні напрямки державного втручання в економічні процеси з метою досягнення поступового розвитку. М. Блауг оцінив макроекономічне мислення Кейнса як справжню революцію в теоретичній сфері. Інструментарій економічного аналізу, понятійний апарат, створений Кейнсом, практичні висновки використовуються не тільки послідовниками його вчення, але й представниками альтернативних шкіл і напрямків економічної науки.

Перехід економіки України до ринкових зв'язків і відносин, забезпечення інтеграції її в загальносвітове господарство, необхідність вирішення комплексу важливих проблем пред'являють високі вимоги до якості економічних знань учасників цього процесу. Це передбачає суттєве поглиблення змісту загальнотеоретичної, фундаментальної підготовки фахівців-економістів у вищих навчальних закладах. Сучасна система освіти має формувати у студентів не тільки професійні знання і навички, але й систему цінностей і переконань, адекватних реаліям ринкової економіки. Самостійність мислення, здатність до сприйняття нового, перспективного, стають невід'ємною частиною професійної підготовки сучасного фахівця.

У нових умовах важливе значення має адекватне теоретичне відображення сучасних економічних процесів. Об'єктивною необхідністю стає системний підхід до вивчення національної економіки, пошук закономірностей її функціонування як цілісної системи в контексті загальносвітових господарських процесів, визначення можливих варіантів та альтернативних шляхів її розвитку. Враховуючи це, колектив авторів підготував навчальний посібник для поглибленого вивчення макроекономічних проблем студентами вищих економічних навчальних закладів. Головна мета запропонованого посібника – допомогти студентам засвоїти фундаментальні знання, які пропонує макроекономіка як складова частина економічної теорії, навчитися самостійно оцінювати чинники та наслідки макроекономічного розвитку країни, зрозуміти глибокі системні розбіжності між сучасною економікою

розвинутих країн і перехідною економікою України, сформувані сучасне економічне мислення.

Під час роботи над навчальним посібником авторський колектив урахував сучасні досягнення світової економічної науки, використовував роботи прибічників неокласичного, кейнсіанського, монетаристського, інституціонального напрямків економічної теорії. Водночас, урахувавши особливості сучасного стану економіки України та результати її реформування, при розкритті деяких питань автори спираються на досягнення вітчизняної економічної науки, пропонують власне тлумачення окремих макроекономічних явищ і категорій.

Автори зважають і на ту обставину, що в умовах переходу вітчизняної економіки до ринку більш прийнятним є порядок, коли спочатку з'ясовуються мікроекономічні проблеми, а вже потім – макроекономічні. Саме в мікроекономіці формуються вихідні пропорції макроекономічної динаміки. Тому використовуються напрацьовані мікроекономічні методи аналізу економічних процесів на рівні економіки як цілісної системи.

Навчальний посібник містить 10 основних тем. У структурі кожної з них виділяється перелік ключових питань, що дає студентам уяву про зміст та логіку викладення матеріалу, теоретична частина, запитання для самоконтролю. Особливу увагу автори приділили найважливішим питанням кожної теми. При цьому вони ставили за мету викласти матеріал у максимально доступній для сприйняття формі. Теоретичний матеріал розглядається з використанням графічного аналізу, елементарного математичного апарату, що полегшує розуміння закономірностей функціонування економіки. Зміст багатьох категорій розкривається авторами не тільки в теоретичному аспекті, але й з урахуванням протікання макроекономічних процесів в економіці України.

Тема 1 **«Макроекономіка як наука»** знайомить студентів з предметом і методом макроекономіки як самостійного розділу економічної теорії, основними школами макроекономічних досліджень, понятійним апаратом дисципліни.

У темі 2 **«Макроекономічні показники в системі національних рахунків»** розглядається визначення загального показника суспільного виробництва – валового національного продукту, методи його розрахунку, пов'язані з ним статистичні показники системи національних рахунків, причини виникнення та основні форми тіньової економіки.

Тема 3 **«Сукупний попит та сукупна пропозиція»** та тема 4 **«Класична і кейнсіанська макроекономічні моделі»** присвячені аналізу короткострокової та довгострокової макроекономічної рівноваги, моделей «сукупний попит-сукупна пропозиція», «сукупні витрати-обсяг виробництва», «вилучення-ін'єкції».

У темі 5 **«Грошовий ринок та банківська система»** розглядаються основні категорії монетарної політики: гроші, відсоткові ставки, аналізуються функції комерційних банків, роль Центрального банку у контролі над грошовою масою, особливості банківської системи України в умовах переходу до ринкової економіки.

У темі 6 **«Макроекономічна нестабільність: циклічність розвитку економіки, безробіття та інфляція»** аналізуються причини періодичних коливань виробництва, зайнятості та цін, форми безробіття і типи інфляції, напрямки антициклічної політики держави, особливості трансформаційної кризи в перехідній економіці.

Тема 7 **«Економічне зростання та його основні фактори»** присвячена розгляду теорій та моделей економічного зростання та економічного розвитку.

У темі 8 **«Фіскальна та грошово-кредитна політика держави»** розглядаються концептуальні підходи до аналізу бюджету, наслідки державного впливу на економіку за допомогою інструментів фіскальної та грошово-кредитної політики, особливості оподаткування в умовах трансформаційної економіки.

Тема 9 **«Держава у системі макроекономічного регулювання»**, присвячена теоретичному обґрунтуванню необхідності державного регулювання економіки, основним функціям, напрямкам та методам економічної діяльності держави.

У темі 10 **«Про творчий взаємозв'язок економічної історії та економічної теорії»** аналізується динаміка та зміст довгострокового процесу взаємодії наук.

У кінці кожної теми студентам пропонуються запитання для самоконтролю. Вони допоможуть краще засвоїти навчальний матеріал, систематизувати знання основних понять і категорій, оцінити рівень власної підготовки.

Авторський колектив не претендує на закінчене та вичерпне висвітлення всіх макроекономічних проблем. Запропонований матеріал має доповнюватись у процесі самостійної роботи студентів, а також при вивченні макроекономічних процесів у суміжних економічних дисциплінах. Колектив авторів з вдячністю сприйме всі зауваження і пропозиції щодо вдосконалення змісту і структури навчального посібника і буде враховувати їх у подальшій роботі.

ТЕМА 1. МАКРОЕКОНОМІКА ЯК НАУКА

План

1.1. Предмет макроекономіки.

1.2. Метод макроекономіки.

1.1. Предмет макроекономіки

Становлення макроекономіки як науки. *Макроекономіка* – це особлива галузь економічної науки, що сформувалася в розвинених країнах Заходу у ХХ сторіччі та віддзеркалює реалії західної економіки, менталітет західних економістів і громадян. Макроекономіка вивчає економіку як єдине ціле. У центрі макроекономіки – лише три проблеми: національне виробництво, безробіття й інфляція.

Відокремлення макроекономіки в особливу галузь економічного знання і викристалізування її проблематики пов'язані з тим, що у ХХ ст. у західних країнах держава активно втручається в економіку. Це примушує шукати більш прийнятні та науково обґрунтовані варіанти державної економічної політики, спрямовані на рішення загальнонаціональних економічних задач – забезпечення високих і тривалих темпів зростання виробництва, повної зайнятості та стабільного рівня цін. Одночасно розрахунки і публікації макроекономічних показників дозволяють суспільству свідомо судити про результативність економічної політики держави. Саме темпи зростання економіки, рівень безробіття й інфляція стають критеріями оцінки якості та ефективності курсу економічної політики уряду. Розрахунки цих макроекономічних параметрів дозволяють економістам із високим ступенем достовірності передбачити результати президентських виборів у країнах із розвиненими традиціями демократії.

Вирішення всіх трьох фундаментальних практичних проблем потребує, з одного боку, поглибленого вивчення найважливіших взаємозв'язків суспільного виробництва як цілого, а з іншого – розробки на цій основі конкретних рекомендацій щодо формування послідовної економічної політики.

Дослідження проблем суспільного виробництва як цілого для економічної теорії не є новиною. З початку свого існування вона вивчає цей аспект виробництва. Ще наприкінці XVII сторіччя англійські економісти У. Петті та Г. Кінг зробили спробу роз'яснити суть і виявити розмір національного доходу. У XVIII сторіччі французький економіст Ф. Кене розробив модель процесу відтворення, що будувалася на передумові участі у виробництві та присвоєнні суспільного продукту трьох суспільних класів. Свої трактування суспільного виробництва, виходячи з подальшого розвитку уявлень про продуктивну працю, про капітал і прибуток, розробили А. Сміт у XVIII сторіччі та К. Маркс у XIX сторіччі. Але всі ці дослідження були все ж таки політекономічними. Авторів цікавили суттєві аспекти проблеми, соціально-економічне трактування взаємозв'язків суспільного виробництва як цілого. В ХХ ст. у центр досліджень

переміщується функціональний аспект економіки, чітко розмежовуються мікро- і макроекономічні підходи до аналізу. Оpubліковану в 1936 р. книгу англійського економіста Дж. М. Кейнса “Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей” історики економічної думки відносять до поворотного пункту в економічній науці. Вона мала вплив як на подальший розвиток економічних досліджень, так і на формування економічної політики урядів багатьох країн.

Макроекономіка і економічна політика. Книга Дж. М. Кейнса обґрунтовувала необхідність втручання держави в економіку, а саме, необхідність державних капіталовкладень, державних закупівель товарів і послуг. На момент публікації цього твору країни Заходу вже почали виходити з Великої депресії внаслідок широкомасштабного державного втручання у економіку. Так, “Новий курс” президента США Ф. Д. Рузвельта передбачав збільшення витрат держави на суспільні роботи, на замовлення промисловості. В Германії в цей же час уряд також почав будувати дороги, збільшив замовлення промисловості. Це свідчить про те, що економічна практика емпіричним шляхом приходять до рецептів, про які лише трохи пізніше написав Дж. М. Кейнс у своїй відомій книжці. Її сприйняли, як теоретичне обґрунтування сильної фіскальної політики і самого принципу державного втручання в економіку. Однак такий розвиток подій примушує знову і знову звертатися до питання про взаємовідносини економічної теорії і економічної практики – у даному випадку – економічної практики як практики державного управління економікою. Для неї зовсім не обов’язково базуватись на тій чи іншій науково обґрунтованій теорії. Вона завжди є результатом визначеного співвідношення економічних інтересів, певного співвідношення соціальних сил. Унаслідок цього, вона може розвиватися як на ґрунті послідовного використання теоретичних положень тієї чи іншої наукової концепції, так і на ґрунті еkleктичного поєднання окремих положень різноманітних теорій і волонтаристських вирішень проблем.

Макроекономіка і мікроекономіка. Макроекономіка як теорія тісно пов’язана з мікроекономікою. Саме від мікроекономіки відштовхувався Дж. М. Кейнс. Він відмовився від уяви про існування роз’єднаних, відокремлених один від одного ринків товарів, праці, грошей і взяв за фундамент один узагальнений ринок, де все взаємопов’язане. Вивчення його як цілісної системи слід починати з самих загальних залежностей. Вони подані зв’язками між показниками, кожен з яких характеризує якусь грань ринку як цілого. Попит – віддзеркалює попит усіх покупців на всі товари, тобто сукупний попит на сукупний продукт. Доход не диференціюється як доходи окремих власників факторів виробництва на окремих ринках, а розглядається як сукупний доход. У результаті всі ринки були об’єднані в єдиний економічний простір, велику економічну систему, тобто макроекономічну систему. Ця макросистема поєднує малі підсистеми, фірми і домогосподарства. Але вона являє собою не лише їх механічну суму, а щось інше. Економічна система як ціле не може бути адекватно охарактеризована термінами ринкових відносин фірм і домогосподарств. Фактори, що управляють макросистемою, не є лише

збільшеною версією факторів, що управляють її окремими частинами, малими підсистемами, мікроекономічними системами. Розбіжності між мікро- і макросистемами визначають і різні методи аналізу.

По-перше. Мікроекономічний аналіз присвячено вивченню поведінки окремих економічних суб'єктів (фірм, домогосподарств), виявленню умов, за яких узгоджуються індивідуальні цілі суб'єктів господарювання. Механізмом такого узгодження є ринкове ціноутворення. Макроекономічний аналіз присвячено вивченню функціонування національної економіки як цілого. Макроекономіка виявляє механізми, що визначають темпи зростання національного продукту й доходу, рівень безробіття, рівень цін.

По-друге. Мікроекономіка розглядає лише реальний сектор національного господарства. Мінові пропорції вона розглядає як пропорції обміну товару на товар або на золото. На противагу цьому підходу, макроекономіка враховує існування кредитних грошей. Процеси їх утворення й розподілу в національному господарстві складають монетарний (грошовий) сектор. Взаємодія реального і монетарного секторів є проблемою дослідження макроекономіки.

Мікро- і макроекономічний аналізи, незважаючи на їх відносну самостійність, доповнюють один одного.

Особливим, у зв'язку з їх взаємодією, є питання про їх субординацію. Не викликає ніяких сумнівів той факт, що всяка макроекономіка є сукупністю мікроекономік. Усяке мікроекономічне господарство є часткою макроекономіки. Але що первісно? Чи складається макроекономіка із мікроекономік або вона поділяється на мікроекономіки? На це запитання є дві принципово різні відповіді. Перша відповідь: макроекономіка складається з мікроекономік. Таке економічне становище характеризує ринкову економіку. Інша відповідь: макроекономіка розділяється на мікроекономіки. Таке економічне становище характеризує одержавлену економіку, коли єдиним власником і підприємцем є держава, а підприємства (фірми) лише виконують плани держави і не мають економічної свободи. В першому випадку можливості практичного вирішення макроекономічних проблем – економічного зростання, безробіття, інфляції – обмежені, тому що обмежені ресурси держави. Це примушує дуже ретельно розробляти механізми фінансової і грошової політики, спрямовані на досягнення загальнонаціональних цілей. В другому випадку можливість практичного вирішення макроекономічних проблем набагато ширша, тому що всі ресурси виробництва належать державі. Але самі можливості їх ефективного використання обмежені специфікою мікроекономічних процесів, де внаслідок відсутності конкуренції уповільнюється науково-технічний прогрес, а пропорції обміну благ, тобто відтворювальна і галузева структури виробництва, суттєво деформовані. Саме другий варіант співвідношення макро- і мікроекономіки існував у нашій країні протягом багатьох років. Це сформувало особливий менталітет вітчизняних економістів. Навіть до сьогодні вони впевнені в досить широких можливостях сучасної вітчизняної держави у вирішенні макроекономічних

проблем, у тому, що лише посилення втручання держави в економіку може забезпечити і високі темпи економічного зростання, і подолання інфляції, і повну зайнятість, та ще й структурну перебудову економіки. Але ж за умов ринку, ресурси держави вже не такі колосальні. Звичайно, матеріальні можливості держави ними не обмежуються, вони включають ще можливості маніпулювати грошовою масою. І це вже все. Цього дуже мало для задовільного і швидкого вирішення гострих макроекономічних проблем. Крім того, посилення втручання держави в економіку, коли суспільство не контролює економічну політику держави, також не обіцяє вирішення макроекономічних проблем на користь суспільства, як цілого.

Макроекономічний аналіз і прогнозування. Відрізняють макроекономічний аналіз на підставі інформації про макроекономічні процеси, що відбувались у минулому, та макроекономічне прогнозування. Перше, тобто аналіз минулих економічних подій, називають аналіз *ex post*, тобто аналіз після подій. Його підґрунтям є національні рахунки. Розрахунки макроекономічних параметрів минулого відкривають можливості реально оцінити досягнення і зрозуміти, як функціонує економіка. Отримана таким чином інформація дозволяє виявити ступінь реалізації планів, що визначались, провести порівняльний аналіз розвитку даної країни в різні періоди, чи різних країн на даний час, а також розробити реальні прогнози динаміки макроекономічних величин. Макроекономічне прогнозування, або аналіз *ex ante* – це прогнозне моделювання економічних явищ та процесів. Воно базується на аналізі *ex post*, але не зводиться до нього. Прогнозування включає набагато складніший етап виявлення закономірностей формування макроекономічних зв'язків і віддзеркалення цього в системі макроекономічних параметрів.

Щодо найважливіших взаємозв'язків в економіці, які тлумачаться макроекономічною теорією, можна сказати, що вони значною мірою обумовлені інтуїцією дослідника, а не статистичною інформацією. Так, інтуїтивну уяву Дж. М. Кейнса про співвідношення споживання і заощадження спростовує статистичний аналіз споживчих бюджетів, проведений відомим американським економістом М. Фрідменом, концепцію мультиплікатора ВВП як умоглядну, що не має доказів, спростовує відомий американський економіст П. Самуельсон та ін. Чи не означає це, що макроекономічна теорія не має стійких, перевірених часом і маючих підтвердження практичних положень? Звичайно, вони є. Але їх не так багато. І це нормально, бо макроекономіка – це молода галузь наукового знання, тому їй властиво те, що властиво науці, а саме-пошук істини, і те, що властиво молодості, а саме – помилки. Яким чином гіпотетичні уяви стають, або не стають теорією відомо з вивчення проблеми співвідношення гіпотези і теорії.

Виявлені закономірності дозволяють створювати макроекономічні прогнози, тобто передбачення подальшого розвитку подій, виходячи із виявлених тенденцій. Однак, прогнозні дані досить часто не підтверджуються практикою. При цьому не має особливого значення, на який час відстає прогноз

події від самої реальної події. З чим це пов'язано? Існує декілька причин, що ускладнюють економічне прогнозування.

По-перше, завжди зберігається можливість непередбаченого впливу тих чи інших змін. Наприклад, зростання цін на нафту у 1973-1974 рр., 1991 р. досить суттєво відхилило траєкторію реальних подій від прогнозних.

По-друге, плани на майбутнє досить мінливі, а це дуже впливає на економіку. В демократичних країнах Заходу, як відмічають дослідники, уряди інколи досить оперативно реагують на власні макроекономічні прогнози і так коригують свою економічну політику, що це робить прогнози недійсними.

По-третє, політичні зміни і події можуть значною мірою викликати зміни економічні.

Крім того, прогнози отримують за допомогою комп'ютерних моделей на базі тисяч рівнянь. Це створює досить суттєву ймовірність помилок. Розробка точних і достовірних прогнозів – це двоякий процес: з одного боку – розробка надійної теорії макроекономічних взаємозв'язків, з іншого – надійного математичного апарату розрахунків.

Школи макроекономічних досліджень. Макроекономічна теорія як особлива галузь наукових знань виникла й розвинулась трудами представників двох шкіл економічної думки. Дж. М. Кейнс і послідовники його поглядів – кейнсіанці та некейнсіанці – з одного боку, і представники неокласичного, монетаристського та неомонетаристського напрямку – з іншого боку, полемізують відносно втручання уряду в економіку.

Кейнсіанці виходять із суттєвих змін у механізмі конкуренції у ХХ ст. і цим обґрунтовують активне державне втручання в економіку. Неокласики вважають, що регульований ринок не може об'єктивно визначити суспільні потреби й суспільні ресурси, пропорції обміну деформуються, що деформує все суспільне виробництво. Уряди зовсім не виправляють невдачі ринків, вони їх погіршують. На підґрунті таких теоретичних засад кожна із шкіл макроекономічного аналізу проводить теоретичні дослідження і розробляє відповідні рекомендації щодо макроекономічної політики.

Обидва підходи базуються на передумові демократичного характеру державної влади, дії якої суспільство може контролювати. Це дає підставу припускати, що держава своєю економічною політикою прагне досягти загальнонаціональних цілей суспільства. При цьому, в межах неокласичного підходу припускається, що урядова бюрократія має дуже великі можливості реалізувати скоріше власні цілі, ніж суспільні. В разі, коли суспільство не має конституційних можливостей впливати на характер економічної політики держави, її втручання в економіку не гарантує досягнення загальних цілей суспільства, таке втручання здійснюється в інтересах окремих соціальних прошарків, угруповань. У цьому випадку цілком виправдані ідеї економістів про невтручання держави в економіку. Саме таку державу, тобто державу феодальну, що діє в інтересах лише одного соціального шару, і розглядали економісти-класики XVII-XVIII ст., обґрунтовуючи принцип невтручання держави в економіку *laissez-faire*, *laissez-passer*. До того ж, на той час

внутрішньо- і міжгалузева конкуренція добре вирішували проблеми загальноекономічної рівноваги і науково-технічного прогресу. У ХХ ст. ринкова конкуренція суттєво змінюється. Це вимагає якогось поштовху економіки ззовні. Зовнішній вплив може зробити держава, але держава, яка діє в інтересах усього суспільства як цілого. Саме такі зміни і відбуваються у ХХ ст. – періоді демократизації західноєвропейських держав. Усе це дозволяє зробити висновки, що рецепти Дж. М. Кейнса щодо державного втручання в економіку будуються на неявній методологічній передумові про демократичний стан державної влади, про її спроможність діяти в інтересах суспільства як цілого. Таке саме собою зрозуміло для країн із розвинутою демократією і ринковою економікою, але ж не обов'язково здійснюється в трансформаційних суспільствах. Це примушує розглядати кейнсіанську теорію, так само як і теорію неокласиків, як теорії, передумови яких не здійснюються в усіх країнах, а властиві лише розвинутим країнам Заходу. З визначеного слідує, що практичні рекомендації теоретичних розробок західноєвропейських шкіл макроекономічного аналізу не можуть бути механістично накладені на будь-які інші країни – східноєвропейські, СНД, третього світу. Макроекономічні теорії цікавлять вітчизняних дослідників як досягнення світової наукової думки, на підґрунті якої ще має бути розроблена макроекономічна теорія та макроекономічна політика нашої країни.

1.2. Метод макроекономіки

Агрегування. Розглядаючи економіку країни як щось цілісне, макроекономіка виділяє в ній 4 економічних суб'єкти: сектор домашніх господарств, підприємницький сектор, державний сектор, закордонний сектор. Кожен з них є сукупністю реальних господарюючих суб'єктів, які розглядаються як один узагальнений суб'єкт.

Сектор домогосподарств об'єднує всі приватні сімейні осередки, що діють для задоволення своїх власних потреб. У макроекономічній теорії домашні господарства, як юридичні та фізичні особи є власниками всіх факторів виробництва, що належать приватним особам. Унаслідок їх продажу або здачі в оренду домогосподарства отримують свої доходи, які вони розподіляють на поточне споживання та заощадження. Таким чином, домогосподарства виявляють три види економічної активності: пропонують фактори виробництва, споживають частину отриманих доходів, купуючи споживчі блага, заощаджують іншу частину отриманих доходів.

Підприємницький сектор об'єднує всі фірми, що діють у країні. Вони виявляють попит на фактори виробництва, пропонують блага та здійснюють інвестування.

Державний сектор об'єднує всі державні інституції. Він виробляє суспільні блага, які передаються споживачам безкоштовно. Такими суспільними благами, що виробляє держава, є безпека, досягнення фундаментальної науки, послуги державної, соціальної і виробничої

інфраструктури. Діяльність держави як виробника суспільних благ веде до підвищення продуктивності підприємницького сектора та до зниження витрат на споживання домогосподарств. Діяльність державного сектора не спрямована на одержання максимального прибутку. Державні витрати на виробництво складаються з витрат на придбання засобів виробництва у приватного сектора, і на заробітну платню державним службовцям. Ці витрати здійснюються за рахунок коштів держбюджету, тобто за рахунок податків. Держава також може надавати грошову допомогу домогосподарствам у вигляді стипендій, пенсій, грошової допомоги. Ці видатки називаються трансфертними платежами. Держава може надавати дотації та субсидії підприємницькому сектору. Також держава може інвестувати реальний капітал. Але для спрощення, в макроекономічній теорії припускається, що все інвестування здійснює лише приватний підприємницький сектор.

Закордонний сектор об'єднує економічних суб'єктів, що знаходяться за кордоном. Він впливає на національну економіку завдяки взаємному обміну товарами, послугами, капіталом, валютами.

Усі розглянуті макроекономічні суб'єкти взаємодіють один з одним.

Агрегують не лише суб'єктів економіки, але й характер їх економічної поведінки. В макроекономічному аналізі припускається, що поведінка макроекономічного суб'єкта відповідає поведінці типового мікроекономічного суб'єкта.

Агрегують також і ринки. Всі окремі ринки об'єднують в єдиний ринок, на якому продають та купують лише одне благо – сукупний суспільний продукт. Завдяки цьому агрегують і ціни в показник, що дозволяє виявити динаміку цін.

Особливим агрегованим ринком, що аналізує макроекономіка є грошовий ринок.

Моделювання. Економічні явища і процеси мають не лише якісну визначеність. Їх можливо вимірювати кількісно. А це веде до широкого використання математичних і статистичних засобів дослідження. Важливим методом дослідження є економіко-математичне моделювання. Цей метод дозволяє в формалізованому вигляді представити закономірності та наслідки змін, можливості впливу на хід змін, а також витрати, пов'язані з таким впливом. За допомогою метода моделювання створюються економічні моделі. **Економічна модель** – це формалізований опис економічного явища або процесу.

Побудова макроекономічної моделі передбачає спрощення реальності до обмеженої кількості параметрів. Ця реальність і є базою даних, вихідною інформацією. Взяті з неї змінні називаються **екзогенними**. Їх ніхто не намагається пояснювати, вони застосовуються як дані. Оперування цією інформацією дозволяє отримати нове знання, нову інформацію, нові змінні. Вони називаються **ендогенними**, тобто отриманими внаслідок рішення задачі, заради якої і будувалась модель. Ці змінні економісти пояснюють, застосовуючи економічні принципи, теорії. Метою моделі є пояснення того, як

екзогенні змінні впливають на ендогенні. Таким чином, побудувати модель функціонування будь-якої системи означає знайти або постулювати функцію, яка пов'язує невідомі та відомі параметри. Прикладом екзогенних змінних є інструменти економічної політики (знаряддя фіскальної і монетарної політики); те, що відбувається за кордоном (стан ділової активності, процентні ставки, валютні курси).

При характеристиці зв'язків між змінними досить часто використовується передумова *ceteris paribus*, тобто “при інших рівних умовах”. Вона означає, що деякі величини не змінюються, а змінюються лише величини, застосовані в моделі. Ця передумова важлива для розуміння взаємозв'язків параметрів моделі, але дуже важко ізолювати деякі величини, забезпечити незмінність останніх для того, щоб доказати або спростувати якусь теорію.

Існують два класи моделей – роз'яснюючі та моделі економічної політики.

Роз'яснюючі моделі бувають ретроспективними і прогнозними. Вони застосовуються для аналізу суті економічних явищ та процесів.

Моделі економічної політики показують до яких результатів можуть привести різні варіанти економічної політики.

Позитивний і нормативний макроекономічний аналіз. Макроекономічний аналіз базується на вивченні змінних, показників, які контролюють уряди, він спрощує вирішення проблеми щодо того, яка економічна політика позитивна, тобто яка дозволяє досягти загальнонаціональних цілей, а яка не дозволяє досягти високих показників у виробництві, зайнятості, цінах. Такий аспект аналізу політизує аналітиків. На підґрунті макроекономічних досліджень, які встановлюють істину, тобто спрямовані на пояснення економічної реальності, того, що є насправді, економісти роблять висновки про те, що повинно бути і розробляють рекомендації, як цього досягнути. Таким чином, макроекономічні дослідження об'єднують три аспекти: позитивний або власне аналітичний, тобто дослідження того, що є; нормативний, тобто розуміння того, що повинно бути; розробка рекомендацій для економічної політики. Ці аспекти досить часто змішуються. Не лише серед широких верств суспільства, а й навіть серед самих економістів панує думка про те, що макроекономічна теорія базується на статистичних дослідженнях, які торкаються сукупних величин, зокрема, на вивченні даних загальнонаціональних рахунків і національного доходу. Це невіправдано оптимістичний погляд на проблему. Економісти досить часто керуються власною інтуїцією, власним розумінням макроекономічних зв'язків при розробці концепцій. Авторів концепцій може зовсім не хвилювати проблема – чи підтверджують реальні дані встановлений ними зв'язок між макроекономічними змінними. Це торкається не лише проблем споживчих бюджетів та теорії граничної схильності до споживання, мультиплікатора ВВП, але й багатьох інших, у тому числі таких гострих проблем, як причини інфляції, права власності, темпи зростання та ін. Економісти-дослідники при розробці своїх теорій найчастіше звертають увагу на критерії внутрішньої

несуперечності самої теорії, задовільністю вихідних аксіом, самоочевидних істин. До того ж, люди висловлюють свої ідеї, мають свій погляд на світ, а значить, свої пристрасті, політичні, соціальні уяви. Все це призводить до існування протилежних концепцій роз'яснення однієї і тієї ж події. Виходячи з цього, економістів цікавить можливість перевірки складних економічних стверджень. Тобто, наскільки можна вважати достовірним позитивне аналітичне дослідження. Важливість такої перевірки пов'язана з тим, що на базі позитивних аналітичних досліджень формуються рекомендації щодо економічної політики. А складність її пов'язана з тим, що зіставлення аналітичних взаємозв'язків з даними реальної дійсності відразу ж порушує принцип *ceteris paribus*, тобто дані, які не враховувалися в моделі взаємозв'язків змінних, обов'язково впливають на реальні величини розглянутих параметрів економічних явищ та процесів.

Нормативний аспект дослідження базується на поясненні того, що і як повинно відбуватися. Такий аналіз передбачає ціннісні оцінки – справедливо чи ні, добре чи погано, припустимо чи неприпустимо. Різні школи економічної теорії, різні економісти пропонують своє розуміння, своє тлумачення того, що повинно бути. Саме на те, що повинно бути з точки зору тієї чи іншої теорії, того чи іншого дослідника і спрямовані рекомендації. Природно, що з точки зору іншої теорії, іншого економіста повинне відбуватися зовсім інше. Все це означає, що макроекономічні дослідження розробляють і пропонують багато різних рекомендацій. Які із них обирає уряд залежить не стільки від уряду, скільки від суспільства – яке це суспільство, як воно висловлює свої економічні, політичні, соціальні потреби та інтереси, якою мірою суспільний устрій передбачає їх урахування урядом при розробці економічної політики. І лише після цього – від можливостей уряду втілити в життя ту чи іншу економічну політику і від можливостей суспільства контролювати дії уряду та скоригувати їх у разі невдачі.

Загальна економічна рівновага – є категорією аналізу *ex ante*, тобто передумовою аналізу. Загальна економічна рівновага є станом, при якому обсяги виробництва і пропорції обміну сформувалися таким чином, що на всіх ринках водночас досягнуто рівноваги між попитом і пропозицією та жоден з учасників ринку не зацікавлений змінювати свої обсяги покупок і продажу. При цьому стані можливі непередбачені прирости запасів готової продукції у виробників і вимушені заощадження у споживачів.

Досягнення загальної економічної рівноваги не означає, що кожен учасник ринкового господарства задоволений своїм станом. Вона є лише констатацією того, що в даних умовах ніхто не зможе покращити свій економічний стан за рахунок зміни обсягів і структури покупок або продажу. Загальна економічна рівновага не є типовим станом ринкової економіки, тому що дії відокремлених один від одного суб'єктів ринкового господарства лише можуть випадково бути взаємоузгодженими.

Для розуміння специфіки господарського стану і прийняття рішення про економічну політику важливо виявити, чи є рівновага тривалою. Вона буде

такою, якщо після ендogenous імпульсу, що порушує рівновагу, економічна система сама повертається в стан рівноваги. Якщо ж система сама не повертається в стан рівноваги, то вона є нетривалою.

Урахування фактора часу. Залежно від того, якою мірою при дослідженні враховується час, відрізняють три види аналізу: статичний, порівняльної статистики і динамічний. При статичному аналізі виявляють значення ендogenous параметрів на деякий момент. У моделях порівняльної статистики виявляють значення ендogenous параметрів на різні моменти, при цьому не описують процес переходу від одного рівноважного стану до іншого. Цей процес досліджують у ході динамічного аналізу, при якому як екзогенні, так і ендogenous змінні є функціями часу. Динамічний аналіз спрямований на пояснення причин можливого неповертання економіки в рівноважне становище після екзогенного імпульсу.

Рівноважне значення всіх ендogenous параметрів виявляється на базі вирішення системи рівнянь, що описують взаємодію макроекономічних суб'єктів одночасно на всіх ринках.

Запитання для самоконтролю

1. Що є предметом макроекономіки?
2. Як формувалася макроекономіка як наука?
3. Як співвідносяться макроекономіка та економічна політика?
4. Як пов'язані макроекономіка та мікроекономіка?
5. Як пов'язані одне з одним макроекономічний аналіз і прогнозування?
6. Що собою уявляє метод макроекономіки?
7. Що таке агрегування?
8. Що таке моделювання?
9. Зв'язок та відмінності позитивного та нормативного макроекономічного аналізу?
10. Що таке загальна економічна рівновага?

ТЕМА 2. МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНИХ РАХУНКІВ

План

- 2.1. Система національних рахунків як інструмент обґрунтування макроекономічних показників.
- 2.2. Валовий внутрішній продукт і методи його розрахунку.
- 2.3. Чистий національний продукт, національний дохід і особистий дохід.
- 2.4. Вплив цін на макроекономічні показники. Номінальний і реальний валовий внутрішній продукт.
- 2.5. Суспільний добробут в системі макроекономічних показників.
- 2.6. Тіньова економіка: причини виникнення, сутність, основні форми та особливості в Україні.

Потреби аналізу економічних явищ і процесів, результативність господарчої діяльності в межах національної економіки, регулювання її розвитку породжують необхідність у розробці і використанні системи ефективних макроекономічних показників.

Протягом тривалого періоду в економічній теорії та господарській практиці використовувалися різноманітні форми і способи вимірювання результатів функціонування національної економіки. В колишньому СРСР в умовах директивно-планової економіки для оцінки її стану використовувалася система балансу народного господарства, яка була впроваджена у 20-х роках ХХ століття. Вона мала ряд істотних обмежень при аналізі процесів суспільного відтворення. До них слід віднести недооцінку ролі нематеріальної сфери у суспільному відтворенні, неврахування впливу на відтворювальні процеси таких видів діяльності як, наприклад, фінансово-кредитна, рух доходів, а також наявність подвійного рахунку. Центральною ланкою цієї системи був матеріальний баланс, що відображав рух ресурсів і використання матеріальних благ. Сферу послуг не включали у виробництво сукупного суспільного продукту, а розглядали як систему перерозподільчих відносин. Сукупний суспільний продукт, як основний макроекономічний показник в системі балансу народного господарства, проіснував до середини 80-х років ХХ століття. Потім, з переходом на єдину міжнародну стандартну систему показників, від нього відказались як від недостатньо об'єктивного показника розвитку національної економіки.

Сьогодні для аналізу стану і закономірностей розвитку економіки країни світу використовують агреговані макроекономічні показники, які відображає система національних рахунків (СНР). Перевагами цієї системи є те, що вона сформульована в категоріях і термінах ринкової економіки і її використання дає змогу побачити та простежити рух суспільного продукту в усіх фазах його відтворення: виробництві, розподілі, обміні та споживанні, врахувати всі види господарчої діяльності. Вона є своєрідним вимірювачем стану економіки, народногосподарською бухгалтерією. І подібно до того, як за динамікою витрат

і доходів керівники визначають економічне становище фірми, так за показниками національних рахунків уряд країни визначає становище економіки держави. В якості узагальнюючих, застосовують наступні показники: валовий внутрішній продукт (ВВП), валовий національний продукт (ВНП), чистий національний продукт (ЧНП), національний дохід (НД), особистий дохід (ОД). Відображаючи складну органічну систему господарювання, вони перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємозалежності, зазнають впливу самих різноманітних чинників і суттєво впливають на всі сторони економічного життя суспільства.

Показники СНР використовуються в більшості країн світу та розглядаються міжнародними статистичними організаціями як стандарти та умови для порівняльного аналізу динаміки економіки різних країн. Розрахунки макроекономічних показників дозволяють суспільству свідомо і об'єктивно оцінити обсяг створеного суспільного продукту в кожній країні, виявити фактори його зростання, а також результативність проведення економічної політики держави, спрямованої на поліпшення функціонування національної економіки в цілому.

2.1. Система національних рахунків як інструмент обґрунтування макроекономічних показників

Система національних рахунків (СНР) є системою взаємопов'язаних економічних показників та особливою формою їх відбиття, що дає можливість досліджувати та відображати найважливіші сторони економічної діяльності суспільства.

СНР містить інформацію про всіх суб'єктів економічної діяльності, відображає всі економічні операції, що пов'язані з виробництвом, розподілом та перерозподілом доходів, кінцевим споживанням суспільного продукту, включає всі економічні активи, які є власністю домогосподарств, фірм і держави, створених суспільством за всю історію його існування. Статистичні показники, що входять до СНР, дозволяють вимірювати обсяги виробництва за визначений період, розкривати провідні макроекономічні чинники, що зумовлюють ефективне функціонування економіки, визначати тенденції економічного розвитку та формувати і впроваджувати в життя соціально-економічну політику держави.

Варто зауважити, що національні рахунки виконують для економіки країни ті ж самі функції, що й бухгалтерський облік на підприємстві. Будучи, на перший погляд, чисто описовим інструментом, національне рахівництво дозволяє не тільки пізнати, але і спрогнозувати різні комбінації і взаємозв'язки економічних агентів, функцій і операцій, що визначають економічні рівності (збалансованість) у національній економіці.

Така роль національного рахівництва обумовлена функціями, які воно покликано виконувати. Виділяють наступні функції СНР як інструмента:

- 1) економічної політики;

- 2) економічного прогнозування;
- 3) оцінки рівня життя різних груп населення і порівняння його з рівнем життя в інших країнах;
- 4) зв'язку економічної теорії з практикою.

Перші дві функції є основними: економічна діяльність, що відбивається у національних рахунках, дозволяє забезпечити економічну політику держави у теперішній час і в майбутньому, дати оцінку економічним структурам, економічній ефективності, стану національної економіки. Використання національного рахівництва як інструмента планування дозволяє визначити орієнтацію економічного розвитку не тільки на короткий термін, а й на середній та більш тривалий періоди.

Другі дві функції є більш конкретними. Остання із них дозволяє перевірити деякі гіпотези і теоретичні концепції на практиці, що знайшла відображення у рахунках за визначений період часу.

Таким чином, СНР являє собою систему упорядкування інформації про макроекономічні процеси в суспільстві, і в цьому розумінні є національним обліком у межах цілої країни, народногосподарською бухгалтерією, яка може стати в майбутньому основою для розробки низки заходів, спрямованих на покращення умов господарської діяльності, підвищення ефективності функціонування економіки в цілому.

Відмінною особливістю системи національних рахунків є те, що вона враховує всі види діяльності, пов'язані з виробництвом і використанням матеріальних благ і послуг. СНР включає в себе комплекс таблиць, складених у формі бухгалтерських рахунків, в яких відбивається процес виробництва, розподілу і кінцевого використання суспільного продукту та національного доходу і має два основні розділи – зведений матеріально-фінансовий баланс та зведений баланс населення і трудових ресурсів.

Перший з них характеризує об'єктивний чинник виробництва, відбиваючи накопичений обсяг засобів виробництва і предметів споживання, а також річні потоки продуктів і доходів. Другий характеризує суб'єктивний фактор виробництва, відображаючи чисельність населення, трудові ресурси, їх структуру і зайнятість.

Основу національних рахунків складають зведені рахунки. Їх шість:

- рахунок виробництва;
- рахунок створення доходів;
- рахунок розподілу доходів;
- рахунок використання доходів;
- рахунок капіталу;
- рахунок фінансів.

Перші три рахунки відображають у загальному вигляді операції, що характеризують процес виробництва національного продукту, створення і первинний розподіл сукупних доходів. Останні три характеризують процеси перерозподілу і використання доходів. Взагалі, СНР включає більш ніж 500 різноманітних рахунків і кожний рахунок бухгалтерської звітності побудований

з використанням подвійного запису. Рахунок доповнюється 26 допоміжними стандартними таблицями, котрі деталізують окремі статті рахунків.

У цілому, всі рахунки системи національного рахівництва поділяються на три класи. До першого класу відносяться рахунки, що відображають основні макроекономічні пропорції (ВВП і витрати на нього, національний дохід і його розподіл, фінансування капітальних затрат, зовнішньоекономічні операції).

До рахунків другого класу відносяться рахунки, які створюються на основі рахунків першого класу стосовно виробництва і споживання деяких благ і послуг. І, нарешті, рахунки третього класу є рахунками доходів, витрат і фінансування капітальних вкладень для підприємств, фінансових установ, адміністрацій, некомерційних організацій, що обслуговують домогосподарства, а також самі домогосподарства.

Підкреслимо, що СНР характеризується певною номенклатурою економічних суб'єктів, так званих інституційних одиниць (домашні господарства, підприємства, організації), і включає три види операцій: операції з продуктами і послугами, розподільчі та фінансові.

У свою чергу, всі інституційні одиниці об'єднуються у сектори: підприємства, що виробляють товари та послуги; фінансові установи; державні установи; громадські та приватні організації; домашні господарства; зовнішньоекономічні зв'язки.

Слід зазначити, що основними способами одержання інформації для розрахунку макроекономічних показників є народногосподарський облік (оперативний, бухгалтерський, статистичний), економічний експеримент (реальний, модельний, людино-модельний) і експертні оцінки.

Нові умови господарювання в Україні, що склалися в процесі трансформації економіки радянського типу в сучасну ринкову економіку, потребують удосконалення системи макроекономічних показників, використання нових, методологічно обґрунтованих підходів до їх розрахунків. Попередня система базувалася на показниках *балансу народного господарства (БНГ)*. Останній оцінюється як чималий здобуток вітчизняної економічної науки (з урахуванням оцінок і західних вчених). Його перевага була пов'язана з тим, що він дозволяє одержати достатньо повну інформацію про механізм відтворення, основні пропорції і взаємозв'язки в народному господарстві, темпи зростання та ін. Проте система балансу народного господарства не давала можливості повною мірою відобразити процеси докорінної перебудови всіх сфер економіки під час переходу до ринкових відносин. Система балансу виявилася надто вузькою, щоб охопити всі сторони економічного обороту на макрорівні. Структура БНГ є простішою в порівнянні з СНР, тому що багато аспектів економічного життя, суттєвих для ринкової економіки, не мали такого значення для економіки централізованої. Такі категорії як прибуток, кредит, відсоток розглядалися як другорядні, хоча вони і не були повністю усунуті за межі БНГ. Схема балансу народного господарства складалась у період, коли ринкові методи регулювання економіки колишнього СРСР не мали широкого та послідовного застосування у господарській практиці.

Система БНГ обмежувалась тільки матеріальним виробництвом, кількісними зв'язками в економіці, матеріально-речовинними потоками. Властиве БНГ обмеження процесу суспільного виробництва тільки матеріальним відтворенням призвело до недооцінки процесів, що мають місце у сфері нематеріального виробництва. В системі БНГ за межами уваги залишається вплив на хід відтворювального процесу багатьох видів діяльності, фінансових важелів, кредитних ресурсів, руху доходів та інше.

Відмінності між СНР і БНГ, на думку багатьох економістів, полягають, перш за все, в: об'єктах дослідження, методологічних засадах побудови, підходах до класифікації доходів і витрат, обліку проміжного споживання, визначення критерію класифікації статей кінцевого споживання, визначення змісту заощадження і фінансових потоків.

В той же час, порівняльний аналіз БНГ і СНР допомагає економістам країн з перехідною економікою краще зрозуміти концепцію СНР і чіткіше виділити ті елементи БНГ, які можуть бути використані при переході до нової системи національного рахівництва.

Цей перехід вимагає підготовки і освоєння нової теоретичної моделі взаємозв'язку економічних процесів, передбачає одержання необхідної інформації, зміни методології побудови балансових розрахунків, здійснення переходу на Класифікацію видів економічної діяльності згідно з міжнародними стандартами СНР.

Використання СНР пов'язане з формуванням реальних ринкових структур у економіці країни і рівнем їх інтеграції у світове господарство. І чим більш зрілими будуть ці процеси, тим сильніше буде відчуватися потреба у надійній і змістовній системі національних рахунків.

Такий перехід потребує чимало часу. Тому спочатку йдеться про зближення показників БНГ і СНР (вони не є абсолютними антагоністами і між ними є багато спільного, а деякі елементи БНГ не втрачають свого значення і понині), і тільки після цього можливий перехід до проекту міжнародних зіставлень на основі спеціально створеної моделі. Це дасть можливість вирішити, з одного боку, задачу модифікації СНР відповідно до умов нашої економіки, а з іншого – забезпечити вдосконалення розрахунків окремих показників.

В сучасних умовах господарювання основними макроекономічними показниками СНР розвинених країн і міжнародних організацій є валовий внутрішній продукт, національний дохід та показники, похідні від них.

2.2. Валовий внутрішній продукт і методи його розрахунку

В Україні, відповідно до програми переходу на міжнародну систему обліку і статистики, розрахунки ВВП проводяться з кінця 80-х років ХХ століття. Спочатку цей показник розраховувався за спрощеною методологією, шляхом так званих «перехідних ключів» на основі національного доходу (чистого матеріального продукту) системи балансу народного господарства.

Далі починається розробка ВВП у форматі рахунків, передбачених проектом нової СНР ООН 1993 р., паралельно з БНГ і з використанням його підсумків. З 1995 року Держкомстат України переходить до безпосередніх розрахунків ВВП на власній основі.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) становить ринкову вартість кінцевої продукції (товарів та послуг), виробленої за рік на території даної країни національними та іноземними виробниками, з використанням національних і іноземних економічних ресурсів.

Перевагою цього показника, передусім, є те, що він відображає кінцеві результати як матеріального так і нематеріального виробництва. При його розрахунку виключаються також усі непродуктивні угоди:

- суто фінансові угоди (угоди з цінними паперами та трансфертні платежі). Справа в тому, що фінансові операції, які здійснюються в економіці країни: купівля-продаж акцій, облігацій, сертифікатів, а також трансфертні платежі (державні та приватні, які можуть набувати натуральної та грошової форми), не роблять безпосереднього внеску в обсяг поточного виробництва;

- перепродаж уживаних товарів. Товари, які були вироблені і продані раніше (уживані меблі, автомобілі, одяг, старі будинки) при перепродажі в поточному році не повинні ураховуватися в обсязі ВВП, бо це призвело б до завищення його обсягів.

Звернемо увагу на те, що при підрахунку ВВП виникає проблема подвійного рахунку. Відомо, що більшість продуктів, перш ніж потрапити на ринок, проходить кілька виробничих стадій, а окремі частини й компоненти цих продуктів купуються і продаються декілька разів. Наприклад, в вартості хліба вартість зерна може входити декілька разів: спочатку у вартості зерна враховується вартість його вирощування (виробництва); у другий раз у вартості борошна; потім у вартості тіста і в четвертий раз – у вартості самого хліба. Її ж насправді слід враховувати тільки один раз. Тому, щоб уникнути подвійного рахунку, при визначенні ВВП враховується тільки ринкова вартість кінцевих продуктів. До них належать ті товари і послуги, що купуються для кінцевого використання, а не для подальшої обробки й переробки, чи для перепродажу. Товари та послуги, що використовуються для виробництва інших товарів, а також для обробки чи переробки є проміжними. До речі, вилучення з маси вироблених товарів і послуг проміжних продуктів є дуже складним завданням: один і той самий продукт може бути проміжним за одних обставин і кінцевим – за інших.

Як було зазначено раніше, ВВП становить ринкову вартість кінцевої продукції, що вироблена за рік на території певної країни. Але як її виміряти? Щоб відповісти на це запитання, уявімо національну економіку, в якій виробляється лише один продукт – хліб, за допомогою лише одного чинника – праці. На рисунку 2.1 показані економічні операції, які відбуваються між домогосподарствами і фірмами при виготовленні та продажу хліба. Спрощена схема кругопотоку має два кола. Внутрішнє коло показує рух хліба і праці, ресурсів і продуктів. Домогосподарства продають свою працю фірмам, які

використовують її для виробництва хліба, який, в свою чергу, продають домашнім господарствам. Іншими словами, у кругопотоці ділових операцій праця рухається від домашніх господарств до фірм, а хліб рухається навпаки: від фірм до домогосподарств.

Рис.2.1 Схема кругопотоку ділових операцій

Зовнішнє коло показує рух грошей. Домогосподарства придбають у фірм хліб, а фірми частину виручки від його продажу використовують для виплати заробітної плати найманим робітникам, а частка, що залишилася, становить прибуток власників фірм (які, в свою чергу, самі є часткою сектору домашніх господарств). Таким чином, витрати на придбання хліба ідуть від домашніх господарств до фірм, а від фірм до домогосподарств ідуть доходи у формі заробітної плати та прибутку.

Наведена схема допомагає зрозуміти методологію обчислення ВВП: його можна обчислити, як суму всіх видатків і як суму всіх доходів.

За першим методом (*за видатками або метод потоку товарів*), ВВП визначається як сума всіх видатків, необхідних для того, щоб викупити на ринку всю вироблену за рік продукцію. Це витрати всіх економічних агентів, а саме:

- Споживчі витрати домашніх господарств (С), що включають витрати на особисте споживання продуктів, на товари поточного споживання, предмети споживання тривалого періоду та сплату послуг. Видатки на особисте споживання включають витрати домашніх господарств і суспільних некомерційних організацій, які обслуговують домашні господарства.

- Витрати суспільних некомерційних організацій (профспілок, політичних партій, релігійних груп та ін.), які включають витрати виробництва, пов'язані з наданням соціальних і комунальних послуг домашнім господарствам на некомерційній основі. Велика частина діяльності цих організацій фінансується за рахунок субсидій, членських внесків, пожертвувань тощо.

- Валові приватні внутрішні інвестиції (I_g), які включають чисті інвестиції в основний капітал, амортизаційні відрахування та зміну запасів. Чисті інвестиції складаються з видатків на нове будівництво (виробниче і житлове) і

приріст основного капіталу. У 2011 році, наприклад, валові інвестиційні видатки в Україні становили 5% від ВВП. Різниця між валовими і чистими інвестиціями являє собою вартість застосованого капіталу або амортизацію. До речі, співвідношення між валовими інвестиціями і амортизацією, а також величина чистих інвестицій слугує добрим індикатором стану національної економіки: знаходиться вона на підйомі, чи у стані занепаду.

- Державні закупки (G) товарів і послуг, які охоплюють усі витрати держави на управління, оборону, освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, житлове господарство і комунальне обслуговування та інші потреби держави (видатки, пов'язані з державною заборгованістю, стихійними лихами та ін.).

- Чистий експорт, як різниця між експортом та імпортом товарів і послуг (X_n). Це величина, на яку видатки іноземців на товари вітчизняного виробництва і послуги (експорт) перевищують видатки населення країни на товари іноземного виробництва (імпорт).

У випадку перевищення імпорту над експортом, чистий експорт може бути величиною від'ємною. Так, наприклад, в Україні в 2011 році експорт становив 707953 млн. дол., а імпорт – 779028 млн. дол. Від'ємне сальдо зовнішньоторговельного балансу становило 71075 млн. дол.

Таким чином, метод потоку товарів передбачає обчислення ВВП, як суми видатків усіх секторів економіки: сектору домашніх господарств, підприємницького сектора, державного сектору, а також міжнародного сектору.

$$ВВП = C + I_g + G + X_n$$

ВВП, визначений за методом потоку доходів, вимірюється як сума всіх доходів, одержаних від виробництва в даному році. Ці доходи включають заробітну плату, відсоток, ренту, прибуток, а також розподіл коштів, не пов'язаних з виплатою доходів – амортизаційні відрахування та непрямі податки на бізнес.

У країнах з ринковою економікою більшу частину доходів становить заробітна плата найманих робітників. Прибуток становить доход приватних власників засобів виробництва. Він включає: прибуток корпорацій і некорпорованих підприємств. Прибуток корпорацій, у свою чергу, складається із податків (тобто доходу держави), дивідендів (тобто доходів власників цінних паперів) і нерозподіленого прибутку (тобто чистого заощадження корпорацій). Ренту отримують власники земельних ділянок, а відсоток – власники грошового капіталу за надання його в кредит.

Амортизаційні відрахування, необхідні для заміщення елементів основного капіталу, що використовувалися в процесі виробництва, включають нормальне фізичне зношення, можливе моральне старіння і звичайні ушкодження чи втрати відтворюваних основних фондів.

Непрямі податки на бізнес – ті, якими обкладаються виробники у зв'язку з виробництвом, продажем, покупкою чи використанням товарів і послуг, що

належать до виробничих затрат. Сюди включаються також акцизи, ліцензії і митні збори.

Більш глибокий аналіз цих двох підходів до розрахунку ВВП дозволяє розкрити сутність, до якої вони обоє зводяться, а саме: ВВП може бути визначеним як шляхом складання всіх витрат на покупку усього обсягу виробленої в даному році продукції, так і шляхом складання всіх доходів, отриманих від її поточного виробництва.

Якщо уявити це у вигляді простого рівняння, то можна сказати, що обсяг всіх витрат дорівнює всім доходам. Але це не просто рівняння, а тотожність. Купівля, тобто витрата грошей і продаж, тобто отримання грошей, являють собою дві сторони однієї і тієї ж угоди. То, що витрачено споживачем на покупку блага, отримано у вигляді доходу тими, хто приймав участь у його виробництві.

Обидва методи підрахунку ВВП виключають повторний рахунок, оскільки всі елементи розраховуються без вартості проміжних продуктів і тому потік товарів, з одного боку, і потік доходів, з іншого, повинні бути рівними. Відзначимо, що розрахунки ВВП в СНР проводяться обома методами паралельно і незалежно один від одного. Після цього показники потоку товарів і потоку доходів балансуються за допомогою побудови загального балансу і ряду часткових балансів.

При розрахунку ВВП в СНР, щоб уникнути повторного (подвійного) рахунку, використовується показник доданої вартості. Додана вартість є ринкова вартість обсягу продукції, що вироблена фірмою, за винятком вартості проміжних продуктів, тобто вартості сировини, палива, енергії, матеріалів, що придбані нею у зовнішніх постачальників ресурсів, а також послуг виробничого характеру. Це різниця між виторгом фірми і вартістю придбаних нею матеріальних ресурсів. Іншими словами, економічний зміст доданої вартості полягає в тому, що вона відображає додаткову обробку, внесок вартості на кожній стадії виробництва кінцевої продукції.

Пояснимо це ствердження на умовному прикладі. Припустимо, що виробництво вовняного костюму, перш ніж він попаде до рук кінцевого споживача, включає п'ять стадій. Як показано в таблиці 2.1, фірма А, вівчарська ферма, поставляє підприємству, що переробляє вовну (фірмі Б), вовни на суму 100 грн. Фірма Б обробляє вовну і продає її фірмі В, що виробляє костюми за 150 грн. Фірма В із вовняної тканини виготовляє костюм і продає його фірмі Г, оптовому продавцю одягу, за 200 грн. В свою чергу, фірма Г продає його фірмі Д, роздрібному продавцю, за 225 грн. Покупець, що являється кінцевим споживачем товару, купляє його у фірми Д за 250 грн. (див. таблицю 2.1).

На кожній стадії різниця між тим, що фірма заплатила за продукт і тим, що вона отримує від його продажу і складає додану вартість. Так, додана вартість, створена фірмою Б складає 50 грн. (150 – 100), фірмою В – 50 грн. (200 – 150), фірмою Г – 25 грн. (225 – 200) і фірмою Д також 25 грн. (250 – 225). Склавши додану вартість, створену всіма фірмами, ми можемо

підрахувати вартість вовняного костюму, який придбав наш покупець. Вона складає, як і вартість самого костюму, 250 грн. (100+50+50+25+25). Загальна ж вартість становить 925 грн. (100+150+200+225+250).

Таблиця 2.1

Загальна та додана вартість (грн.)

Стадії виробництва	Ціна матеріалів або продукції (грн.)	Додана вартість (грн.)
Фірма А	100	100
Фірма Б	150	50
Фірма В	200	50
Фірма Г	225	25
Фірма Д	250	25
Загальна вартість продажу	925	
Додана вартість		250

По такій же схемі, підсумувавши додані вартості, створені в економіці всіма фірмами, ми також можемо визначити ВВП, тобто вартість всього обсягу продукції. Це третій метод обчислення ВВП, який ще називають виробничим методом.

Слід підкреслити, що поряд із ВВП, у СНР розраховується і показник *валового національного продукту (ВНП)*. Він становить вартість кінцевої продукції, товарів і послуг, створених за допомогою економічних ресурсів виробниками даної країни, як всередині неї, так і на території інших країн. Статистично, ВНП відрізняється від ВВП на величину сальдо потоків факторних доходів (заробітної плати і підприємницького доходу) від закордонного виробництва між даною та іншими країнами.

Таким чином, для обчислення ВНП потрібно додати до ВВП платежі за фактори виробництва від інших країн і відняти платежі за фактори виробництва іншим країнам світу. Тобто ВНП можна розрахувати як ВВП плюс надходження з-за кордону за фактори виробництва і мінус платежі за факторні ресурси за кордон. В залежності від співвідношення надходжень за фактори виробництва і платежів за них, ВНП може бути меншим або більшим за ВВП. Оскільки різниця між ВНП і ВВП може складати від 1% до 5%, то у вигляді основного макроекономічного показника можуть бути прийняті як ВВП так і ВНП. Проте, в СНР ООН вихідним показником усе ж таки прийнято рахувати ВВП. Більш того, окремі країни, в тому числі Україна, у зв'язку із значними статистичними труднощами обчислення ВНП, публікують лише показник ВВП.

2.3. Чистий національний продукт, національний дохід і особистий дохід

Недоліком показників ВВП і ВНП є те, що реальний обсяг річного виробництва в них завищений на величину амортизаційних відрахувань та

непрямих податків. Для виміру того обсягу, який суспільство додало в результаті своєї річної економічної діяльності до національного багатства, використовують показники чистого національного продукту (ЧНП) і національного доходу (НД).

Передусім, важливо розрізнити (стосовно і продукту, і доходу) поняття «валовий» і «чистий». Ця відмінність пов'язана з різною функціональною роллю таких елементів валових інвестицій як амортизація і чисті інвестиції. Амортизаційні відрахування, як відомо, призначені для відшкодування основного капіталу і, таким чином, забезпечують умови простого відтворення. Тому ВВП, за вирахуванням амортизації, є чистий національний продукт. Тобто ЧНП – це валовий внутрішній продукт, скорегований на величину амортизаційних відрахувань.

ЧНП=ВВП – амортизаційні відрахування

Потрібно також відзначити особливості розрахунку в різних країнах амортизаційних відрахувань. Ці особливості пов'язані, по-перше, з тим, що в амортизаційний фонд включають не тільки вартість зносу основного капіталу, але і інші витрати (оплата патентів, різноманітні організаційні видатки). По-друге, амортизаційний фонд виявляється завищеним через перебільшення норм амортизаційних відрахувань і включення в нього, таким чином, частини прибутку.

Зауважимо, що ЧНП можна визначити трьома способами:

- шляхом відрахування із ВВП затрат на відновлення використаного у поточному періоді капіталу (амортизаційні відрахування);
- за допомогою розрахунку ЧНП за витратами на купівлю його складових частин, тобто складанням споживчих видатків населення, чистих приватних внутрішніх інвестицій, державних видатків на отримання продуктів та ресурсів, а також чистий експорт;
- шляхом розрахунку ЧНП за доходами або складанням непрямих податків, заробітної плати, орендної плати, грошового доходу постачальників грошового капіталу (відсоток), прибутку корпорацій та доходів некорпоративних підприємств.

Таким чином, показник ЧНП уточнює вимірювання річного обсягу виробництва кінцевого продукту і розширює можливості визначення стану національної економіки. Він показує той обсяг річного виробництва, який економіка може використати, не погіршуючи виробничі можливості наступних років.

У світовій практиці амортизаційні відрахування є основним джерелом фінансування виробничих капіталовкладень, передусім у технічне оновлення елементів основного капіталу. На амортизацію припадає 60-70% інвестицій в основний капітал. В Україні, в кризові роки, частка амортизації в капіталовкладеннях у промисловості зменшилась до 30% у 1992-93 роках і 15-20% у 1994-1996 роках. Взагалі в Україні у 90-х роках відбулося різке зменшення частки амортизаційних відрахувань від рівня ВВП: з 10-12%, що

вважається нормою, до 3-4%. За цих умов не здійснювалося навіть просте відтворення основних фондів, а показник їх зменшення перевищував показник їх введення. Як наслідок, фізичний знос фондів, їх спрацьованість у промисловості України в середині 90-х років становила майже 65%, а моральний знос – 95-100%.

Важливим показником у системі національних рахунків є **національний дохід**. З точки зору постачальників ресурсів, він є вимірювачем доходів, які вони отримують від участі у поточному виробництві. Тобто доходів за надання землі, робочої сили, капіталу та підприємницької діяльності, за допомогою яких був і створений національний дохід.

В той же час, національний дохід, з точки зору підприємств, є вимірювачем цін факторів виробництва або ресурсів. Він показує, скільки коштує суспільству виробництво даного обсягу національного доходу.

Важливо підкреслити, що поняття «національний дохід» в економічній літературі використовується в двоїстому сенсі. По-перше, воно застосовується в розширювальній трактовці як рівноцінне ВВП і ЧНП. По-друге, поняття національного доходу використовується у вузькому сенсі, як показник доходів постачальників економічних ресурсів. Він складається із таких елементів: заробітна плата, нарахування на соціальне страхування, прибуток корпорацій і дохід некорпоративних підприємств, а також включає процент і орендну плату.

На відмінну від ЧНП, який обчислюється в цінах виробництва, національний дохід обчислюється в цінах споживання. Ці ціни відхиляються від цін виробництва на величину непрямих податків і державних субсидій. Тобто національний дохід менший за ЧНП на величину непрямих податків на бізнес, а від ВВП ще й на величину амортизаційних відрахувань.

$$\text{НД} = \text{ВВП} - \text{амортизація} - \text{непрямі податки на бізнес}$$

Національний дохід є заробленим доходом власників економічних ресурсів. Він розглядається як результат економічної діяльності з точки зору доходу, отриманого від цієї діяльності. При цьому дохід включає всі надходження (грошові або натуральні), які вони одержують, незалежно від їх первинного джерела. Порівняно з показниками ВВП і ЧНП, національний дохід є узагальнюючим показником економічної діяльності суспільства, відбиваючи ефективність витрат ресурсів на виробництво в даному році. В середині 90-х років, структура розподілу національного доходу між власниками ресурсів, наприклад у США, мала такий вигляд: частка доходів власників капіталу та грошей (прибуток, процент та рента) становила майже 20%, частка заробітної плати – 73,8%. Більш конкретно, складові елементи національного доходу США на той час виглядали так:

- заробітна плата та премії, отримані робітниками – 73%;
- доходи власників і доходи корпоративних підприємств – 7%;
- рентний дохід – 2%;
- прибуток корпорацій – 11%;
- чистий процент – 7%.

В Україні валовий національний дохід, за даними Державного комітету статистики України, за 2014 рік склав 1549164 млн. грн. В його структурі оплата праці найманих працівників становила 795424 млн. грн., валовий прибуток, змішаний дохід – 629013 млн. грн., податки за виключенням субсидій на виробництво та імпорт – 204315 млн. грн.

У результаті розподілу та перерозподілу національного доходу, у всіх власників ресурсів утворюються кінцеві доходи, з використанням яких пов'язана заключна стадія руху НД – споживання та нагромадження. Нагромадження виступає необхідною умовою розширеного відтворення, характерного для сучасних економічних систем, подальшого розвитку виробництва. Тому показник «національний дохід», використаний на споживання і нагромадження, обчислюється за формулою:

$$НД = \Phi C + \Phi H,$$

де ΦC – фонд споживання;

ΦH – фонд нагромадження.

Разом з тим, за допомогою показника національного доходу в СНР не видається можливим дослідити такі важливі соціально-економічні проблеми, як його розподіл за соціальними групами і суб'єктами власності, розмір доходу на сім'ю тощо.

Певною мірою можливості використання НД для аналізу зазначених проблем створюються розрахунком таких показників, як особистий дохід і дохід після сплати податків.

Особистий дохід – це дохід, одержаний домогосподарствами. Суттєвою різницею між національним та особистим доходом є те, що частина заробленого доходу – внесків на соціальне страхування, податки на прибуток корпорацій та нерозподілений прибуток корпорацій – фактично не потрапляють у сім'ї, тобто не є отриманим доходом. У той же час, частина особистого доходу, який потрапляє в домогосподарства (наприклад, виплати на страхування старості, виплати від нещасних випадків, допомога безробітним, непрацездатним та ветеранам, приватні пенсії, різні субсидії) не є результатом праці, тобто є незаробленим доходом.

Таким чином, щоб отримати показники особистого доходу, нам необхідно із національного доходу відрахувати внески на соціальне страхування, податки на прибуток корпорацій та нерозподілений прибуток корпорацій і додати трансфертні платежі.

Дохід після сплати податків – це дохід, який фактично отримують у своє розпорядження домогосподарства. Після відрахування із нього індивідуальних податків (особистий прибутковий податок, податок на майно та спадщину) отримують кінцевий особистий дохід. **Кінцевий особистий дохід** – це кошти, які залишаються у розпорядженні домашніх господарств і некорпоративних підприємств після виконання податкових зобов'язань перед державою. Він використовується на споживання та заощадження (див. таблицю 2.2).

Доходи та витрати населення України за II квартал 2015 року

	Млн.грн.	У відсотках до підсумку
Доходи	406858	100,0
заробітна плата	167487	41,2
прибуток та змішаний дохід	60987	15,0
доходи від власності (одержані)	19032	4,7
соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти	159352	39,1
у тому числі:		
соціальні допомоги	80834	19,9
інші поточні трансферти	18508	4,5
соціальні трансферти в натурі	60010	14,7
Витрати та заощадження	406858	100,0
придбання товарів та послуг	362950	89,2
доходи від власності (сплачені)	6972	1,7
поточні податки на доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти	34557	8,5
у тому числі:		
поточні податки на доходи, майно тощо	24419	6,0
внески на соціальне страхування	3946	1,0
інші поточні трансферти	6192	1,5
нагромадження нефінансових активів	-5361	-1,3
приріст фінансових активів	7740	1,9
з них:		
приріст грошових вкладів та заощаджень в цінних паперах	-42702	-10,5
заощадження в іноземній валюті	-12356	-3,0
позики, одержані за виключенням погашених (-)	-46118	-11,3

В структурі доходів населення України питома вага заробітної плати за II квартал 2015 рік становила 41,2 %. Частка доходів у вигляді прибутку та змішаного доходу в структурі доходів населення складає 15 %; одержаних доходів від власності – 4,7 %; соціальної допомоги та інших одержаних поточних трансфертів – 39,1%. В структурі видатків найбільше місце займають витрати населення на придбання товарів і послуг – 89,2 %.

За звичай, основними джерелами формування особистих доходів є:

1. Трудові доходи найманих працівників (заробітна плата).
2. Доходи від підприємницької діяльності (прибуток).
3. Соціальні доходи, які надходять до домогосподарств незалежно від трудового внеску та участі у підприємництві (трансфертні платежі, виплати із соціального страхування, допомога малозабезпеченим).
4. Доходи від власності (процент, рента).

Всі названі доходи можна умовно поділити на дві великі групи:

1. Трудові, одержані від участі у виробничій і підприємницькій діяльності.
2. Нетрудові, які отримуються на законній підставі і не залежать від трудових зусиль.

Окрім цих двох, існують також доходи від участі у тіншовій економіці, значення яких у деяких країнах світу є досить суттєвими.

У нинішніх економічних умовах основним напрямом соціальної політики держави має стати курс на скорочення розбіжності між доходами бідних (частка яких, за даними Держкомстату України, сягає 26,4%) і багатих, на піднесення добробуту населення України. Розрив у їх доходах настільки великий, що так званого «середнього класу» в Україні фактично немає. У більш як 50% населення середньомісячний дохід на одного члена сім'ї не перевищує 1000 грн. Якщо у країнах ЄС співвідношення доходів 20% найбагатших і 20% найбідніших громадян становить у середньому 4:1, а у Китаї – 7:1, то в Україні – 15:1.

Фахівці стверджують, що головними негативними наслідками збереження в Україні практики низької оплати праці та бідності працюючих стануть консервація екстенсивного типу економічного зростання, відхід від курсу суспільного прогресу та формування ринкового середовища.

Вітчизняні науковці також констатують, що Україна, як незалежна держава, понад дванадцять років із своєї історії перебуває в різного роду кризах, що супроводжується зниженням рівня життя населення в результаті глибокої рецесії в економіці.

Тому зусилля держави щодо підвищення рівня життя населення України мають спиратися на забезпечення сталого економічного розвитку, проведення економічних реформ, побудові в Україні соціально орієнтованої ринкової економіки європейського типу, утвердження сучасних європейських стандартів якості життя та ефективної системи соціального захисту населення.

2.4. Вплив цін на макроекономічні показники. Номінальний і реальний валовий внутрішній продукт

Валовий внутрішній продукт, як грошове відображення обсягу кінцевого виробництва за рік, зазнає значного впливу цінових коливань, інфляційних і дефляційних процесів. В умовах ринкової економіки стабільність цін просто неможлива (причому ціни, як кажуть економісти, прямують вулицею з одностороннім рухом, тобто тільки зростають). Це означає, що на величину ВВП впливають як зміни фізичного обсягу продукції, так і рівня цін.

Для усунення впливу інфляції, нівелювання цінового фактора, розраховують два види ВВП: номінальний і реальний.

Показник ВВП, що відображає поточні ціни, тобто який незкорегований з врахуванням рівня цін, називається незкорегованим, обчисленим у національній валюті за її поточним курсом, *грошовим або номінальним ВВП*. Аналогічним чином, показник ВВП, скорегований з врахуванням рівня цін (обчислений у базових цінах) є скорегованим, або *реальним ВВП*.

Найбільш простим метод *дефлювання* (зменшення грошового виразу ВВП з урахуванням динаміки цін) або *інфлювання* (збільшення грошового виразу ВВП з урахуванням динаміки цін) номінального ВВП даного року є ділення його на індекс цін, тобто зв'язок між номінальним та реальним ВВП здійснюється за допомогою індексів цін.

При розрахунку реального ВВП використовуються різноманітні індекси цін: індекс споживчих цін, індекс цін виробників, індекси спеціального призначення, регіональні індекси, а також дефлятор ВВП.

Найбільш доступним індексом вважається індекс цін на споживчі товари, які входять до споживчого кошика і які купує типовий громадянин. В Україні ринковий споживчий кошик складається із 296 товарів і послуг (для порівняння: у Росії з 407, у США – із 300, у Франції з 507). Основними товарними групами, що входять у споживчий кошик є продукти харчування, одяг, книги, медичні, освітні і транспортні послуги, предмети особистої гігієни.

В окремих європейських країнах мінімальний споживчий кошик формується з урахуванням не тільки можливостей їх бюджетів, але і національних традицій, – як це відбувається, наприклад, у Франції, де до нього включається навіть вартість косметичних засобів.

$$\text{Реальний ВВП} = \frac{\text{Номінальний ВВП}}{\text{ІСЦ}} * 100$$

Індекс споживчих цін визначається співвідношенням між сукупною ціною споживчого кошика поточного періоду й сукупною ціною споживчого кошика у базовому періоді.

Якщо за базовий період взяти, наприклад 2014 р., то індекс споживчих цін у 2015 р. виражається співвідношенням:

$$ІСЦ = \frac{\text{Ціна споживчого кошика 2015}}{\text{Ціна споживчого кошика 2014}} * 100$$

Індекс споживчих цін (його ще називають індексом Ласпейреса) показує, як змінився рівень цін за певний період часу, якщо обсяг і структура споживання залишилися незмінними. У більшості країн світу він обчислюється помісячно і має деякі обмеження. Справа в тому, що ІСЦ відображає склад споживчого кошика фіксованим на рівні базового року: зміни, які відбулися у структурі споживання в поточному році залишаються поза увагою.

Динаміка цін віддзеркалюється також в індексах цін виробників (ІЦВ). Останні показують зміну цін на три категорії промислових товарів: інвестиційні блага; товари для кінцевого споживання, але ще не продані; проміжні товари, готові для подальшої обробки. Вибірка для спостереження за цінами виробників охоплює близько 6 тисяч видів продукції з понад двох тисяч підприємств всіх галузей промисловості. Визначають ІЦВ як відношення в грошовій формі обсягу промислового виробництва в поточному році до грошової форми обсягу виробництва промислової продукції в попередньому (базовому) році.

Індекс, що відображає зміну цін на всі товари та послуги, що вироблені національною економікою і входять до складу ВВП, називають індексом Пааше, індексом цін ВВП або *дефлятором ВВП*. Він розраховується як співвідношення між ціною усього набору товарів і послуг, що входять до ВВП у даному році, та ціною цього набору в базовому році.

$$Д_{ввп} = \frac{ВВП_{н}}{ВВП_{р}} * 100$$

де: Д_{ввп} – дефлятор ВВП;
ВВП_н – номінальний ВВП;
ВВП_р – реальний ВВП.

Звідси випливає, що реальний ВВП можна визначити як ВВП номінальний, поділений на дефлятор ВВП.

Зауважимо, що дефлятор ВВП може бути більшим, меншим або дорівнювати одиниці. У випадку, коли дефлятор ВВП більший за одиницю, то зведення номінального ВВП до реального називають дефлюванням ВВП (тобто зменшення номінального ВВП до рівня реального). При дефляторі ВВП меншим за одиницю здійснюється інфлювання ВВП (збільшують номінальний ВВП до розмірів реального). Якщо дефлятор ВВП рівний одиниці, то реальний і номінальний ВВП дорівнюють один одному.

Слід підкреслити, що на відміну від номінального, реальний ВВП є більш точною характеристикою підсумків функціонування національної економіки. Його динаміка дозволяє визначити тенденції змін вартості життя, темпи економічного зростання тощо.

Важливо зазначити, що розглянуті індекси (індекс споживчих цін та індекс цін ВВП) мають деякі відмінності:

- якщо дефлятор ВВП відображає ціни всіх вироблених товарів і послуг, то індекс споживчих цін враховує зміни цін товарів і послуг, що входять до ринкового кошика споживачів;

- у дефляторі ВВП враховуються тільки товари, вироблені в межах даної країни: товари, що імпортуються із-за кордону, не враховуються у ВВП і не відображаються в дефляторі ВВП, хоча відображаються у індексі споживчих цін;

- при обчисленні індексу споживчих цін використовується незмінний набір товарів і послуг, а при розрахунку дефлятора ВВП передбачається зміна складу ВВП (при недовиробництві якихось товарів чи послуг).

Проте на практиці різниця між індексом споживчих цін, індексом цін виробників і дефлятором ВВП не така вже й велика і вони майже однаково відображають картину коливання рівня цін.

2.5. Суспільний добробут в системі макроекономічних показників

Валовий внутрішній продукт є достатньо точним і корисним показником функціонування національної економіки. В той же час, він не може повною мірою служити показником суспільного добробуту, під яким розуміється повнота забезпеченості населення країни матеріальними, соціально-культурними та духовними благами, рівня та якості його життя. Як ринковий показник, ВВП не відображає всієї економічної активності суспільства і залишає поза увагою багато досить суттєвих сторін добробуту і не може, таким чином, бути повною характеристикою його реального стану. Це обумовлено такими обставинами:

- існуванням неринкової діяльності, результати якої не стають об'єктами купівлі-продажу, а тому не фіксуються в макроекономічних показниках. Наприклад, майже в усіх країнах є залишки продукції, яку виготовило для власних потреб домогосподарство, але які не враховуються при обчисленні ВВП. Сюди відносяться також послуги домогосподарки, ремонт власного житла, пошиття одягу тощо;

- наявністю тіньової економіки, в яку входять не лише злочинний бізнес (наприклад, наркоторгівля), але й будь-яка незареєстрована діяльність. Доходи, отримані від нелегальної діяльності, як правило, приховуються. Більшість учасників тіньового бізнесу веде нелегальну (законспіровану, щоб не сплачувати податки) діяльність, пов'язану з придбанням ресурсів і продажем товарів та послуг і тому вона має бути врахована у вартісній оцінці ВВП. За оцінками Світового банку, в тіньовій економіці створюється від 5 до 15% офіційного ВВП у розвинутих країнах світу і від 40 до 50% ВВП в Україні;

- ВВП виступає скоріше кількісним показником і тому не враховує, повною мірою, змін якості товарів та послуг, а також змін у складі та розподілі продукції. Скажімо, велика питома вага військової продукції, зростання

видатків на утримання державного апарату не свідчать про зростання суспільного добробуту. Більше 30% продуктів харчування, за різними оцінками фахівців, що виробляються в країнах СНД, отруєні нітратами, пестицидами, фосфатами, радіоактивними речовинами, що приводить до погіршення здоров'я жителів цих країн;

- у ВВП не знаходять відображення такі важливі аспекти соціального добробуту, як збільшення вільного часу, освіта, охорона здоров'я, зростання оплачуваних відпусток, задоволення працею і духовних потреб. Але ж саме вільний час, до речі, є мірилом суспільного багатства, простором для всебічного розвитку особистості. Люди можуть мати досить великі доходи, але не мати вільного часу, щоб їх витратити для задоволення своїх потреб, для покращення стану свого здоров'я, підвищення рівня освіти, культури, духовного рівня;

- макроекономічні показники не відображають ступінь забруднення навколишнього середовища: вони зв'язані з економічним зростанням, яке не завжди компенсує нанесену екологічну шкоду. За підрахунками фахівців, суспільство для виробництва необхідних благ щорічно добуває на одного жителя 25-30 тонн корисних копалин. Але через обмеженість технологічної переробки, тільки 5-7% їх використовується як сировина для виробництва готової продукції. Все інше становлять відходи, що забруднюють довкілля і створюють тим самим загрозу життю і здоров'ю людей, самому існуванню людського суспільства. Як кажуть економісти, – «кінцевим продуктом економічної діяльності людства є сміття». Більший ВВП – більше сміття. І не тільки сміття, а катастрофічні, безповоротні зміни навколишнього середовища: клімату, водного, повітряного балансу, флори та фауни.

Більш точним показником добробуту суспільства можна визнати виробництво реальних ВВП і НД на душу населення. Однак країни з однаковим рівнем ВВП на душу населення в той же час можуть мати різний рівень добробуту населення, оскільки він ґрунтується і на оцінках розвитку освіти, культури, охорони здоров'я, тривалості життя, рівня смертності і народжуваності. А ці складові добробуту залежать не тільки від обсягу ВВП на душу населення, але і від багатьох других інших чинників, зокрема державної соціальної політики, що включає, зокрема, політику зайнятості, доходів, соціального забезпечення та соціального захисту.

Економічна теорія шукає нові підходи до підрахунку макроекономічних показників, що відбивають вклад національного виробництва в суспільний добробут. При наявності істотних розходжень в поглядах на суть самих понять добробуту, соціального захисту, справедливого чи несправедливого розподілу доходів і т.д., в цих підходах виявляється і єдність поглядів. Вона полягає в тому, що важливіші складові добробуту повинні бути пов'язані безпосередньо з людиною і враховувати всі її потреби: матеріальні, соціальні, екологічні та духовні.

Для відображення ступеня задоволення потреб суспільства пропонується, наприклад, застосування показника чистого економічного добробуту, який

запропонували американські вчені Вільям Нордхауз і Джеймс Тобін, як скорегованого виміру національного обсягу виробництва, що враховує тільки споживання й інвестиції, які спричиняють безпосередній вплив на економічний добробут. Цей показник визначається шляхом додавання до ВВП позаринкової діяльності, результатів нелегальної (тіньової) діяльності підприємств, що виготовляють необхідні суспільству блага, грошове вираження збільшення вільного часу і відрахуванням з нього негативних наслідків свавілля монополій та урбанізації, результатів тіньової діяльності підприємств, що виробляють антиблага, а також негативних екологічних ефектів.

Поряд із традиційними, в економічній літературі розглядаються також нові макроекономічні показники. Наприклад, автори популярного підручника з макроекономіки В.Д. Базилевич, К.С. Базилевич та Баластрик Л.О. до них відносять індекс людського розвитку, індекс економічної свободи та рівень глобалізації. Розглянемо їх більш детально.

Індекс людського розвитку включає в себе такі складові як тривалість життя, грамотність та охоплення населення навчанням, ВВП на душу населення за паритетами валют. Цей індекс був розроблений у 1990 році пакистанським економістом Махбубом уль-Хаком і почав використовуватися з 1993 року ООН у щорічному звіті по розвитку людського потенціалу.

Зауважимо, що крім загального, розраховується індекс людського розвитку для чоловіків і жінок, різних соціальних груп, а також географічних регіонів.

Максимально можливе значення ІЛР – 1, мінімальне – 0. Індекс людського розвитку менший 0,5 прийнято рахувати «низьким розвитком», а більшим 0,8 – «високим розвитком». Індекс людського розвитку, рівний 1, буде мати країна, у якій середня тривалість життя дорівнює 85 рокам (це фіксований верхній поріг для всіх країн), ВВП на душу населення складає 40000 дол. США (це також фіксований верхній поріг для всіх країн), в яких 100% населення є грамотними, а всі, хто має відповідний вік, відвідують початкову або середню школу, навчаються у вищому або середньому навчальному закладі. Ближче всіх на сьогодні до цього показника знаходиться Норвегія, ІЛР якої дорівнює 0,944.

Індекс людського розвитку рівний 0 буде мати країна, у якій середня тривалість життя дорівнює 25 рокам (це установлений нижній поріг для всіх країн), ВВП на одну особу (по паритету купівельної спроможності) – 100 дол. США (це також фіксований нижній поріг для всіх країн), у якій 100% населення є неграмотними і ніхто не отримує ніякої освіти. Ближче за всіх до такої крайності знаходиться на сьогодні Сьера-Леоне, ІЛР якої дорівнює 0,275.

До речі, за більшістю показників індексу людського розвитку, Україна знаходиться на 76 місці у світі і суттєво відстає від всіх країн Євросоюзу, зокрема: Угорщини (займає 36-е місце), Польщі (37-е місце), Словенії (42-е місце), Болгарії (53-е місце) і Румунії (60-е місце), а також від Росії (67-е місце) і Білорусії (64-місце). Індекс людського розвитку для України складає 0,791, індекс тривалості життя – 0,717, індекс освіти – 0,953, індекс ВВП на душу населення – 0,704.

Недоліком показника індексу людського розвитку є те, що за його величиною не можна судити про відносну важливість його складових структурних елементів, наприклад, про те, з якої власне причини та чи інша країна змінила своє положення у загальному рейтингу країн – з причини зміни рівня душевого доходу або, наприклад, рівня грамотності населення чи охоплення його навчанням.

Другим новим макроекономічним показником в системі національних рахунків вважають рівень економічної свободи, який відображає рівень державного (урядового) втручання в економічні процеси. Як агрегований показник, він включає до десяти основних факторів і близько 50 змінних. До найбільш важливих і визначальних чинників індексу економічної свободи можна віднести торговельну і грошову політику, політику оподаткування, державне регулювання і втручання уряду в економічне життя, потоки капіталів та іноземних інвестицій, контроль за цінами та рівнем заробітної плати, розвиток банківської справи, гарантованість та захищеність прав власності, доля чорного ринку, тіньової діяльності.

Звернемо увагу на те, що всі країни світу за рівнем економічної свободи відносять до вільних, в основному вільних, в основному невільних та репресивних. Величина індексу економічної свободи оцінюється в балах від 1 до 5: від найбільшої економічної свободи до найбільшого державного впливу (тобто чим вищий бал, тим сильніший державний вплив на економіку і навпаки). Виходячи з цього, найвищий рівень економічної свободи спостерігався в кінці ХХ ст. у Гонконзі – 1,25; Сінгапурі – 1,3, а найменший – на Кубі – 5. Для України, Росії та Білорусії він становив відповідно 3,8; 3,45 і 4,04.

І, нарешті, рівень глобалізації, який також є новим агрегованим показником, що акумулює у собі наступні параметри: рівень економічної інтеграції; персональні контакти; технологія та участь країни в міжнародних організаціях і структурах; міжнародна діяльність. Чим вищі ці показники, тим вищий рівень глобалізації і навпаки. Проведені дослідження показали, що країнами з найвищим рівнем глобалізації є Ірландія, Швейцарія та Сінгапур. США та Франція займають відповідно 12 та 13 місця серед розвинених країн світу.

І все ж і індекс людського розвитку, і індекс економічної свободи та рівень глобалізації, залучення до світової інфраструктури хоча і впливають на рівень життя людей, його якість, але, як стверджують більшість дослідників цієї проблеми, їх не можна ототожнювати з рівнем задоволеності життям, рівнем добробуту і людським щастям. Ці поняття потребують інших показників і інших методів порівняння, як у часі, так і у просторі з врахуванням конкретних умов розвитку, національних особливостей, історичних традицій і соціальних пріоритетів.

2.6. Тіньова економіка: причини виникнення, сутність, основні форми та особливості в Україні

Новим, досить важливим макроекономічним показником є рівень тінізації економіки, який визначається відношенням обсягу ВВП, створеного у тіньовому (неофіційному) секторі економіки до офіційного обсягу створеного у країні валового внутрішнього продукту.

Варто зазначити, що тенденції до росту тіньової економіки набувають все більшої виразності. Так, за оцінками Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), тінізація економіки за останні п'ять років зростала щорічно на 6,2%, а економічне зростання у середньому на 3,5%.

Нині під «*тіньовою економікою*» розуміють усю сукупність економічної діяльності, що не враховує офіційна статистика і не включають у валовий національний продукт країни. Вона, на думку О. Турчинова, виникає разом із появою перших держав і її історична доля нерозривно пов'язана з існуванням державної форми організації суспільного життя. Тіньова економіка функціонує поряд з легальною економікою і певний її рівень притаманний кожній країні світу. Наприклад, в економічно розвинутих країнах світу обсяги тіньового сектору утримуються на рівні, що не має суттєвого впливу на соціально-економічні процеси у суспільстві (5-12% ВВП). При розмірах тіньового сектору у 30-40% ВВП настає критична межа, перевищення якої свідчить про функціонування у країні відтворювальної системи тіньових економічних відносин. Такий рівень тінізації економіки спостерігається у деяких країнах колишнього СРСР, африканських країнах, країнах Південної Америки, Азії.

Слід зазначити, що серед економістів немає єдиної точки зору щодо оцінки ролі тіньової економіки: одні дослідники вважають неофіційний сектор суцільно негативним явищем, інші вважають його структурою, що сприяє офіційній економіці, коли в ній проявляються збої і розлади. На думку, наприклад, З. Варналія наявність тіньового сектору характеризується такими позитивними ефектами, як:

- зниження обсягів реального безробіття та підвищення матеріального добробуту населення;
- сприяння розвитку легального виробництва товарів і послуг шляхом витрат у легальному секторі економіки доходів, зароблених у тіньовому;
- наповнення ринку нелегально виробленими товарами і послугами;
- підвищення конкурентоспроможності національної економіки шляхом забезпечення конкурентних переваг підприємств, що здійснюють тіньову економічну діяльність.

До речі, ідею про благодетельність для суспільства тіньових економічних відносин не можна рахувати досить оригінальною. Швейцарський економіст Д. Касел ще в 80-х роках минулого століття виділив три позитивних функції тіньової економіки у ринковому господарстві:

1. «Економічного мастила» – згладжування перепадів в економічній кон'юнктурі за допомогою переливу ресурсів поміж легальною і тіньовою економікою.

2. «Соціальний амортизатор» – гасіння небажаних соціальних витрат (зокрема, неофіційна зайнятість покращує матеріальне положення малозабезпечених, зменшуючи тим самим соціальну напругу у суспільстві).

3. «Вбудований стабілізатор» – тіньова економіка підпитує легальну (неофіційні доходи використовуються для закупки товарів та послуг у легальному секторі, «відмиті» кримінальні капітали обкладаються податками і т.д).

Але, на думку більшості економістів, негативний вплив тіньової економіки на національні інтереси набагато більший від вище названих позитивних ефектів: значний тіньовий сектор становить загрозу економічній безпеці країни.

У просторі тіньової економіки виділяють такі основні зони:

- Неофіційна економіка – легальні види економічної діяльності, у рамках яких має місце лише нефіксоване офіційною статистикою виробництво товарів та послуг, приховання цієї діяльності від оподаткування;

- Фіктивна економіка – хабарництво, приписки, спекулятивні угоди та інше;

- Підпільна економіка – усі заборонені законом види економічної діяльності.

Характерно, що найбільш поширеними видами тіньової економічної діяльності за часів СРСР були саме нелегальне, підпільне виробництво, розкрадання державної власності і фінансів, хабарництво, а особливо приписки. Ухилення від податків, що складає основу тіньової економіки в державах з ринковою економікою, було для економіки СРСР не типовим і стосувалося лише невеликого сектору індивідуальної трудової діяльності.

Слід зазначити, що тіньові економіки у різних країнах хоча і можуть мати однакові масштаби і соціально-економічне тло, можуть істотно відрізнятися поміж собою, наприклад, за такими характеристиками:

- за структурою (часткою кримінальної діяльності, активності підпільного бізнесу);

- за впливом на розподільчі відносини;

- за проблемами, які вони породжують (недобір коштів у бюджет, розвиток кримінальних господарських зв'язків і таке інше).

Відзначимо, що тіньова економіка в Україні, як неконтрольованого суспільством виробництва, розподілу, обміну й споживання товарно-матеріальних цінностей, суттєво відрізняється не тільки від «західної», але й від «східноєвропейської». Деякі економісти пояснюють нинішній розмах тіньового бізнесу у нашій країні винятково генетичними передумовами, сформованими ще при соціалізмі. Інші – що специфіка і масштаби тіньової діяльності сьогодення – наслідок обраної моделі реформування економіки (руйнування

колишньої державності, що призвело до розриву господарських зв'язків, значного ослаблення боротьби з економічними злочинами).

Масштаби тіньової економіки в Україні, на думку більшості експертів, коливаються у межах від 40 до 50% ВВП залежно від методу оцінки (розрахунки здійснюються за допомогою 4-х окремих методів: фінансового, монетарного (на основі попиту на гроші), на основі споживання електроенергії, а також порівняння витрат домогосподарств).

Найвищими темпами тіньова економіка в Україні розвивалася у 1994-1998 роках, коли її обсяги сягали 65% офіційного ВВП. На той час тіньовий бізнес охопив більшу частину промислового виробництва (особливо паливно-енергетичного комплексу), сільського господарства, приватизаційні процеси. Характерною ознакою цього періоду був підвищений попит на готівкові гроші поза банками, темпи зростання якого майже удвічі перевищували темпи зростання депозитних внесків у банківській системі.

Починаючи з 2001 року процес тінізації економіки дещо знизився, хоча питома вага тіньового сектору економіки України й надалі залишається досить високою – близько 50% ВВП: тобто тіньова економіка практично зрівнялась з офіційною. Сукупний тіньовий капітал українців, по деяким підрахункам, становить майже 4 млрд. дол.

Водночас треба підкреслити, що висока питома вага тіньового сектору в Україні пов'язана не лише із методами його кількісної оцінки, але й визначенням, власне, об'єкта аналізу. Узагальнений характер визначення тіньової економіки допускає включення до цієї категорії досить широкого переліку сфер та видів виробничої діяльності.

В економічній літературі виділяють такі структурні компоненти тіньової економіки:

- сектор домашніх господарств – у ньому товари виробляються лише для потреб споживання виробників та їхніх сімей;
- неформальний сектор – представлений дрібними виробниками, що займаються індивідуальною трудовою діяльністю, власниками малих приватних підприємств, селянами-фермерами та іншими суб'єктами малого бізнесу. Найпоширенішими формами правопорушень у цій сфері є різноманітні механізми ухилення від офіційного обліку підприємницької діяльності та від сплати податків;
- „прихований сектор” національного виробництва включає середні та великі промислові підприємства, а також монопольні об'єднання. Особливість тіньової діяльності у цьому секторі полягає не стільки у прямих порушеннях чинного законодавства, скільки у проведенні операцій, не заборонених українським законодавством (бартерні угоди, діяльність у межах офшорних зон і податкових гаваней).

Недосконалість вітчизняного законодавства, як відзначають деякі аналітики, нерідко підтримується штучно, через «тіньову» лобістську діяльність груп впливу. Тому національний тіньовий бізнес працює на

принципах соціального зговору, наслідком якого є поширення корупції в органах державної та місцевої влади та управління.

Комплексний розгляд проблеми тінізації економіки України дозволяє виділити низку причин, що зумовлюють її існування і значні обсяги:

- високі податки і нерівномірність податкового навантаження;
- відсутність стабільного та збалансованого законодавства, недостатня його прозорість;
- непрозорі приватизаційні процеси;
- правова незахищеність суб'єктів економічної діяльності, втручання владних структур усіх рівнів у їх діяльність;
- корупція в органах державної влади та місцевого самоврядування, зацікавленість окремих представників державного апарату в існуванні тіньової економіки та отриманні тіньових доходів;
- низький рівень оплати праці державних службовців і працівників бюджетної сфери;
- неритмічна і неприбуткова робота багатьох підприємств, несвоєчасна виплата заробітної плати, безробіття, відсутність реального соціального захисту населення;
- високий рівень бідності працюючого населення.

Важливим чинником існування тіньової економіки є активізація участі в ній значної частки населення України, формування тіньової зайнятості, яка в умовах трансформаційної економіки є абсолютно очевидним фактом, а її наявність зумовлена слабкістю соціально-економічних інститутів. Основними чинниками існування тіньової зайнятості є скорочення виробництва в основних видах економічної діяльності, низька частка фонду оплати праці у ВВП, високий рівень бідності населення України. Відомо, що середня заробітна плата кваліфікованого українського робітника в 12,5 разів менша, ніж американського, хоча вартість його споживчого кошика вже складає понад 40% від американського рівня. Тому, щоб вижити, населення змушене брати участь у різних формах тіньової економіки, що зміцнює основу тіньової діяльності та кримінальної активності. За даними соціологічних опитувань, додатковий дохід від різних видів побічної діяльності досягає 80% сукупного сімейного доходу працівників промислових підприємств, а 45% опитаних працюють у „тіні”.

Відзначені чинники багато в чому і визначають існування тіньового сектора української економіки, а тому саме вони і можуть стати складовими механізми, який зможе забезпечити його скорочення, а саме: вдосконалення податкової системи, зниження податкового тиску; прозорість приватизаційних процесів, удосконалення процедури банкрутства і унеможливлення використання її, як інструменту тіньової приватизації; невтручання владних структур у діяльність суб'єктів підприємництва, стимулювання підприємницької діяльності, захист інтересів підприємців: створення сприятливого інвестиційного клімату; посилення боротьби з корупцією, порушеннями фінансово-бюджетного законодавства, фінансової дисципліни;

підвищення життєвого рівня і соціального захисту населення; створення умов для легалізації тіньових структур.

Детінізація економіки України можлива шляхом створення сприятливих умов для легальної економічної діяльності на основі максимального урахування інтересів суб'єктів господарювання, проведення послідовної державної політики, яка б законодавчо гарантувала недоторканність легалізованого капіталу некримінального походження. Здійснення цілої низки радикальних політичних, економічних, правових, організаційних та силових заходів національного рівня.

Їх реалізація стає нині більш ніж актуальною. Справа в тому, що розширення сфери тіньової, насамперед, фіктивної і кримінальної економіки, може привести нашу країну не до цивілізованого ринку і демократії, а до встановлення корпоративно-бюрократичного, кланового правління, що, як свідчить історія, може бути тривалим і навіть здатним забезпечити визначену соціальну стабільність.

Запитання для самоконтролю

- 1.** У чому полягає сутність балансу народного господарства і системи національних рахунків, їх спільність і відмінність, зміст переходу від БНГ до СНР?
- 2.** Дати змістовну характеристику основним макроекономічним показникам.
- 3.** Які існують методи розрахунку ВВП ?
- 4.** Що таке проміжний продукт, додана вартість і як їх визначають?
- 5.** Чому при розрахунку ВВП враховується вартість тільки кінцевих продуктів?
- 6.** Як розраховуються у СНР показники ЧНП, національного і особистого доходу?
- 7.** Що таке інфлювання і дефлювання ВВП?
- 8.** Що визначають поняття номінального і реального ВВП? У чому полягає їх відмінність?
- 9.** У чому полягає відмінність дефлятора ВВП та індекса споживчих цін?
- 10.** Що таке суспільний добробут та які виникають проблеми його кількісного визначення?
- 11.** Що таке тіньова економіка, які причини її виникнення та основні форми в Україні?
- 12.** Які основні напрямки детінізації економіки України?

ТЕМА 3. МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ: СУКУПНИЙ ПОПИТ ТА СУКУПНА ПРОПОЗИЦІЯ

План

3.1. Сукупний попит, його структура. Цінові та нецінові детермінанти сукупного попиту.

3.2. Сукупна пропозиція в концепціях різних шкіл. Детермінанти сукупної пропозиції.

3.3. Модель економічної рівноваги „сукупний попит – сукупна пропозиція”. Короткострокова та довгострокова макроекономічна рівновага. Ефект храповика.

У курсі «Мікроекономіка» ви познайомились з попитом і пропозицією на окремі товари, та з механізмом їх взаємодії. Це допомогло вам зрозуміти, як формується рівноважна ціна та під впливом яких чинників змінюється. Однак модель попиту і пропозиції для одного товару не дає відповіді на низку важливих економічних питань. Чому взагалі ціни підвищуються і знижуються? Чому загальний рівень цін залишається постійним в одні періоди і різко підвищується в інші? Що визначає всю рівноважну кількість певних товарів на внутрішньому ринку, тобто реальний обсяг ВВП? Під впливом яких чинників цей обсяг змінюється? Щоб відповісти на ці питання, необхідно об'єднати всі окремі ринки товарів та послуг країни в єдиний загальний ринок благ.

Об'єднання всіх цін на окремі товари і послуги в загальний рівень цін, а також об'єднання всіх одиниць продукції в реальний валовий внутрішній продукт називається агрегуванням. Тому на графіку макроекономічної моделі вісь ординат відбиває загальний рівень цін, а не ціну на окремий товар, а вісь абсцис – реальний внутрішній валовий продукт за певний період, а не кількість окремого товару. Сукупний попит та сукупна пропозиція на єдиному ринку благ – це агреговані макроекономічні категорії, що поєднують попит і пропозицію на всіх окремих ринках товарів та послуг країни.

3.1. Сукупний попит, його структура. Цінові та нецінові детермінанти сукупного попиту

Сукупний попит (AD – aggregate demand) – це реальний обсяг національного виробництва, який споживачі, підприємства, уряд та іноземці готові купити при будь-якому можливому рівні цін.

Сукупний попит визначається як сума всіх складових попиту на національному ринку, а саме: споживчого попиту (C), інвестиційного попиту (I_g), попиту на товари та послуги з боку держави (G), та чистого експорту (X_n), який визначається як різниця між експортом та імпортом. Тобто, підрахувати сукупний попит можливо, обчислюючи ВВП за методом „поток витрат”.

$$AD = C + I_g + G + X_n$$

Оскільки між загальним рівнем цін та обсягом купівель спостерігається обернена залежність, графічно сукупний попит може бути представленим у вигляді кривої з від'ємним нахилом, де P – загальний рівень цін, а Q – обсяг реального ВВП (рис. 3.1).

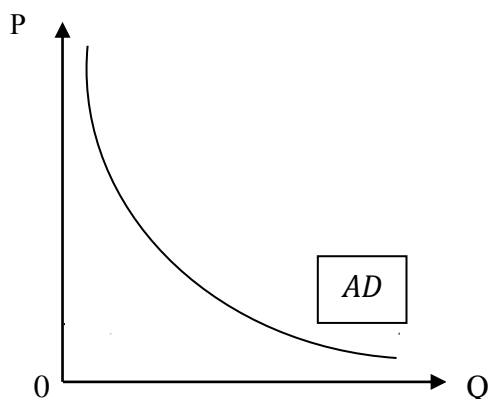

Рис. 3.1 Крива сукупного попиту

Крива сукупного попиту дає певну кількість комбінацій обсягу реального сукупного продукту і загального рівня цін в економіці. Рух уздовж кривої AD віддзеркалює зворотну зміну обсягу сукупного попиту в залежності від динаміки загального рівня цін. Обернена залежність між обсягом реального національного виробництва та загальним рівнем цін пояснюється також дією трьох ефектів, що викликаються зміною рівня цін: ефекту багатства, ефекту відсоткової ставки та ефекту імпортних закупівель.

Ефект багатства (реальних касових залишків) полягає в тому, що зростання загального рівня цін викликає зниження реальної вартості фінансових активів з фіксованою грошовою вартістю (наприклад, облігацій). Власники цих активів біднішають, тому вони змушені зменшувати свої витрати і більше заощаджувати для збереження рівня свого багатства. При ситуації, коли ціни знижуються, виникає протилежний ефект: реальні грошові залишки збільшуються, добробут споживачів зростає, це викликає збільшення витрат на споживання.¹

Ефект відсоткової ставки характеризується тим, що зростання рівня цін викличе зростання попиту на гроші, яке в свою чергу, спричинить підвищення рівня відсоткової ставки при незмінній пропозиції грошей. Тому домогосподарства скорочують придбання товарів у кредит, а фірми – інвестиційні витрати. Отже, обсяг сукупного попиту знижується.

Ефект імпортних закупівель полягає в тому, що зростання рівня цін у державі скорочує попит на вітчизняні товари і збільшує попит на імпорт. Це скорочує обсяг чистого експорту і, відповідно, сукупного попиту.

Тобто, внаслідок дії цінових детермінант змінюється обсяг сукупного попиту на національний продукт. Наприклад, зменшення цін від P_1 до P_2

¹ Цей ефект отримав також назву ефекту Пігу (Pigou effect) на честь представника кембриджської школи Артура Пігу, засновника теорії загального добробуту.

викликає збільшення обсягу сукупного попиту з Q_1 до Q_2 , графічно це відображується рухом уздовж кривої AD від точки A до точки B (рис. 3.2).

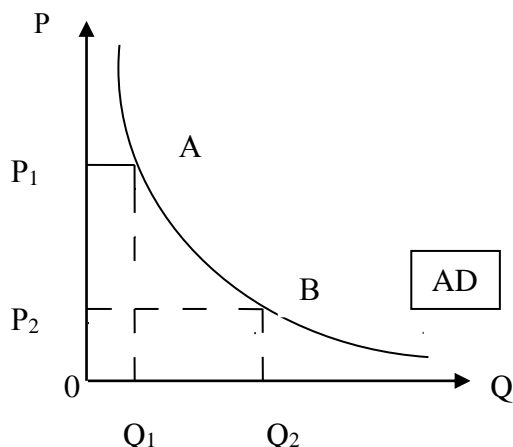

Рис. 3.2 Вплив цінових факторів на криву сукупного попиту

Однак крім цінових, на сукупний попит впливають також нецінові детермінанти, які не пов'язані зі зміною рівня цін в економіці. Притім кожен елемент сукупного попиту (C , I_g , G , X_n) має свої нецінові детермінанти, а саме:

1. Неціновими факторами споживчих витрат (C) є:
 - 1.1. *Добробут споживачів* – при незмінному рівні цін можуть відбутися зміни цін окремих видів фінансових активів (акцій, облігацій), або нерухомості (землі, будинків), якими володіють споживачі. Внаслідок цього добробут споживачів може покращитись або погіршитись і, відповідно, споживчі видатки зростуть або скоротяться.
 - 1.2. *Очікування споживачів* відносно зміни доходів і цін – песимістичні очікування значно збільшують сукупний попит.
 - 1.3. *Заборгованість споживачів* – чим більше борг, тим менші поточні видатки, і навпаки.
 - 1.4. *Індивідуальні податки* – збільшення податків призводить до зменшення сукупного попиту і навпаки.
2. Інвестиційні видатки фірм (I_g) знаходяться під впливом наступних нецінових факторів:
 - 2.1. *Відсоткова ставка* – збільшення її рівня робить інвестиції менш привабливими, інвестиційний попит зменшується.
 - 2.2. *Очікування прибутку від інвестицій* – оптимістичні очікування збільшують попит, песимістичні – зменшують.
 - 2.3. *Податки на бізнес* – зменшення податків стимулює підприємців до розширення виробництва, інвестиційний попит зростає.
 - 2.4. *Рівень технології* – нові технології стимулюють інвестиційні видатки.
 - 2.5. *Надлишкові виробничі потужності* зменшують інвестиційний попит.
3. Державні витрати (G) обумовлені суто *політичними рішеннями*.

4. Чистий експорт (X_n) одержує вплив двох нецінових факторів:
- 4.1. *Національний дохід інших країн* – при його збільшенні іноземці можуть збільшувати сукупний попит у певній країні, купуючи більше товарів та послуг, і навпаки.
 - 4.2. *Курс національної грошової одиниці* – якщо національна валюта знецінюється відносно іноземних валют, то експорт зростає, а імпорт зменшується, тобто зростає чистий експорт і, відповідно, сукупний попит певної країни.

Нецінові фактори впливають не на обсяг сукупного попиту, а саме на попит, внаслідок цього крива AD рухається праворуч (при збільшенні сукупного попиту) або ліворуч (при його зменшенні).

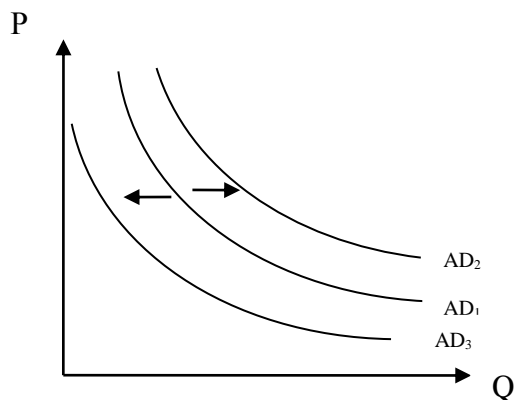

Рис. 3.3 Вплив нецінових факторів на криву сукупного попиту

Держава може активно впливати на сукупний попит, регулюючи податки та змінюючи грошову масу в обігу. Так, збільшення податків зменшує як споживчі, так і інвестиційні видатки, крива AD рухається ліворуч.

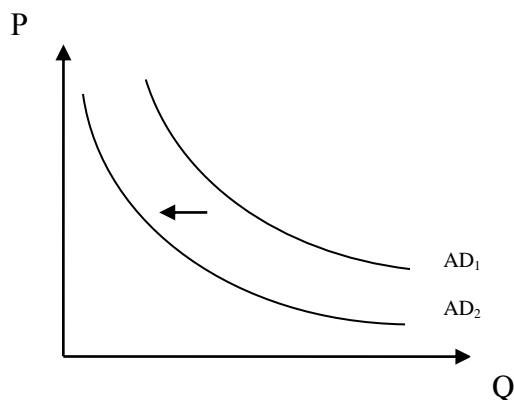

Рис. 3.4 Вплив держави на криву сукупного попиту (збільшення податків)

Збільшення грошової маси в обігу сприяє зростанню споживчих витрат та зменшенню процентної ставки i , відповідно, збільшенню інвестицій, крива AD рухається праворуч.

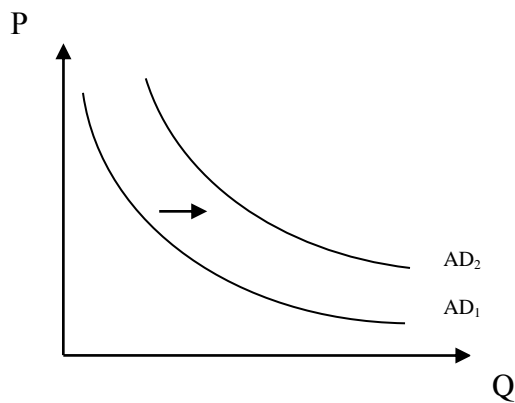

Рис. 3.5 Вплив держави на криву сукупного попиту (збільшення грошової маси в обігу)

Отже, державні заходи здатні різноспрямоване впливати на сукупний попит країни, тому вони повинні застосовуватись в межах єдиної економічної політики.

3.2. Сукупна пропозиція в концепціях різних шкіл. Детермінанти сукупної пропозиції

Сукупна пропозиція (AS – aggregate supply) – це обсяг реального національного виробництва, який вітчизняні виробники готові запропонувати на ринку при кожному можливому рівні цін. Воно визначається як сума індивідуальних пропозицій у національній економіці. Серед різних економічних шкіл стосовно пояснення природи і форми кривої AS існує декілька тлумачень, а саме: класичне та кейнсіанське. Ця розбіжність пов'язана з тим, що розглядаються різні часові періоди. Класична модель характеризує довгостроковий період, в якому рівень виробництва визначають обсяги капіталу і праці та наявна технологія, а не рівень цін. Тому довгострокова крива сукупної пропозиції LRAS (long run aggregate supply curve) має вигляд вертикальної лінії.

Рис. 3.6 Довгострокова крива сукупної пропозиції

Q^* визначає потенціальний рівень виробництва, який відповідає стану повної зайнятості. Крива сукупної пропозиції довгострокового періоду віддзеркалює повне використання виробничих потужностей, безробіття перебуває на своєму природному рівні.

Вертикальна форма AS вказує на те, що природний рівень безробіття не залежить від загального рівня цін, певний рівень потенційного випуску може досягатись при будь-яких цінах. У довгостроковій перспективі всі ресурси, що надходять на ринок факторів виробництва, будуть задіяні, оскільки фундаментальні проблеми обмеженості означають, що люди бажають мати більше товарів та послуг, ніж може виробити економічна система. В короткостроковому періоді ціни на деякі ресурси можуть коливатись і спричинити не повне використання останніх. Але в довгостроковому періоді власники ресурсів мають час на те, щоб розпізнати реальні рівноважні ціни. Вони повинні будуть прийняти ці ціни (в тому числі заробітну платню), щоб задіяти свої ресурси і забезпечити надходження доходу від них.

Потенційний випуск у державі не обмежується тільки виробничими можливостями. Впливають на нього також соціальні та інституційні установи, наприклад, закони про дитячу працю, рівень народжуваності, релігійні та культурні традиції, тривалість відпусток, пенсійний вік, тривалість перебування на лікарняному, середній вік реального виходу на пенсію. Оцінка потенційного випуску також заснована на тому, що в державі вважається „повною зайнятістю” або природним рівнем безробіття. З часом потенційний обсяг реального випуску змінюється відносно змін в економіці та соціальних і інституційних факторів.

Кейнсіанська модель сукупної пропозиції характеризує обсяг виробництва у короткостроковому періоді. Дж. М. Кейнс зосередив увагу на негнучкості цін у короткостроковому періоді. Саме тому крива SRAS (short run aggregate supply curve) у кейнсіанській моделі горизонтальна (у крайньому випадку – при жорстких цінах і номінальній заробітній платні, чи має позитивний нахил (при жорсткій номінальній заробітній платні та відносно гнучких цінах).

Причинами відносно жорсткості номінальних величин у короткостроковому періоді є: тривалість трудових договорів, державне регулювання мінімальної заробітної платні, поступовий характер зміни цін та заробітної платні (коли фірми змінюють ціни і заробітну платню поступово, з оглядом на конкурентів), строки дії контрактів на поставку сировини та готової продукції, діяльність профспілок, ефект „меню” (коли витрати на видання каталогів занадто великі). У такому випадку абсолютно жорстких цін крива SRAS буде горизонтальною (рис. 3.7).

Якщо номінальна заробітна платня достатньо жорстка, а ціни відносно гнучкі, то їхнє зростання призведе до падіння реальної заробітної платні, труд стане дешевший, це збільшить попит на працю з боку фірм. Збільшення кількості праці призведе до збільшення випуску. Тобто, коли заробітна платня

не змінюється, з'явиться позитивна залежність між рівнем цін та обсягом випуску, крива SRAS у цих умовах має позитивний нахил.

Відносна жорсткість цін на короткостроковий період підтверджується типовою поведінкою бізнесу. В звичайних умовах більша кількість фірм має надлишкові потужності, запаси готової продукції, а також можливість використати понаднормову працю або найняти додаткових працівників (особливо в умовах неповної зайнятості). Тому у короткостроковому періоді фірма може збільшити обсяг продаж без будь-якої суттєвої зміни цін.

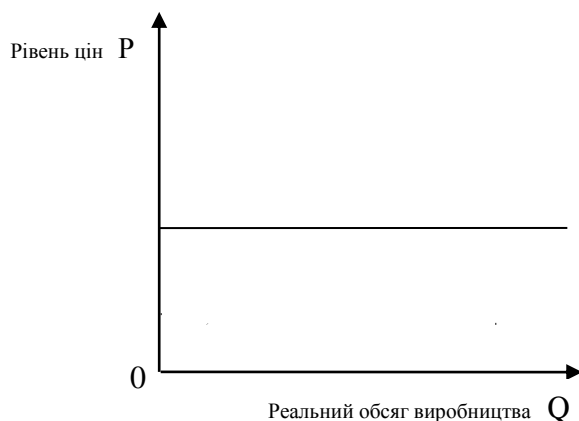

Рис. 3.7. Короткострокова крива сукупної пропозиції

Якщо необхідно зосередити увагу не на часовому аспекті аналізу, а на наближенні економіки до потенціалу, використовують зігнуту форму кривої AS, яка складається з трьох відрізків: горизонтального, вертикального та східного, який їх поєднує (рис. 3.8).

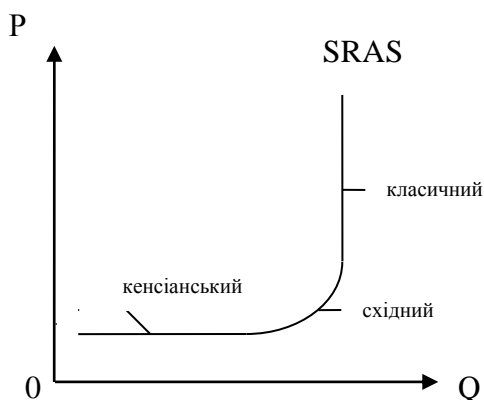

Рис. 3.8 Крива сукупної пропозиції

Горизонтальний відрізок має назву кейнсіанського, він представляє рівень виробництва, який набагато нижчий рівня випуску при повній зайнятості. На ньому випуск може бути збільшений без зростання цін. Східний, або проміжний відрізок кривої сукупної пропозиції віддзеркалює стан економіки, коли деякі ключові ресурси досягають повного рівня використання, що призводить до „вузьких місць” у виробництві та відповідно до зростання заробітної платні та цін. Тому на східному відрізку крива AS має позитивний

нахил. Як тільки економіка досягає стану повної зайнятості, крива сукупного попиту стає вертикальною. Відповідний відрізок має назву класичного. На цьому відрізку збільшення національного виробництва не відбувається, оскільки воно вже досягло максимального рівня, зростає лише загальний рівень цін.

Однак у короткостроковому періоді все ж таки можлива ситуація, коли вертикальний сегмент кривої SRAS опиниться правіше за кривої сукупної пропозиції довгострокового періоду (LRAS). Вона має місце, якщо фактичний рівень безробіття стає нижчим за природний рівень, внаслідок цього реальний випуск перевищує випуск за умов повної зайнятості. Це явище тимчасове і свідчить про „перегрів” економіки. Додатковий випуск продукції досягається завдяки найму тимчасових працівників, збільшенню тривалості робочого часу чи більш інтенсивному використанню обладнання. Такий рівень випуску неможливо підтримувати у довгостроковому періоді без впровадження нових технологій, відкриття родовищ, зростання економічно активного населення. Все це збільшує основні виробничі потужності економіки, що зрушує криву довгострокової сукупної пропозиції праворуч.

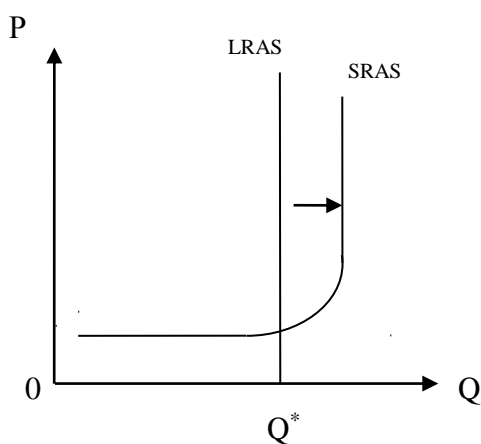

Рис. 3.9 Короткострокове перевищення потенційного рівня

На зміну виробничих потужностей та обсяг національного доходу впливають нецінові фактори, які зсувають криву сукупної пропозиції праворуч (при зростанні виробництва) або ліворуч (при його зменшенні).

До нецінових детермінант сукупної пропозиції відносять:

1. *Зміна вартості факторів виробництва.* Збільшення ціни ресурсів призводить до зменшення обсягів виробництва (крива AS рухається ліворуч), і навпаки.

2. *Зміна технології.* Впровадження нових технологій викликає зростання продуктивності, що свідчить про зменшення витрат на одиницю продукції, це збільшує можливості національного виробництва, крива AS рухається праворуч.

3. *Зміна інституційного середовища.* Збільшення податків на підприємство підриває стимули до виробничої діяльності, національне виробництво скорочується і крива AS рухається ліворуч; збільшення державних

субсидій, навпаки, надає додаткового імпульсу до поширення виробництва, крива AS рухається праворуч.

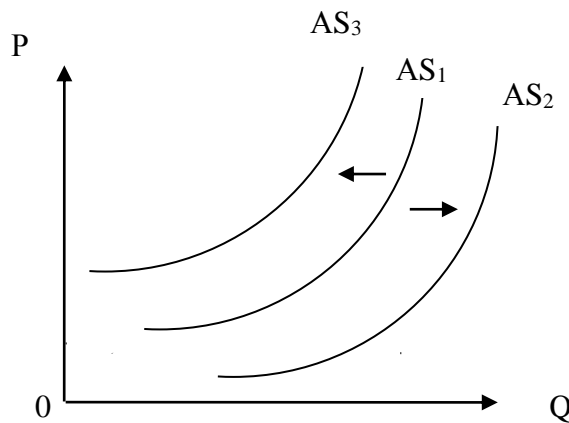

Рис. 3.10 Вплив нецінових факторів на криву сукупної пропозиції

3.3. Модель економічної рівноваги „сукупний попит – сукупна пропозиція”. Короткострокова та довгострокова макроекономічна рівновага. Ефект храповика

Перетин кривих AD і AS дозволяє знайти точку макроекономічної рівноваги, яка визначає рівноважний рівень національного виробництва та рівноважний рівень цін. Загальна модель AD-AS має графічний вигляд:

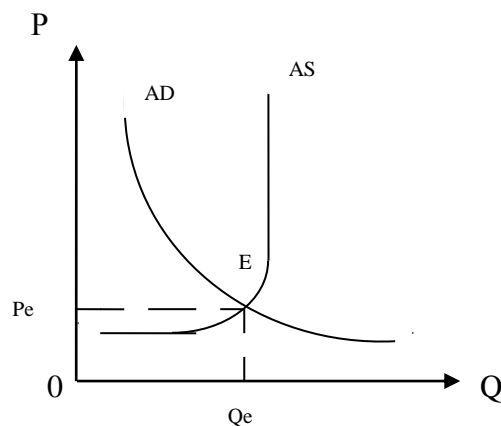

Рис. 3.11 Макроекономічна рівновага

Якщо фактичний обсяг національного виробництва, тобто сукупна пропозиція виявиться більшою за рівноважний обсяг, то у виробників збільшаться залишки товарної продукції, конкуренція змусить їх знизити ціни та скоротити випуск продукції до рівноважного рівня. Протилежна ситуація має місце у випадку, коли фактичний рівень виробництва менший за рівноважний. Тоді конкуренція з боку попиту збільшить ціни, це змусить виробників нарощувати виробництво.

На параметри макроекономічної рівноваги може впливати рух кривих AD і AS. Їхня зміна порушує рівновагу, що склалася, і встановлює новий стан

рівноваги. Збільшення сукупного попиту викликає різні наслідки в залежності від того, на якому відрізку кривої AS воно відбувається. Якщо рух кривої AD відбувається на кейнсіанському відрізку (від AD_1 до AD_2), виробники та власники виробничих ресурсів будуть пристосовувати рівні випуску, а не ціни, до зміни сукупного попиту. Тут відбувається зростання реального обсягу виробництва ($Q_1 - Q_2$) при незмінному рівні цін (P_1). Якщо збільшення попиту відбувається на східному відрізку (від AD_2 до AD_3), – зростають одночасно і обсяг виробництва ($Q_2 - Q_3$) і ціни ($P_1 - P_2$), тобто і реальний, і номінальний ВВП. На класичному відрізку збільшення сукупного попиту ($AD_3 - AD_4$) викличе лише зростання загального рівня цін ($P_2 - P_3$), тобто номінального ВВП, обсяг реального виробництва при цьому залишиться на незмінному рівні (Q_3).

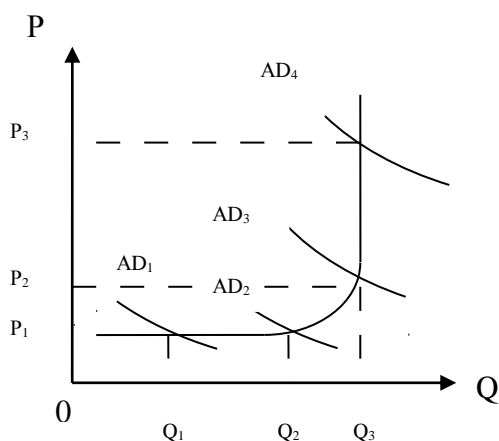

Рис. 3.12 Зміна макроекономічної рівноваги внаслідок зміни сукупного попиту

Зміна сукупної пропозиції, викликана дією нецінових детермінант, при незмінному сукупному попиті викличе такі явища:

– Наприклад, упровадження нової технології сприятиме зростанню AS, що свідчить про збільшення реального ВВП, крива AS зсунеться праворуч. Унаслідок цього рівноважний рівень виробництва збільшиться, рівноважний рівень цін спаде.

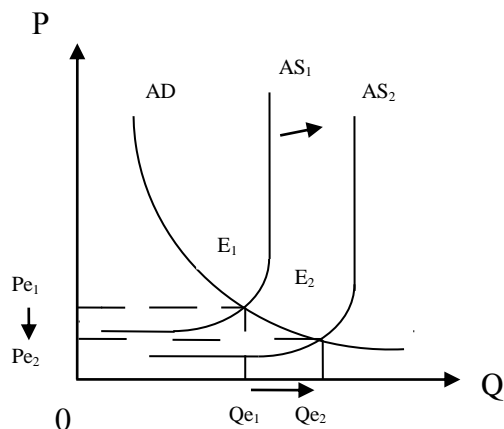

Рис.3.13 Зміна макроекономічної рівноваги при збільшенні сукупної пропозиції

- Зменшення AS викличе протилежні наслідки. Наприклад, збільшення податків або підвищення цін на ресурси змусить виробників підвищити ціни на свою продукцію крива AS зсунеться ліворуч. При незмінній кривій AD рівноважний рівень цін зросте, рівноважний обсяг виробництва зменшиться. Така ситуація має назву стагфляції. Вона означає, що спад виробництва, або стагнація, поєдналася зі зростанням цін, тобто інфляцією.

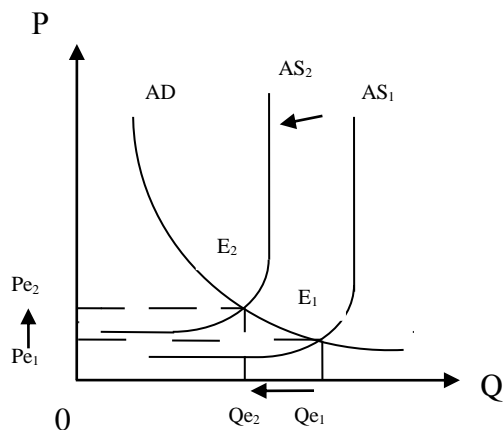

Рис.3.14 Зменшення сукупної пропозиції, що призвело до стагфляції

В умовах неповної зайнятості саме зростання сукупного попиту може бути фактором збільшення сукупної пропозиції, аж до досягнення потенційного випуску. На думку Дж. Кейнса, споживчий та інвестиційний попит – це основні компоненти ефективного попиту, їхня стала складова на рівні 80% (60% споживчі витрати + 20% інвестиції) здатна забезпечити ефективне функціонування економіки. Якщо ж ця складова занадто мала (в умовах спаду, рецесії), держава повинна збільшити державні витрати і таким чином допомогти подолати депресивний стан. Тому втручання в макроекономічні процеси з боку держави в умовах неповної зайнятості має посилюватись.

Якщо ж внаслідок зміни сукупного попиту рівновага порушується в економіці, близької до рівня повної зайнятості, за встановленням короткострокової рівноваги продовжується рух до стану стійкої довгострокової рівноваги. Цей перехід від короткострокової до довгострокової рівноваги відбувається через коригування цін. Наприклад, якщо збільшення AD встановить нову рівновагу на рівні виробництва більшим за потенційний ($Q > Q^*$), поступово почнуть зростати ціни. Це обумовлено нестачею достатньої кількості вільних ресурсів для виробництва, зростанням попиту на них, а, відповідно, і збільшенням цін ресурсів (наприклад, зростанням заробітної платні). Це призведе до зростання цін на готову продукцію. Внаслідок цього величина попиту зменшиться, економіка повернеться до стану повної зайнятості, але при більшому рівні цін (P_3). Таким чином, у довгостроковому періоді економіка здатна шляхом саморегуляції повертатися до рівня потенціалу (Q^*), який заданий кількістю факторів виробництва і технологією.

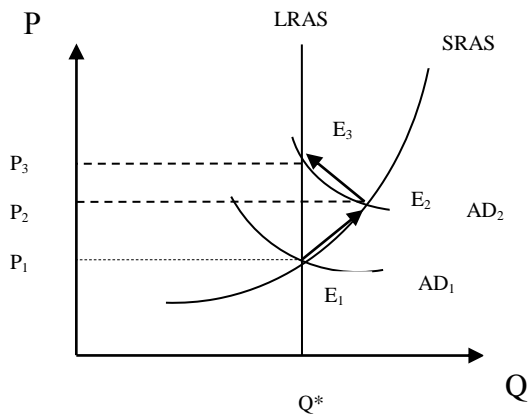

Рис.3.15 Повернення економіки до потенційного рівня виробництва у довгостроковому періоді

У випадку скорочення сукупного попиту (при зменшенні пропозиції грошей, скорочення державних видатків, збільшення податків і т.д.) крива AD рухається ліворуч, що у короткостроковому періоді віддзеркалює зменшення випуску при відносній сталості цін. У подальшому коригування цін у бік зниження (при $Q < Q^*$), збільшення безробіття, зниження заробітної платні та інших витрат) поступово поверне економіку до початкового рівня (Q^*). Якщо економіка опинилась у тривалому спаді і це не відбувається автоматично, до подолання рецесії підключається держава.

Однак у реальній економіці ціни не завжди так легко знижуються, вони нееластичні у бік зниження, тому можливо, що нова рівновага встановиться на меншому рівні (Q_3) при збільшених цінах (P_2). Ця ситуація має назву „ефект храповика” (рис.3.16). Припустимо, початкова макроекономічна рівновага встановилась при загальному рівні цін P_1 та об’єму випуску Q_1 . Збільшення сукупного попиту викликало рух кривої від AD_1 до AD_2 , нова рівновага встановилась на рівні цін P_2 при випуску Q_2 . Якщо надалі сукупний попит знизиться до AD_3 , то це не викличе зниження цін, оскільки виробники не схильні їх зменшувати. Ціни, за спостереженнями, мають лише одну сталу тенденцію – до підвищення. Тому нижній рівень цін остаточної кривої сукупної пропозиції встановиться на P_2 , а крива AS буде мати горизонтальний відрізок до рівня випуску Q_2 .

Модель AD-AS може бути використана для аналізу процесів, що відбуваються в перехідній економіці України та інших країн. Наслідки швидкої лібералізації (1992 р.) віддзеркалились на стані сукупного попиту та сукупної пропозиції. Лібералізація цін та подолання дефіциту споживчих товарів (у тому числі за рахунок імпорту) призвели до перерозподілу грошових коштів населення на користь поточного споживання за рахунок раніше накопичених заощаджень. Безготівкові кошти підприємств стали реальним платіжним засобом. Усе це збільшило сукупний попит, графічно це ілюструється рухом кривої AD праворуч, що показує збільшення цін в економіці.

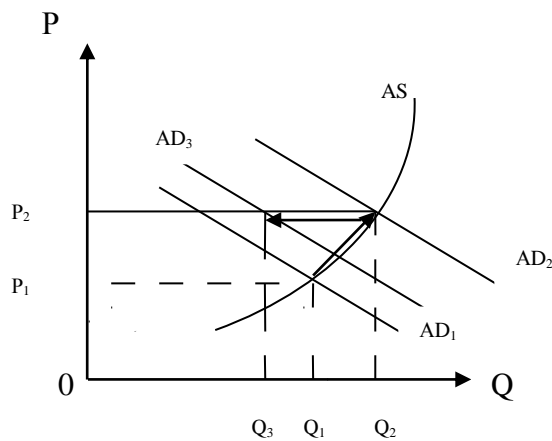

Рис. 3.16 Ефект храповика

Структурна перебудова економіки, яка була викликана лібералізацією господарської діяльності, мала значний вплив на сукупну пропозицію. Внаслідок неспівпадіння структури факторів виробництва в різних галузях, неможливим був їхній швидкий перерозподіл із збиткових галузей в прибуткові. Тому не весь виробничий потенціал був задіяний. У бік скорочення обсягу потенційного випуску (довгострокової сукупної пропозиції) діяли і такі фактори, як розрив виробничих зв'язків з країнами СНГ, скорочення торговельних відносин з ними. Крім того, Україна виявилася занадто залежною від іноземних енергоносіїв, тому коливання цін на світовому ринку у бік підвищення значно збільшило витрати виробництва. За 1992-1999 рр. Україна втратила значну частину виробничого потенціалу внаслідок того, що спад виробництва виявився глибоким (до 64%) і тривалим. У моделі AD-AS зміни у сукупній пропозиції можна відобразити рухом LRAS ліворуч. Короткострокова крива AS виявилася би лівішою від LRAS і рухалася ліворуч під впливом цінових шоків (наприклад, зростання цін на енергоносії).

Тривалий депресивний стан економіки призвів до зниження реальних доходів більшої частини населення, що стало причиною падіння сукупного попиту. В цьому ж напрямку подіяло зниження інвестиційної активності в економіці, що зменшило інвестиційну складову сукупного попиту. Графічно це ілюструється рухом ліворуч кривої AD, що ще посилює спад, хоча і деякою мірою знизило рівень цін, зробило більш повільною інфляцію (оскільки ціни не мають тенденцію до зниження).

Державні заходи, спрямовані на підвищення сукупного попиту, не завжди досягали очікуваної мети. Так, часткове повернення заощаджень населенню по вкладам Ощадбанку збільшило споживчий попит, але в умовах несприятливого інвестиційного клімату це не стимулювало виробництво, а призвело лише до зростання цін. Спроба зменшити податки у 2004 році з метою збільшення податкової бази теж не дала очікуваних результатів, пропозиція товарів і інвестиційний попит не збільшились. Тут важливу роль зіграли несприятливі очікування виробників, невіра у послідовність дій уряду. Тому важливу увагу слід приділяти аналізу нецінових факторів, які суттєво розрізняються в залежності від географічних, національних, культурних особливостей.

Таким чином, модель AD-AS може бути використана як для ілюстрації, так і для оцінювання перспектив подій в національній економіці, у тому числі трансформаційній, у всіх випадках, коли сукупні попит і пропозиція працюють відповідно до закономірностей ринкового механізму.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення сукупного попиту та сукупної пропозиції.
2. Охарактеризуйте основні складові сукупного попиту.
3. Які фактори впливають на споживчий попит?
4. Які фактори впливають на інвестиційний попит?
5. Які фактори впливають на попит за кордону?
6. Дослідити цінові та нецінові фактори, які впливають на сукупний попит.
7. Проаналізуйте вплив нецінових факторів на криву сукупного попиту.
8. Що відбиває крива сукупної пропозиції?
9. Назвіть складові кривої сукупної пропозиції.
10. Дайте визначення рівноважного рівня цін та рівноважного обсягу виробництва.
11. Як змінюється рівновага у короткостроковому періоді?
12. На якому рівні національного виробництва встановлюється довгострокова рівновага?

ТЕМА 4. КЛАСИЧНА ТА КЕЙНСІАНСЬКА МАКРОЕКОНОМІЧНІ МОДЕЛІ

План

- 4.1. Класична економічна теорія.
 - 4.1.1. Основні передумови класичної теорії.
 - 4.1.2. Ринок праці й виробництво національного доходу.
 - 4.1.3. Ринок благ. Заощадження й інвестиції.
 - 4.1.4. Класична теорія грошей і модель загальної рівноваги.
- 4.2. Теорія ефективного попиту як основа кейнсіанського макроаналізу.
- 4.3. Споживання, заощадження, інвестиції в кейнсіанській теорії.
- 4.4. Методи визначення рівноважного рівня ЧВП.
- 4.5. Зміна рівноважного ЧВП. Мультиплікатор і акселератор інвестицій. Парадокс ощадливості.
- 4.6. Рівновага ЧВП в умовах повної зайнятості.

Проблема рівноваги економічної системи, визначаючи внутрішній зміст макроекономічної теорії, є актуальною не тільки теоретично, але й має реальне практичне значення. У будь-якій національній економіці постійно виникає необхідність у вживанні певних заходів і в проведенні погоджених дій з боку держави, спрямованих на підтримку рівноваги. Про нормальний стан системи можна говорити в тому випадку, коли існує такий механізм регулювання, що у випадку коливання може знову і знову повертати систему в її нормальний стан. І чим ближче економіка до стану загальної економічної рівноваги, тим ширшими є можливості ефективного вирішення проблем збалансованості національного продукту й економічного зростання, можливостей переведення економіки з одного стану в інший, більш сприятливий для подальшого розвитку.

До 30-х років ХХ ст. зняттям розуміння капіталістичної дійсності й основою економічної політики слугувала класична теорія. Вважалося, що вільний ринок самостійно може вирішити проблему загальної рівноваги економіки в поєднанні з повною зайнятістю, і тому ніяких затяжних економічних криз з високим безробіттям бути не може.

Світова економічна криза 1929 року і тривала та глибока депресія, у ході якої безробіття досягло надзвичайно високого рівня, змусили англійського економіста по-іншому подивитись на цю проблему. Робота Дж. М. Кейнса (1883-1946 рр.) «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936 р.) мала значний резонанс і була прийнята як справжня «революція» в економічній теорії. У своїй роботі Кейнс прийшов до висновку, «що постулати класичної теорії застосовні не до загального, а тільки до особливого випадку, тому що економічна ситуація, яку вона розглядає, є граничним випадком можливих станів рівноваги», тому для його відновлення чи підтримки в умовах повної зайнятості потрібно координоване втручання держави. Кейнсіанська теорія

стала домінуючою в економіці та (дещо модифікованою і доповненою) становить основу сучасної макроекономіки.

4.1. Класична економічна теорія.

4.1.1. Основні передумови класичної теорії

У макроекономічному аналізі під класичною теорією розуміється теорія, що з'явилася як результат узагальнення макроекономічних поглядів західноєвропейських економістів XVIII–XIX ст. Значний внесок у її розробку внесли англійські, французькі, а також швейцарські економісти: Адам Сміт, Давид Рікардо, Томас Мальтус, Нассау Сеніор, Джон Стюарт Мілль, Альфред Маршалл, Артур Пігу й ін. (Англія); Жан-Батист Сей (Франція); Жан Шарль Леонард Сімон де Сісмонді (Швейцарія) та ін.

Класична макроекономічна теорія базується на таких передумовах.

1. Макроекономічна система характеризується ринками з досконалою конкуренцією й абсолютною гнучкістю (еластичністю) цін і заробітної плати.

2. Економіка функціонує відповідно до закону Сея, згідно з яким пропозиція товарів «автоматично» створює попит на них і тому сукупний попит на всі товари завжди рівний їхній сукупній пропозиції й, отже, економічна система перебуває в стані рівноваги.

3. Макроекономічна система за допомогою ринкового механізму автоматично досягає єдиного можливого рівноважного стану, для якого характерні повна й ефективна зайнятість і максимально можливий обсяг національного виробництва (y_f).

4. Принцип невтручання держави в економіку (принцип нейтральності держави). Оскільки ринкова економіка має властивість автоматичного саморегулювання, держава не повинна активно втручатися в економічне життя нації. Держава повинна раз і назавжди встановити помірні податки й більше не втручатися в економічні процеси. За державою, як правило, зберігаються лише «королівські» функції: захист від зовнішньої небезпеки, підтримка порядку всередині країни, правосуддя, захист приватної власності, свободи підприємницької діяльності й ін.

5. Принцип класичної дихотомії. Даний принцип полягає у визнанні існування в рамках єдиної макроекономічної системи двох секторів – реального й грошового. У реальному секторі економіки здійснюється відтворювальний процес, виробляються економічні блага, відбувається їхній розподіл і використання, тобто здійснюється рух потоків товарів і нефінансових послуг. Іншими словами реальний сектор економіки містить у собі заводи, фабрики, фермерські господарства, торговельні й транспортні підприємства й ін. У грошовому секторі економіки відбувається обіг грошей, які тільки обслуговують рух потоків товарів і нефінансових послуг у реальній економіці, не здійснюючи на них безпосереднього впливу. Грошовий сектор містить у собі такі установи, як банки, страхові компанії, інвестиційні фонди, кредитні союзи й ін. Гроші в класичній теорії виступають лише в ролі технічного, допоміжного

засобу, вони нейтральні стосовно потоків товарів і нефінансових послуг. У реальній економіці встановлюється відносний рівень цін (мінова вартість), а в грошовій – абсолютний рівень цін (ціни виражені в грошах).

В економічній теорії під повною зайнятістю розуміється ситуація на національному ринку праці, коли при даній ставці реальної заробітної плати всі бажаючі працювати можуть знайти собі роботу, а всі фірми можуть найняти необхідну їм кількість працівників.

Зайнятість називається ефективною, якщо останній найнятий працівник (граничний працівник) виробляє граничний продукт, який дорівнює його реальній заробітній платі, тобто, коли виконується така умова: $\frac{dy}{dN} = \frac{W}{P}$, де y – реальний національний дохід (продукт), N – чисельність зайнятих трудових ресурсів, W – номінальна (грошова) заробітна плата, P – рівень цін. У курсі мікроекономіка на рівні фірми цей показник виражається через поняття «граничний продукт праці»: $MP_L = \frac{W}{P}$. Співвідношення $\frac{W}{P}$ називається реальною заробітною платою, яку в економічній теорії також позначають символом w . Таким чином, повна й ефективна зайнятість може виникнути лише у випадку, коли виробничий потенціал економіки використовується повністю.

Класична модель закритої економіки, тобто модель, що не враховує зовнішньоекономічні зв'язки характеризується певною послідовністю рівнянь або діаграм. Вихідним пунктом цієї послідовності виступає ринок ресурсів, який економісти-класики зводять до ринку праці.

4.1.2. Ринок праці й виробництво національного доходу

На національному ринку праці відбувається взаємодія сукупного попиту на працю (N_d) і сукупної пропозиції праці (N_s). Абсолютно гнучкі ціни на товари й послуги (P) і номінальна заробітна плата (W) визначають реальну заробітну плату ($\frac{W}{P}$ або w). Між сукупним попитом на працю й реальною заробітною платою існує негативний зв'язок, що обумовлений дією на рівні кожної фірми закону спадаючої граничної продуктивності праці. Таким чином, $N_d = N_d(w)$ при $N'_d(w) < 0$, а крива N_d має негативний нахил. На відміну від сукупного попиту на працю сукупна пропозиція праці в класичній теорії характеризується позитивним зв'язком з реальною заробітною платою, тобто при підвищенні реальної заробітної плати кількість бажаючих працювати зростає і навпаки. Функція сукупної пропозиції праці, таким чином, набуває вид: $N_s = N_s(w)$ при $N'_s(w) > 0$, а крива N_s має позитивний нахил.

Рівновага на ринку праці встановлюється за умови: $N_d(w) = N_s(w)$. Графічно ця умова виражається діаграмою, рис. 4.1.1.

Точка перетину кривих N_d і N_s є точка рівноваги (E), яка вказує на рівноважний рівень зайнятості (N^*) і рівноважну ставку реальної заробітної

плати (w^*). При цьому відповідно до вихідних передумов класичної теорії рівноважний рівень зайнятості (N^*) на ринку праці виражає рівень повної й ефективної зайнятості всіх ресурсів в економіці в цілому.

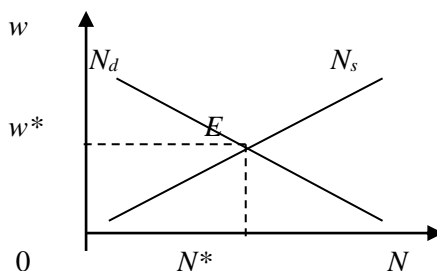

Рис. 4.1.1 Рівновага на ринку праці в класичній теорії

Згідно з положеннями класичної теорії рівноважний стан на ринку праці є стійким і тому будь-які відхилення від нього автоматично породжують тенденції, що повертають ринок праці до рівноважного стану.

Установлений на ринку праці рівень зайнятості через макроекономічну (агреговану) виробничу функцію (В.Ф.) визначає обсяг національного виробництва або реального доходу (y). Агрегована виробнича функція в класичній теорії має вид: $y = y(N)$ при $y'(N) > 0$ і $y''(N) < 0$. Очевидно, що дана агрегована В.Ф. характеризується спадаючими темпами зростання виробництва, тому що підкоряється дії закону спадаючої граничної продуктивності (спадаючої віддачі) праці. Графік даної агрегованої В.Ф. має вид, рис. 4.1.2.

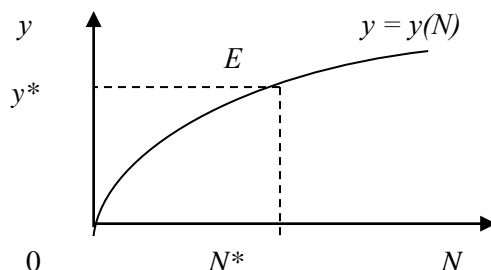

Рис. 4.1.2 Агрегована виробнича функція класичної теорії

На рис. 4.1.2 y_f і N_f позначають, відповідно, обсяг національного виробництва й зайнятості при повній зайнятості ресурсів, у тому числі й трудових. А y^* і N^* – відповідно, рівноважні рівні національного виробництва й зайнятості. Відповідно до розглянутих передумов класичної теорії, їх рівноважні рівні збігаються з рівнями при повній зайнятості ресурсів.

У лекції 2 були розглянуті макроекономічні показники, що відбивають обсяг національного виробництва: реальний ВВП, ВНП, ЧВП, ЧНП, національний дохід та ін. Між тим, показники ВВП і ВНП містять у собі величину амортизаційного фонду (D). Таким чином, сукупний попит і сукупна пропозиція на ринку благ, які представлені показниками ВВП і ВНП містять у собі однакову величину (амортизаційний фонд) від якої зручно абстрагуватися. З цієї причини в макроекономічному моделюванні обсяги попиту і пропозиції на ринку благ часто подаються через показники ЧВП, ЧНП і національного доходу.

4.1.3. Ринок благ. Заощадження й інвестиції

Рівновага на ринку благ визначається взаємодією попиту на реальний національний дохід (y_d) і його пропозицією (y_s). Пропозиція реального національного доходу (національного продукту) виходить із боку підприємницького сектора. Обсяг реального національного доходу в класичній моделі визначається виробничою функцією від змінної N , рис. 4.2. Таким чином, $y_s = y_s(N)$ і в умовах повної зайнятості трудових ресурсів $N_f = N^*$, а $y_s = y^* = y_f$, рис. 4.1.2. Обсяг сукупного попиту (y_d) згідно із законом Сея автоматично пристосовується до існуючого обсягу сукупної пропозиції (y_s) на ринку благ.

Закон Сея – принцип, згідно з яким загальне виробництво товарів і послуг (сукупна пропозиція) саме породжує адекватний обсяг сукупного попиту, у результаті чого досягається рівновага на ринку благ.

Таким чином, економісти-класики основну увагу приділяли факторам, що визначають сукупну пропозицію, а не сукупний попит.

Сукупний попит у класичній моделі закритої економіки складається із двох елементів – споживчих витраток домашніх господарств (C) і інвестиційних витраток приватного, підприємницького сектора (I).

Закон Сея встановлює рівність обсягів національних витраток (сукупного попиту) і національного доходу, тобто $y_d = y_s$. Дана рівність виконується лише у випадку, коли суспільство в цілому повністю витрачає отриманий їм дохід. Між тим, у дійсності одержувачі національного доходу використовують його на особисте споживання не повністю. Частина доходу вони воліють зберігати.

Наявність заощаджень в економічній системі означає вилучення якоїсь частини коштів з потоку витраток (тобто витоку з потоків витраток), що в підсумку призводить до затоварення національного ринку благ, а надалі до скорочення виробництва (y_s) і зайнятості (N). У цьому випадку пропозиція товарів на ринку благ уже не створює попит на них, а тому закон Сея не виконується, тобто при $S > 0 \Rightarrow y_d \neq y_s$. Однак, у випадку, якщо заощаджені кошти в повному обсязі використовуються для фінансування інвестиційних витраток, відбувається вливання в потоки витраток, у результаті чого потоки витраток (сукупний попит) на ринку благ відновлюються й, отже, сукупний попит (y_d) знову зрівнюється із сукупною пропозицією (y_s). Таким чином, при $S = 0 \Rightarrow y_d = y_s$ закон Сея виконується.

Для доказу твердження про те, що рівність заощаджень і інвестицій дійсно має місце в реальному господарському житті економісти-класики приводили такі аргументи.

Власники заощаджень, прагнучи до особистої вигоди, зазвичай не зберігають свої заощадження у ліквідній (готівковій) формі, а поміщають їх у банк під відсоток. При цьому, чим вище процентна ставка (i), тим вище будуть стимули до заощадження й навпаки. Таким чином, обсяг заощаджень є зростаючою функцією від процентної ставки (i), тобто $S = S(i)$ при $S'(i) > 0$, а

крива заощаджень характеризується позитивним нахилом, рис. 4.1.3. На відміну від кейнсіанської теорії у класичній теорії заощадження (S) є активним чинником у розподілі домашніми господарствами своїх наявних доходів на споживану та заощаджувану частки, тобто на C і S. Так що класична функція споживання приймає вид: $C = y - S(i)$ при $S'(i) > 0$. Іншими словами при розподілі свого наявного доходу домашні господарства спочатку визначають обсяг своїх заощаджень (S), після чого частка доходу, що залишається, спрямовується на споживання (C). Очевидно, за незмінних інших умов, підвищення процентної ставки (i) викликатиме зростання частки наявного доходу домогосподарств, що зберігається, і зменшення частки наявного доходу домогосподарств, яка спрямовується на споживання. І навпаки.

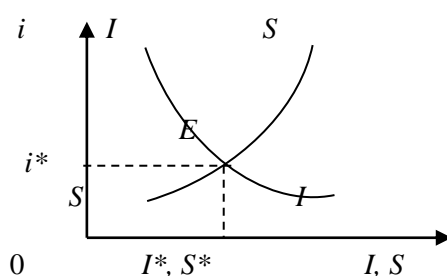

Рис. 4.1.3 Рівновага заощаджень й інвестицій у класичній теорії

У свою чергу підприємницький сектор готовий брати у позику пропонувані на ринку заощадження й використовувати їх як інвестиції, що спрямовуються у виробництво товарів і послуг, розраховуючи при цьому отримати додатковий прибуток. Підприємці будуть збільшувати обсяг інвестицій доти, поки гранична ефективність інвестицій (гранична норма чистому прибутку від інвестицій) перевищує процентну ставку, тобто при $\frac{dy}{dI} > i$.

І, як тільки ці показники зрівняються, тобто при $\frac{dy}{dI} = i$, інвестиції припиняться.

Таким чином обсяг інвестицій є убуваючою функцією від процентної ставки: $I = I(i)$ при $I'(i) < 0$. А крива інвестицій має негативний нахил, рис. 4.1.3. У результаті в класичній моделі з'являється як би «грошовий ринок» на якому попит представлений інвестиціями, пропозиція – заощадженнями, а ціна – процентною ставкою. У рівноважному стані обсяги заощаджень і інвестицій є рівними й тим самим підтверджується справедливість закону Сея, рис. 4.1.3.

Рівноважний стан, що відповідає точці E, згідно з положеннями класичної теорії є стійким. Будь-які відхилення процентної ставки від її рівноважного рівня (i^*) є нестійкими. Ринковий механізм поверне процентну ставку до рівноважного рівня (i^*).

Далі, оскільки, у класичній теорії сукупна пропозиція на ринку благ (y_s або AS) визначається обсягом національного виробництва при повній зайнятості ресурсів (y_f), крива AS на ринку благ приймає вид прямої лінії паралельної вертикальній осі (рис. 4.1.4), так як економіка функціонує на межі своїх виробничих можливостей.

Сукупний попит на ринку благ (y_d або AD) у класичній моделі визначається кількістю грошових одиниць, що перебувають в обігу (M) і швидкістю їх обігу (V), тобто MV . І, оскільки, швидкість обігу грошової одиниці (V), на думку економістів-класиків стабільна, а держава має підтримувати пропозицію грошей в економіці (M) на постійному рівні, то сукупний попит на ринку благ і відповідно крива AD будуть залишатися стабільними. При цьому сукупний попит (y_d або AD) буде пов'язаний негативним зв'язком із загальним рівнем цін (P). У такий спосіб:

$$y_d = \frac{MV}{P} \text{ при } M = \text{const} \text{ і } V = \text{const} \Rightarrow y_d = f(P) \text{ при } y'_d(P) < 0, \text{ рис. 4.1.4.}$$

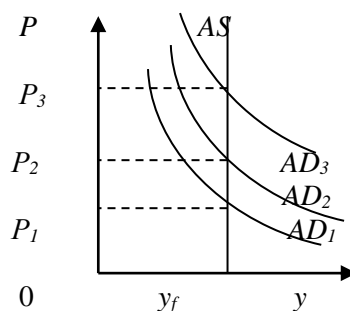

Рис. 4.1.4 Рівновага на ринку благ у класичній теорії

Між іншим, коли пропозиція грошей (M) в економіці збільшується, кількість грошей, що перебувають у розпорядженні домашніх господарств і підприємницького сектору зростає. Домашні господарства збільшують споживчі видатки, а приватні підприємці інвестиційні видатки. У результаті сукупний попит на ринку благ підвищується, викликаючи зрушення кривої AD вправо угору (рис. 4.1.4). При цьому рівноважний загальний рівень цін підвищується, але реальний обсяг національного виробництва (внаслідок еластичності цін і заробітної плати, а також дії закону Сея) не змінюється. В економіці буде зберігатися повна зайнятість ресурсів, у тому числі й трудових.

4.1.4. Класична теорія грошей і модель загальної рівноваги

Ще одним елементом класичної макромоделі є класична грошова теорія, яку сучасні економісти називають кількісною теорією грошей класичної школи. Дана теорія встановлює зв'язок між величиною грошової маси в економіці, загальним рівнем цін і реальним обсягом національного виробництва. Кількісна теорія грошей класичної школи виражається двома альтернативними і разом з тим взаємозалежними рівняннями:

$MV = PQ$ – рівняння обміну або рівняння Фішера;

$M = kPQ$ – рівняння Кембриджської школи, де

M – кількість грошових одиниць, що перебувають в обігу;

V – швидкість обігу грошової одиниці;

k – коефіцієнт переваги ліквідності. Він указує на частку доходу, яку

господарюючі суб'єкти воліють зберігати в грошовій (готівковій) формі, $k = \frac{1}{V}$.

P – загальний рівень цін (середньозважене значення всіх цін товарів і послуг, виражене щодо базового річного показника, що дорівнює одиниці);

Q – реальний обсяг виробленої й реалізованої продукції;

Між тим, $PQ = Y$, де Y – номінальний сукупний дохід. Як відомо, при стабільних цінах номінальний сукупний дохід (Y) збігається з реальним сукупним доходом (y). Так що, з $P = const \Rightarrow Y = y$, де y – реальний сукупний дохід (номінальний сукупний дохід виражений у постійних цінах). У зв'язку з цим, рівняння обміну іноді представляють через показник реального сукупного доходу: $MV = Py$ або $M = kPy$.

У формалізованому виді короткострокова класична макроекономічна модель може бути представлена «системою» рівнянь:

$y = y(N)$ – агрегована виробнича функція;

$N_s = N_s(w)$ – функція пропозиції праці;

$\frac{dy}{dN} = w$ – рівноважний попит на працю з боку підприємницького сектора;

$S = S(i)$ – функція заощаджень;

$I = I(i)$ – функція інвестицій;

$S = I$ – умова рівноваги на ринку благ;

$M = kPy$ – рівняння Кембриджської школи.

Наведені вище рівняння в сукупності дають повну характеристику макроекономічних поглядів теоретиків класичної школи. Однак, узяті разом ці рівняння не утворюють єдину систему. Перші три рівняння виражають реальні відтворювальні потоки, а останні чотири характеризують грошові потоки. Отже, система рівнянь, що описують макроекономічну модель класичної школи відповідно до принципу класичної дихотомії, містить у собі два блоки рівнянь, що відбивають відповідно реальний і грошовий сектори економіки.

Таким чином, класична теорія обґрунтовує тезу про те, що макроекономічна система автоматично функціонує так, щоб виробити максимальну кількість продукції, яку вона здатна виробити й забезпечити зайнятість для всіх, хто прагне й здатний працювати. Прихильники класичної теорії виступають за мінімально можливе втручання держави в економіку й переконані в тому, що таке втручання перешкоджає досягненню повної зайнятості й максимального випуску продукції.

4.2. Теорія ефективного попиту як основа кейнсіанського макроаналізу

Теорія ефективного попиту стверджує, що не сукупна пропозиція створює власний попит, як стверджували класики, а, навпаки, сукупний попит створює власну пропозицію.

Для з'ясування цього припустимо, наслідуючи Кейнса, що в розглянутий проміжок часу стан техніки, зайнятість наявних трудових ресурсів і рівень витрат виробництва незмінні. При цих допущеннях поняття ефективного попиту ілюструє рис. 4.2.

Відкладемо на горизонтальній вісі сукупну пропозицію – реальний національний дохід (y_s), а також рівень зайнятості (N). На вертикальній вісі – сукупний попит: $y_d = C + I_n$.

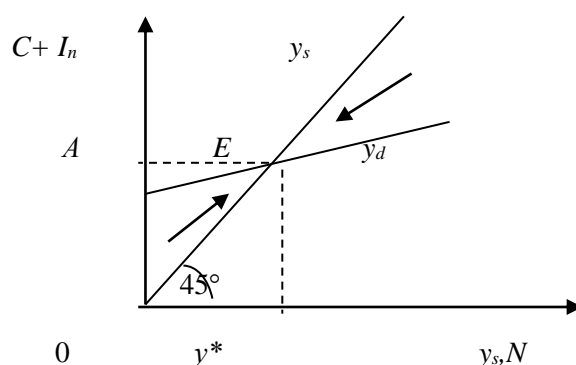

Рис. 4.2 Графік ефективного попиту

Економічний зміст сукупної пропозиції (y_s), тобто певної кількості продукту полягає в тому, що вона відбиває очікування підприємцями виторгу, достатнього для того, щоб спонукати бізнес до початку виробництва продукції (або до наймання робочої сили). В загальній моделі AD і AS сукупна пропозиція пов'язана з загальним рівнем цін, тому в моделі AD і AS графік AS приймає вид прямої паралельної горизонтальній вісі, рис. 4.1.3. У короткому періоді лінія AS об'єктивно задана використовуваними технологіями і виступає як деяка константа.

Сукупний попит (y_d) відбиває бажання покупців придбати визначену кількість товарів і послуг. У свою чергу, підприємці, орієнтуючись на обсяг сукупного попиту, передбачають одержати відомий виторг від реалізації своєї продукції.

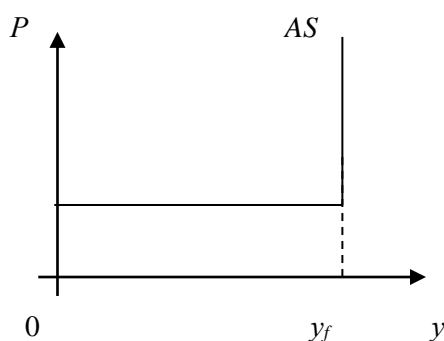

Рис. 4.3 Кейнсіанська крива AS в загальній моделі AD і AS

Якщо при даному обсязі виробленої продукції $y_d > y_s$ підприємці виявлять зменшення своїх товарних запасів і почнуть збільшувати обсяг продукції (і зайнятості), прагнучи одержати більш високий прибуток. І навпаки, якщо $y_d < y_s$

підприємці виявлять збільшення своїх товарних запасів, що змусить їх зменшити рівень виробництва (і зайнятості) знов-таки з метою максимізації прибутку. При $Y_d = Y_s$ підприємці опиняються в оптимальному становищі.

Таким чином, оптимальний рівень виробництва і зайнятості в кейнсіанській теорії визначається точкою перетину графіків сукупного попиту та сукупної пропозиції. Значення функції сукупного попиту в цій точці (E) і буде ефективним попитом, обсяг якого показаний відрізком $|OA|$ на вертикальній осі.

Таким чином, згідно з кейнсіанською економічною теорією, рівні виробництва і зайнятості в національній економіці визначаються сукупним попитом, що створюється на ринку економічними агентами.

4.3. Споживання, заощадження, інвестиції в кейнсіанській теорії

У кейнсіанській теорії сукупного попиту основним є співвідношення між споживанням і доходом, тому доцільно розглянути більш докладно основні риси, створеної Кейнсом теорії споживання, в якій він приходить до висновку, що загальний обсяг споживання головним чином залежить від обсягу загального доходу. Основний психологічний закон, як писав Кейнс, в існуванні якого ми можемо бути цілком упевнені не тільки з апіорних міркувань, виходячи з нашого знання людської природи, але і на підставі детального вивчення минулого досвіду, полягає в тому, що люди схильні, як правило, збільшувати своє споживання зі зростанням доходу, але не тією ж мірою, в якій зростає доход.

Отже, якщо доход змінюється, то споживання також змінюється у тому ж напрямку, але зміна споживання є меншою, ніж зміна доходу.

Частка доходу, що йде на споживання, називається середньою схильністю до споживання APC , частка доходу, що зберігається, – середньою схильністю до заощаджень APS :

$$APC = \text{споживання/дохід}$$

$$APS = \text{заощадження/дохід}$$

Статистика доводить, що зі збільшенням доходу середня схильність до споживання падає, а середня схильність до заощадження зростає. Тому що споживання і заощадження в сумі дають наявний дохід, то сума середньої схильності до споживання і середньої схильності до заощадження дорівнює одиниці:

$$APC + APS = 1$$

Зі зміною доходу частки споживання і заощаджень змінюються і з економічної точки зору важливо знати величину їхніх змін (граничну величину) у відповідь на зміни в доході. Зміна величини споживання внаслідок зміни в доході називається граничною схильністю до споживання:

$$MPC = (\text{Зміна в споживанні}) / (\text{Зміна в доході})$$

Гранична схильність до заощаджень MPS – це зміна величини заощаджень через зміни, що відбуваються в доході:

$$MPS = (\text{Зміна в заощадженнях}) / (\text{Зміна в доході}),$$

$$MPC + MPS = 1$$

Вивчення динаміки фактичних даних дозволило Кейнсу вивести чотири правила сукупного споживання:

Споживання визначається функцією наявного доходу.

Приріст споживання не перевищує приросту наявного доходу, тобто:

$$0 < MPC < 1$$

– Разом із зростанням наявного доходу сукупне споживання буде падати, тому що домогосподарства збільшують накопичення. Це означає, що буде падати середня схильність до споживання, а гранична схильність буде меншою від середньої.

– Зі зростанням наявного доходу буде зменшуватися і гранична схильність до споживання, тобто темпи приросту споживання почнуть знижуватися з певного рівня наявного доходу.

Варто зазначити, що на споживання і заощадження впливають і фактори, не пов'язані з доходом, зокрема:

- багатство – накопичене майно і фінансові активи. Чим більше багатство, тим нижче стимул до його збільшення, тобто накопичення;

- рівень цін. Підвищення цін зменшує частку доходу, що йде на споживання, реальну вартість деяких видів багатства і збільшує заощадження і навпаки;

- очікування домогосподарств, пов'язані з майбутніми доходами, цінами, наявністю товарів. Так, наприклад, очікування інфляції збільшать споживання;

- споживча заборгованість. При високій споживчій заборгованості домогосподарства будуть скорочувати споживання і навпаки;

- оподаткування. Зростання податків викликає падіння доходу, а, отже, і зниження споживання і заощадження.

Другим елементом сукупних витрат є інвестиції. Під інвестиціями (I_n) розуміють майнові й інтелектуальні цінності, вкладені в різні види діяльності з метою одержання доходу.

У валовий національний продукт (ВНП) включаються всі інвестиційні витрати з урахуванням амортизації, під час розрахунку ж чистого національного продукту (ЧВП) враховуються тільки чисті інвестиції. Тому можна сказати, що існує пряма залежність між чистими інвестиціями і ЧВП. Якщо чисті інвестиції зростають, економіка буде знаходитися у фазі підйому, при нульових чистих інвестиціях – буде переживати застій, у фазі кризи інвестиції можуть стати навіть гальмом, коли не буде відшкодовуватися навіть капітал, що вибуває. Спонукальним мотивом здійснення витрат на інвестиції є одержання прибутку. Зв'язок інвестицій із прибутком означає, що на їхню величину впливає розмір одержуваного доходу: чим більше доход, тим більші можливості інвестування. Тому рішення про інвестиції приймаються на основі

очікуваної норми чистого прибутку. Якщо підприємці думають, що заміна існуючої техніки і технології на більш ефективну принесе прибуток і швидко окупиться, інвестиції будуть реалізовані.

Вирішуючи питання про доцільність вкладення коштів у те або інше підприємство, плануючи обсяг капіталовкладень, представники бізнесу визначають величину очікуваного додаткового чистого доходу й очікувану норму додаткового чистого доходу від додаткового обсягу інвестицій, названу граничною ефективністю капіталу. Вона називається граничною, оскільки відноситься до капіталу, який додається до вже існуючого, наявного капіталу.

Гранична ефективність капіталу (ε) – це відношення очікуваного додаткового чистого доходу від інвестицій до додаткового обсягу інвестицій.

$$\varepsilon = \frac{d\pi^e}{dI}$$
, де π^e – очікуваний чистий дохід (прибуток), а I – обсяг інвестицій.

Очевидно, що для різних видів капіталу й, отже, для різних інвестиційних проектів значення граничної ефективності капіталу є неоднаковим.

У загальному виді умова за якою підприємницький сектор буде здійснювати інвестиції у виробництво можна представити у такий спосіб: $\varepsilon > i$, де i – процента ставка по позикам. І як тільки вони зрівняються, інвестиції припиняться.

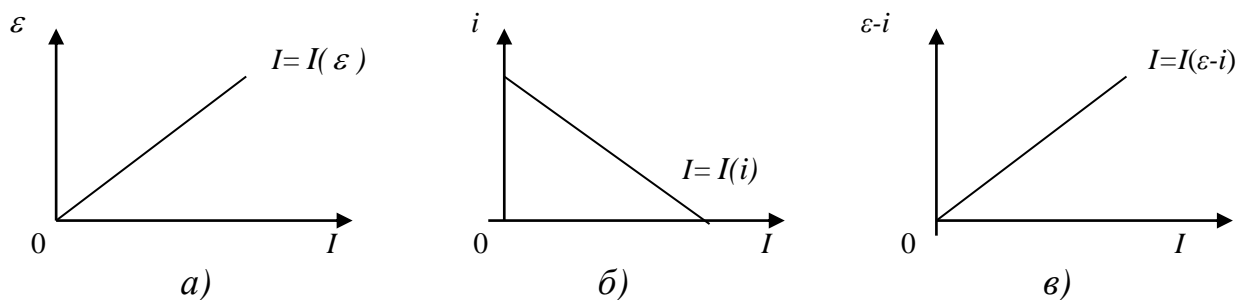

Рис. 4.4. Формування кейнсіанської функції інвестицій (а)→(в)

Таким чином принциповою відмінністю кейнсіанської функції інвестицій від класичної є те, що визначальним фактором здійснення капіталовкладень підприємницьким сектором виступає не процентна ставка, а очікування підприємців і сформована на їх основі гранична ефективність капіталу. Кейнсіанська функція інвестицій у загальному виді може бути представлена так: $I = I(\varepsilon, i)$ при $\varepsilon \geq i$. За незмінної процентної ставки, зростання граничної ефективності капіталу збільшує обсяг інвестицій і навпаки, рис. 4.4а. За незмінної граничної ефективності капіталу, підвищення процентної ставки призводить до скорочення обсягу інвестицій і навпаки, рис.4.4б. Очевидно, в останньому випадку кейнсіанська й класична функції інвестицій майже збігаються. Відрізняються вони тільки тим, що в кейнсіанській моделі розглядається очікувана в майбутньому норма чистого прибутку, а в класичній – поточна, вже існуюча норма чистого прибутку. Таким чином кейнсіанська

функція інвестицій залежить від різниці $(\varepsilon - i)$. Причому, чим більшою буде ця різниця, тим більшим буде обсяг інвестицій і навпаки, рис. 4.4в. У підсумку, в аналітичному виді кейнсіанську функцію інвестицій можна подати так: $I = I(\varepsilon - i)$ при $\varepsilon \geq i$; $I'(\varepsilon - i) > 0$.

До факторів зростання очікуваної прибутковості та попиту на інвестиції належать зниження витрат на придбання, експлуатацію та обслуговування устаткування, зниження податків на підприємницьку діяльність, створення нової техніки і технології, відносний дефіцит основного капіталу, сприятливий прогноз ефективності здійснюваних капітальних вкладень.

До факторів зниження очікуваної прибутковості та попиту на інвестиції належать зростання витрат на придбання, експлуатацію та обслуговування устаткування, збільшення податків, гальмування технічного прогресу, очікування падіння темпів зростання виробництва.

Крім перерахованих факторів, на нестабільність інвестицій впливають невизначеність при прийнятті рішень про заміну функціонуючого устаткування, хвилеподібний характер розвитку технічного прогресу, мінливість кон'юнктури, доходів і очікувань.

У короткостроковому періоді збільшення інвестицій означає збільшення попиту на інвестиційні товари і сукупний попит.

Отже, підіємо підсумок: у чому ж полягало те головне, що, з одного боку, забезпечувало спадкоємність економічної теорії в процесі її розвитку, а, з іншого боку, відрізняло кейнсіанський підхід до дослідження економічних явищ від класичного?

По-перше, до Кейнса панував мікроекономічний підхід до аналізу економічних процесів. Кейнс виходить у своєму дослідженні за його рамки і шукає залежності та пропорції між народногосподарськими величинами.

По-друге, теза класичної школи, відповідно до якої повна зайнятість робочої сили являє собою єдину можливість досягнення рівноваги економічною системою, була замінена твердженням, що стан рівноваги можливий не тільки при вимушеному безробітті, а навіть являє собою найбільш ймовірний результат функціонування капіталістичної економіки. Кейнс усебічно досліджував складні проблеми реальної зайнятості та безробіття.

По-третє, на відміну від представників класичної школи, Кейнс прийшов до висновку, що визначальним фактором ринкового механізму є не пропозиція ресурсів, а попит, котрий забезпечує реалізацію цих ресурсів. Ефективність попиту підтримується системою державного регулювання.

4.4. Методи визначення рівноважного рівня ЧВП

Кейнсіанська модель макроекономічної рівноваги для визначення рівноважного рівня виробництва використовує два тісно взаємозалежних методи: метод зіставлення сукупних витрат і обсягу виробництва ($C + I_n = \text{ЧВП}$) та метод «вилучень та ін'єкцій» ($S = I_n$).

Метод зіставлення сукупних витрат і обсягу виробництва фактично зводиться до доказу рівності $C + I_n = \text{ЧВП}$. Рівноважний рівень виробництва – це такий обсяг виробництва, що забезпечує сукупні витрати, достатні для закупівлі загального обсягу продукції, тобто при рівноважному ЧВП загальна кількість випущених товарів дорівнює загальній кількості закуплених товарів. Причому, слід зазначити, що останнє твердження справедливе для закритої економіки, на котру не впливає держава.

Рівноважний рівень характеризує такий стан виробництва, при якому немає ні надвиробництва, що призводить до нагромадження непроданих товарів і тому знижує темп зростання виробництва, ні надлишку сукупних витрат, що приводять до скорочення розмірів запасів і підвищення темпів зростання виробництва.

Якщо рівень ЧВП перевершить рівноважний рівень, то надвиробництво і нагромадження товарно-матеріальних запасів приведуть до його зниження. При рівні ЧВП нижче рівноважного дефіцит і виснаження запасів призведуть зростання обсягу виробництва, і система повернеться до рівноваги.

Стан рівноваги $\text{ЧВП} = C + I_n$ на рис. 4.5 відображає бісектриса. У будь-якій її точці має місце рівність кожного даного рівня сукупних витрат такому ж за величиною рівню чистого національного продукту. Крива сукупних витрат ($C + I_n$) показує, що при постійних цінах обсяг ЧВП змінюється разом із сукупними витратами. Рівноважний рівень ЧВП визначається точкою перетинання двох кривих, і ця рівність – стан рівноваги, і ніякі інші рівні ЧВП (вищі або нижчі від рівноважного) не є стійкими.

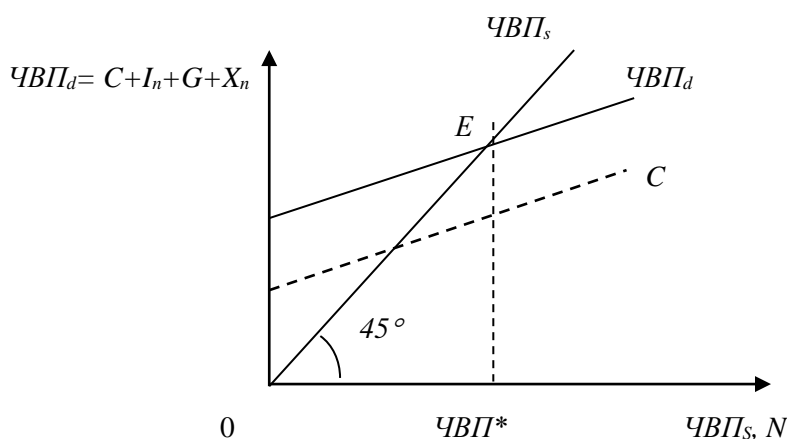

Рис. 4.5 Визначення рівноважного ЧВП за допомогою методу «сукупні витрати - обсяг виробництва»

Надзвичайно важливо відзначити, що ЧВП у точці рівноваги не дорівнює ЧВП за умови повного використання факторів виробництва. І дійсно, Кейнс думав, що сукупний попит не обов'язково є такий, щоб гарантувати досягнення рівня ЧВП при повній зайнятості, та що стан рівноваги в умовах повного використання факторів виробництва є лише крайнім випадком цілого ряду можливих рівноваг при неповній зайнятості.

Слід зазначити, що збільшення державних витрат на купівлю товарів і послуг збільшує сукупні витрати і зрушує криву (y_d) вправо вгору. Утворюється новий більш високий рівень рівноважного обсягу національного виробництва.

На рівень сукупних витрат впливає і показник чистого експорту (X_n), що може бути позитивним або негативним. Позитивний чистий експорт (експорт перевищує імпорт) приводить до збільшення сукупних витрат, зрушення кривої вправо нагору і зростанню рівноважного обсягу виробництва. Негативний чистий експорт (експорт нижчий за імпорт) зменшує сукупні витрати і рівноважний обсяг виробництва.

Таким чином, можна зробити висновок, що метод визначення ЧВП шляхом зіставлення витрат і обсягів виробництва дає можливість чітко уявити загальні витрати як безпосередній фактор, що визначає рівні виробництва, зайнятості та доходу. Його, у певному значенні, доповнює метод «вилучень та ін'єкцій», оскільки всю увагу в ньому акцентовано на нерівності $S+I$, і ЧВП за всіх умов виробництва, крім рівноважного стану.

Метод «вилучень і ін'єкцій» є другим методом визначення рівноважного обсягу виробництва в кейнсіанській моделі. Суть методу полягає в тому, що частку доходу, що домогосподарства отримали від участі у процесі виробництва, можуть зберігати. У цьому випадку заощадження являють собою вилучення з потоку «видатки-доходи». У зв'язку з цим споживання може не досягати рівня виробленого чистого внутрішнього продукту ($ЧВП_s$) і рівновага на ринку благ порушиться. Компенсацією втрати споживання можуть бути інвестиційні видатки. Визначення рівноважного чистого внутрішнього продукту за допомогою методу «вилучень та ін'єкцій» подано на рис. 4.6.

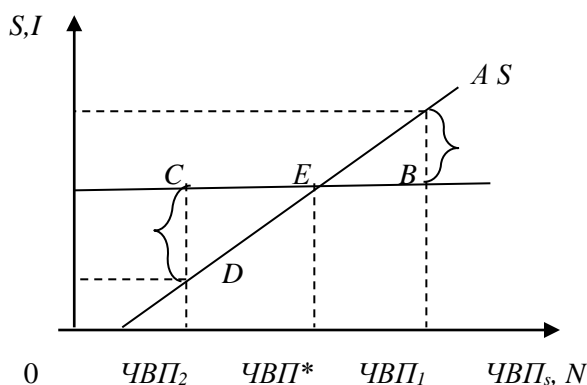

Рис. 4.6. Визначення рівноважного ЧВП за допомогою методу «вилучень і ін'єкцій»

У точці E настає рівновага, що означає рівність запланованих заощаджень домогосподарств і запланованих інвестицій підприємців. Ця відповідність планів приводить до рівноваги чистого внутрішнього продукту, споживання та інвестицій, тобто вилучення із потоку видатків у виді заощаджень буде цілком компенсовано ін'єкціями у виді інвестицій. Якщо обсяг заощаджень перевищить обсяг інвестицій, то сукупні видатки ($ЧВП_d$) будуть меншими за $ЧВП_s$ і даний рівень $ЧВП_s$ буде занадто високим, щоб бути стійким, тобто $ЧВП_s$

буде вище рівноважного. І навпаки, якщо обсяг інвестицій перевищує обсяг заощаджень, то сукупні видатки ($ЧВП_d = C + I_n + G + X_n$) будуть більшими, ніж $ЧВП_s$, і останній повинен підвищуватися.

При аналізі кейнсіанської моделі варто розрізняти плановані та фактичні інвестиції і заощадження. Фактичні інвестиції включають заплановані та незаплановані інвестиції. Незаплановані інвестиції здійснюються у вигляді товарно-матеріальних запасів на складах підприємств, що можна розглядати як від'ємні фактичні інвестиції. Так, при перевищенні заощадженнями запланованих інвестицій, а, отже, при рівні реального $ЧВП$ вище за рівноважного фактичні інвестиції будуть дорівнювати заощадженням унаслідок зростання товарно-матеріальних запасів на величину перевищення заощаджень. Якщо ж заощадження перевищать заплановані інвестиції і рівень реального чистого внутрішнього продукту опуститься нижче рівноважного, фактичні інвестиції будуть приведені відповідно до заощаджень шляхом зменшення товарно-матеріальних запасів на величину перевищення інвестицій.

4.5. Зміна рівноважного $ЧВП$. Мультиплікатор і акселератор інвестицій. Парадокс ощадливості

Вивчення взаємозв'язку зайнятості та інвестицій привело економістів до концепції мультиплікатора. **Мультиплікатор** – це коефіцієнт, що виражає співвідношення між приростом сукупного доходу і первісним зростанням видатків, яке породжує цей приріст. Наприклад, якщо зростання чистих інвестиційних видатків на 5 млрд. дол. викликає збільшення сукупного доходу ($ЧВП_s$) на 15 млрд. дол., то мультиплікатор інвестицій буде дорівнювати 3; якщо ж збільшення сукупного доходу ($ЧВП_s$) становитиме 20 млрд. дол., то мультиплікатор інвестицій дорівнюватиме 4.

Мультиплікатор = зміна в реальному $ЧНП$ / зміна в інвестиціях

$$\text{Або: } \mu_i = \frac{\Delta y}{\Delta I} = \frac{1}{1 - MPC} = \frac{1}{MPS}.$$

Явище мультиплікатора ґрунтується на двох положеннях. По-перше, для ринкової економіки характерні повторювані, зустрічні потоки видатків і доходів. Те, що витрачають одні економічні суб'єкти на придбання устаткування, житла, одягу, інші суб'єкти одержують як доход. По-друге, будь-яка зміна у наявному доході домогосподарств потягне за собою й зміну у споживанні, та в заощадженнях у тому же напрямку, що і зміна наявного доходу. При цьому, певна пропорційність споживання і заощаджень зберігається за будь-якої зміни наявного доходу. А звідси виходить, що вихідна зміна в обсязі сукупних видатків породжує ланцюгову реакцію, що хоча і загасає з кожним наступним циклом, але приводить до багаторазової зміни $ЧВП$.

Так, стартові інвестиції у 10 млрд. дол. приведуть до збільшення попиту на робочу силу і кредитні ресурси. Зростання попиту обумовить збільшення

доходів у вигляді заробітної плати, відсотка і прибутку, збільшиться споживання домогосподарств. Збільшення доходів на 10 млрд. дол. при граничній схильності до споживання 0,75 приведе до зростання споживання на 7,5 млрд. дол., а 2,5 млрд. дол. що залишаються, спрямовуються на заощадження. Видатки на споживання у 7,5 млрд. дол. будуть означати зростання доходів інших домогосподарств і збільшення їхнього споживання і заощаджень відповідно до визначеної граничної схильності до споживання і граничної схильності до заощадження. Цей ланцюжок можна продовжувати доти, поки не висохне джерело зростання доходів. Таким чином, вихідні зміни в інвестиціях у 10 млрд. дол. приведуть до багаторазового потоку видатків і доходів, зростання виробництва і зайнятості в суміжних галузях виробництва, збільшення *ЧВП*, на величину більшу, ніж стартові інвестиції. Так, якщо приріст *ЧВП* буде 40 млрд. дол., то мультиплікатор інвестицій дорівнюватиме:

$$\mu_i = 40/10 = 4$$

Зрозуміло, що мультиплікативний ефект не може бути миттєвим, оскільки потрібен деякий період часу для того, щоб він поширився.

Графічне зображення ефекту мультиплікатора інвестицій подано на рис. 4.7.

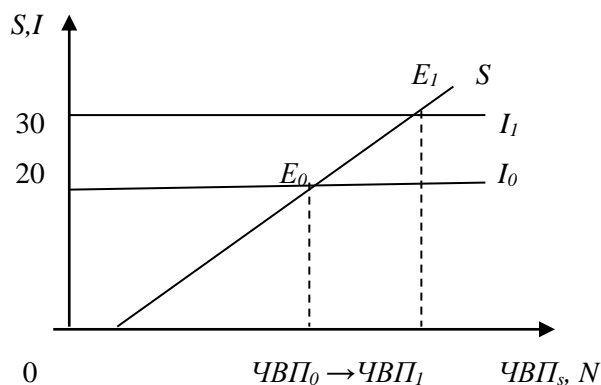

Рис. 4.7 Графічне зображення ефекту мультиплікатора

Припустимо, що додаткові інвестиції склали 10 млрд. дол. (зросли з 20 млрд. дол. до 30 млрд. дол.). Тоді, якщо мультиплікатор дорівнює 4, приріст *ЧВП* буде дорівнювати 40 млрд. дол. (*ЧВП*₀ зросте до *ЧВП*₁, а точка рівноваги зміститься з *E*₀ до *E*₁).

Аналіз інвестиційних процесів показує, що збільшення чистих інвестицій генерує мультиплікаційний ефект зростання *ЧВП*. До аналогічного ефекту приводить і зростання державних витрат (*G*).

Науково-практичне значення ефекту мультиплікатора полягає в тому, що відносно невелика зміна в інвестиційних планах підприємців і планах заощаджень домогосподарств може викликати набагато більшу зміну в рівноважному рівні *ЧВП*. Мультиплікатор підсилює коливання підприємницької діяльності, викликані змінами у видатках.

З'ясувавши, як інвестиції впливають на приріст сукупного доходу, розглянемо тепер, які зміни в споживанні або заощадливості впливають на

величину *ЧВП*. Для того, щоб виразити вплив приросту сукупного доходу на приріст інвестицій застосовується принцип акселератора. Термін *акселератор* походить від лат. *accelero* – прискорювач.

В спрощеному виді принцип акселератора можна представити у наступним чином:

$$I_t^n = a \times \Delta y_{t-1}, \text{ де}$$

I_t^n – чисті інвестиції в поточному періоді;

a – коефіцієнт акселерації;

Δy_{t-1} – зміна у реальному обсязі національного виробництва у минулому періоді;

В даній теорії Δy_{t-1} виступає у якості наближеної оцінки очікуваної зміни реального обсягу виробництва у поточному році, оскільки прихильники принципу акселератора вважали, що представники бізнесу будують свої інвестиційні плани на основі зміни обсягу виробництва у минулому році (гіпотеза адаптивних очікувань).

Таким чином, *коефіцієнт акселерації* (a) вказує у скільки разів зростають чисті інвестиції у поточному періоді у відповідь на зміну реального обсягу національного виробництва у минулому періоді (Δy_{t-1}).

В умовах неповної зайнятості, тобто коли економіка функціонує в рамках кейнсіанської (горизонтальної) ділянки кривої сукупної пропозиції, збільшення заощаджень будуть мати єдиний результат – зменшення національного доходу. Якщо населення споживає менше від своїх доходів, а підприємці не хочуть інвестувати більше, то продаж знизиться і виробництво скоротиться. Скорочення виробництва буде продовжуватися доти, поки не буде отримана така величина національного доходу, що змусить населення відчувати себе досить бідним, щоб воно, нарешті, погодилося не намагатися зберегти більше, ніж підприємницький сектор готовий інвестувати. Причому ефект мультиплікатора приведе до того, що навіть незначний приріст заощаджень буде виявлений в набагато більшому зниженні *ЧВП* (рис. 4.8).

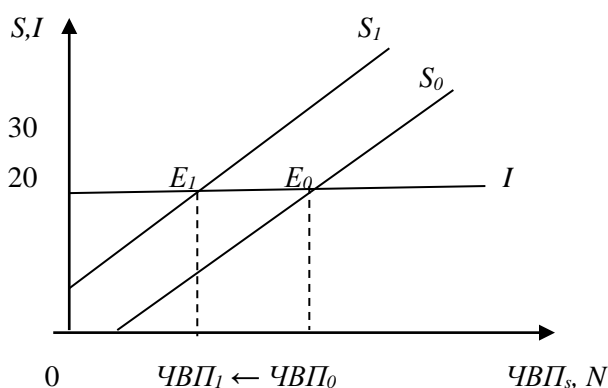

Рис. 4.8 Графічне зображення парадоксу ощадливості

За таких умов будь-яка спроба домогосподарств більше заощаджувати приведе до зрушення кривої заощаджень вгору і ліворуч (з S_0 до S_1), що за

незмінного обсягу інвестицій викликає ефект зниження рівноважного сукупного доходу ($ЧВП$) і зміщення точки рівноваги з E_0 до E_1 .

Якщо в нашому прикладі мультиплікатор дорівнює 4, то збільшення заощаджень (або зменшення споживання) на 10 млрд. дол. викличе зниження обсягу $ЧВП$ на 40 млрд. дол. (з $ЧВП_0$ до $ЧВП_1$). Таким чином, спроби домогосподарств додатково заощадити можуть привести не стільки до збільшення заощаджень, скільки до значного зниження $ЧВП$ і зайнятості.

Цей дивний результат називають «*парадоксом ощадливості*». Парадокс полягає в тому, що, по-перше, зростання заощаджень суспільства веде до непропорційно більшого зниження рівноважного $ЧВП$, яке є небажаним для самого суспільства.

По-друге, збільшення заощаджень кожним членом суспільства може привести до їх фактичного зменшення. Те, що добре для кожного члена суспільства окремо, не обов'язково є настільки ж добрим для самого суспільства в цілому; за певних умов індивідуальна розсудливість може обернутися соціальним божевіллям.

По-третє, у суспільстві з'являються стимули до заощадження, коли економіка перебуває в стані спаду виробництва, тобто, коли збільшення заощаджень є найменш придатним і економічно небажаним. Виявляється, не слід переконувати людей у період депресії затягувати тугіше пояси, зберігати більше з метою відновити процвітання. Як приклад, можна навести випадок із професором економіки Гарвардського університету Франком В. Тауссенем. У період «великої депресії» він, виступаючи по радіо, переконував кожного менше зберігати, більше витратити на споживання. Це було до розробки сучасної теорії сукупного доходу, але він мав на увазі, що видатки в першому колі дадуть роботу і дохід людям, тобто що витрата доходу на споживання створить друге коло робіт і доходу і т.д.

Таким чином, якщо має місце неповна зайнятість, споживання й інвестиції є взаємодоповнюючими, то спроби скоротити споживання будуть мати єдиний результат: зменшення сукупного доходу. Більше того, при низькому рівні сукупного доходу буде потрібно менше капітальних благ, тому інвестиції фактично будуть меншими (E_1 розташована лівіше від точки E_0).

В умовах же повної зайнятості, якщо припустити, що економіка переживає яскраво виражену інфляцію попиту і функціонує в рамках класичного (вертикального) відрізка кривої сукупної пропозиції в загальній моделі AD і AS , збільшення заощаджень означає зниження сукупного попиту і темпів інфляції. У даному випадку збільшення заощаджень є соціально бажаним, тому що сприяє зниженню інфляції.

Крім того, за інших рівних умов економіка, в якій зберігають та інвестують значну частку національного доходу, досягає більш високих темпів економічного зростання, тому що при більш високих заощадженнях вивільняються ресурси зі споживання і їх можна використовувати для виробництва інвестиційних товарів. У цьому випадку при незмінності фактичного обсягу виробництва і зайнятості структура виробництва буде

включати більше інвестиційних і менше споживчих товарів, і результатом буде прискорений темп економічного зростання в майбутньому.

4.6. Рівновага і ЧВП в умовах повної зайнятості

Як ми переконалися, мультиплікатор, з одного боку, може підсилювати нові інвестиції, але, з іншого боку, може викликати їхнє скорочення.

Якщо обсяг інвестицій є низьким, рівноважний стан буде забезпечений при високому рівні безробіття. Рівень ЧВП, який є бажаним для суспільства – це такий його рівень, за якого забезпечується повна зайнятість. Однак економіка зможе досягти рівня високої зайнятості лише у випадку, коли інвестиційні можливості будуть такими ж широкими, як і заощадження, що відповідають повній зайнятості.

Поки ці заощадження, що відповідають повній зайнятості, не «будуть врівноважені» чистими інвестиціями (або державною політикою), суспільство не зможе забезпечити повну зайнятість. В такому випадку виникає «дефляційний розрив», величина якого вимірюється недостатністю інвестицій у відносно до заощаджень, що забезпечують повну зайнятість.

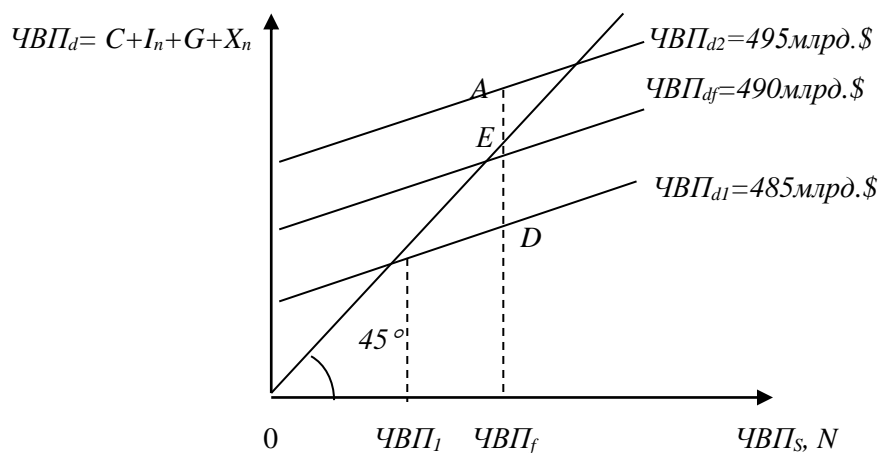

Рис. 4.9 Дефляційний і інфляційний розриви

Припустимо, що $ЧВП_{sf}$, що забезпечує повну зайнятість, складає 490 млрд. дол. Далі також припустимо, що при даному $ЧВП_{sf}$ сукупні видатки ($ЧВП_{d1}$) досягають 485 млрд. дол. Це означає, що виникає дефляційний розрив, величина якого дорівнює 5 млрд. дол. Тобто **дефляційний розрив** – це величина, на яку фактичні сукупні видатки ($ЧВП_{d1}$) є меншими сукупних видатків, що забезпечують повну зайнятість $ЧВП_{df}$. В моделі «доходів-видатків» дефляційний розрив – це вертикальний відрізок $|ED|$, що виникає як різниця між кривою сукупних витрат при повній зайнятості ($ЧВП_{df}$) і кривою фактичних сукупних витрат ($ЧВП_{d1}$), рис. 4.9. В даному випадку $|ED| = ЧВП_{df} - ЧВП_{d1}$, тобто $|ED| = 490 \text{ млрд. \$} - 485 \text{ млрд. \$} = 5 \text{ млрд. \$}$.

Оскільки мультиплікатор дорівнює 4, то різниця між $ЧВП_f$ і фактичним $ЧВП_1$ дорівнює 20 млрд. дол. ($5 \text{ млрд. \$} * 4 = 20 \text{ млрд. \$}$). Дефляційний розрив

чинить звужуючий, депресивний вплив на економіку, породжуючи під дією мультиплікативного ефекту багаторазове зниження реального $ЧВП$ і зайнятості.

Замість дефляційного розриву може мати місце і інфляційний розрив. Якщо передбачувані інвестиції мають тенденцію перевищувати рівень заощаджень, що відповідає повній зайнятості, тоді сукупний попит ($ЧВП_{d2}$) перевищить розміри того, що підприємці можуть зробити, і ціни почнуть зростати.

У нашому прикладі на рис. 4.9 інфляційний розрив представлений вертикальним відрізком $|AE|=ЧВП_{d2}-ЧВП_{df}$, довжина якого складає $|AE|=495\text{млрд.}\$-490\text{млрд.}\$=5\text{млрд.}\$$. **Інфляційний розрив** – це величина, на яку фактичні сукупні видатки ($ЧВП_{d2}$) перевищують сукупні видатки ($ЧВП_{df}$), що забезпечують повну зайнятість.

Що ж відбудеться далі? Чи може національне виробництво зрости на 20 млрд. доларів, щоб досягти нової рівноваги? Ясно, що ні. Усі виробничі ресурси вже зайняті в процесі виробництва, тобто всі підприємства вже працюють на рівні виробничих можливостей. Надлишок споживацьких і інвестиційних видатків може викликати лише зростання цін та інфляційну спіраль; номінальний $ЧВП$ буде збільшуватись, однак реальний $ЧВП$ не зміниться і зайнятість буде повною. Рух цін угору буде продовжуватися до тих пір, поки є інфляційний розрив, тобто поки ми не зменшиться інвестиційний чи споживацький попит або поки держава не зменшить державні видатки, що усуне інфляційний розрив.

При дослідженні рівноважного $ЧВП$ ні враховувалась економічна діяльність держави. Однак, оскільки однією з функцій держави є стабілізація економіки, то уряд, певною мірою, виражаючи інтереси суспільства в цілому, може вплинути на обсяг рівноважного $ЧВП$ з метою подолання інфляційного або дефляційного розриву шляхом відповідного зменшення або збільшення державних видатків. Відповідно до кейнсіанської теорії ця мета може бути досягнута за допомогою фіскальної політики.

Фіскальна політика залежно від механізмів її впливу на зміну економічної ситуації поділяється на дискреційну та недискреційну.

Дискреційна фіскальна політика полягає у свідомому маніпулюванні державними видатками і податками з метою зміни обсягу національного виробництва і зайнятості, контролю над інфляцією і прискорення економічного розвитку.

Вплив збільшення державних видатків на ринок благ ілюструє рис. 4.10.

Збільшення державних видатків на величину ΔG приводить до збільшення сукупних видатків відповідно на ΔG , що приводить до зрушення кривої сукупних видатків ($ЧВП_d$) у гору відповідно на величину ΔG , тобто $ЧВП_{d2}=ЧВП_{d1}+\Delta G$. Точка макроекономічної рівноваги зміщується з E_1 до E_2 .

Таким чином, збільшення державних видатків викликає збільшення обсягу рівноважного $ЧВП$ і навпаки скорочення цих видатків веде до зниження рівноважного $ЧВП$. Слід зазначити, що однакове за обсягом збільшення державних видатків і зниження податків викликає приріст $ЧВП$ на величину, що

дорівнює приросту обсягу державних видатків і водночас по модулю дорівнює обсягу зниження податків.

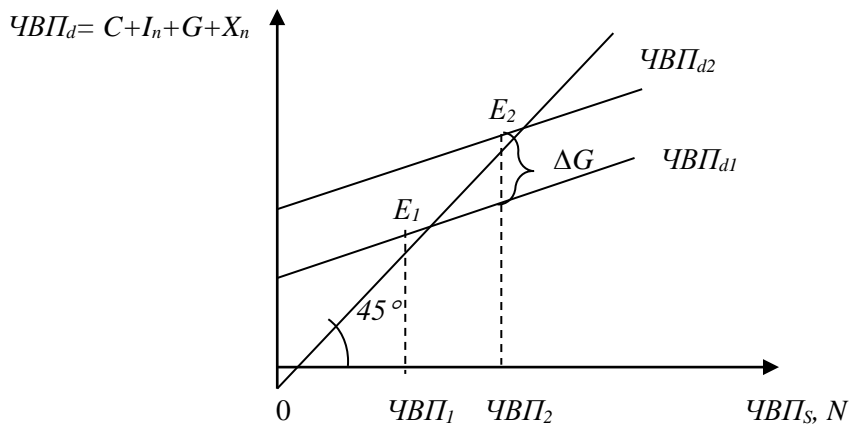

Рис. 4.10 Державні витрати і рівноважний ЧВП

Ця закономірність називається мультиплікатором збалансованого бюджету. Цей мультиплікатор дорівнює одиниці. Справа в тому, що зміни у державних видатках мають набагато сильніший вплив на сукупні видатки, аніж зміни у величині податків такого ж масштабу. Будучи компонентом сукупних витрат, державні видатки діють на них прямо і безпосередньо. Зміни ж в обсязі податків впливають на сукупні видатки побічно через зміни доходу після сплати податків і зміни в обсягу споживання.

У період економічного спаду, коли економіка переживає "дефляційний розрив" і уряд веде боротьбу з безробіттям, слід використовувати засоби стимулюючої фіскальної політики, яка передбачає збільшення державних видатків і скорочення податків. Якщо ж в економіці існує інфляція попиту, то уряду необхідно проводити стримуючу фіскальну політику, що включає зменшення державних видатків і збільшення податків.

Іноді необхідні зміни в обсягах державних видатків і податків здійснюються автоматично. Тоді говорять про недискреційну фіскальну політику, чи так звану вбудовану стабільність, яка заснована на механізмах, що працюють у режимі саморегулювання й автоматично реагують на зміни стану економіки, їх називають вбудованими (автоматичними) стабілізаторами. До них відносять автоматичні зміни у обсягу податкових надходжень і систему допомоги безробітним та соціальних виплат.

Сума податкових надходжень у держбюджет залежить від розміру доходів населення і підприємств, а також податкових ставок. У період спаду виробництва доходи і податкові ставки зменшуюся, що зменшує податкові надходження. Зниження податкових ставок уповільнює зниження реальних доходів населення і бізнесу, що відповідно уповільнює зменшення споживацьких і інвестиційних видатків приватного сектору економіки. Це дозволяє дещо сповільнити зменшення сукупного попиту, що протидіє поглибленню економічної кризи. І навпаки у період економічного буму ставки податків зростають, що приводить до зворотного ефекту.

Система допомоги безробітним і соціальні виплати також чинять автоматичний антициклічний вплив. Так, збільшення рівня зайнятості веде до збільшення податків, за рахунок яких фінансується допомога безробітним. При спаді виробництва збільшується кількість безробітних, що скорочує сукупний попит. Однак одночасно збільшуються і суми виплат допомоги безробітним. Це підтримує споживання, сповільнює падіння сукупного попиту і, отже, протидіє поглибленню кризи. У такому ж автоматичному режимі функціонують і системи індексації доходів, соціальних виплат.

Отже, в «Загальній теорії» Дж. Кейнса остаточно було відкинута ідея нейтральності держави щодо функціонування економічної системи і утвердилась концепція державного втручання в економіку, яка передбачає використання всіх засобів економічної політики для досягнення оптимальної зайнятості.

Таким чином, діалог Кейнса з представниками класичної школи має скоріше символічний характер, відображаючи, в кінцевому рахунку, перехід економічної думки до нової парадигми в економічній теорії, яка поклала початок аналізу економічних процесів на макrorівні. У цьому сенсі дійсно новою якістю системи Кейнса було його прагнення за допомогою агрегованих показників сформулювати теорію у формі моделей, переклавши всі складнощі пристосування до економічних умов, що постійно змінюються, на обсяг випуску продукції, а не на ціни.

Парадигма рівноваги економістів – класиків включала в собі віру в те, що конкурентні сили спроможні рухати економіку в бік стійкого стану повної зайнятості без допомоги держави. Згідно з Кейнсом рівновага для економіки в цілому припускала рівновагу в умовах безробіття при “регулюючій ролі держави.

Внесок “Загальної теорії” в сучасну економічну теорію полягав не тільки в тому, щоб об’єкт аналізу був перенесений з діяльності фірми та домогосподарств на рівень агрегатних величин, і навіть не в тому, що Кейнс поставив у центрі макроекономічної теорії дохід та зайнятість замість грошей та цін, а в тому щоб сформулювати теорію у формі моделей, що містять у собі змінні та взаємозв’язки виявлені таким чином, що їх можна квантифіциувати й перевіряти. Стимули, що дала “Загальна теорія” для створення перевірочних моделей в економічній поведінки – є однією з причин успіху кейнсіанської революції.

Запитання для самоконтролю

1. На яких теоретичних передумовах базується класична економічна теорія?
2. Яку має роль ринок праці в класичній економічній теорії?
3. Як визначаються обсяги національного доходу, заощадження, споживання та інвестицій в класичній теорії?
4. Що слід розуміти під спрощеною кількісною теорією грошей у

класичної моделі?

5. Яка саме сукупність економіко-математичних рівнянь характеризує у цілому класичну економічну модель?

6. У чому сутність «закону Сея», які економічні результати випливають з цього закону?

7. Які аргументи використовував Кейнс, спростовуючи положення вчень економістів-попередників про стійкість повної зайнятості?

8. У чому полягає активна роль попиту в забезпеченні реалізації ресурсів у теорії Кейнса?

9. Використовуючи модель сукупного попиту і сукупної пропозиції, порівняйте класичне і кейнсіанське тлумачення макроекономічного регулювання.

10. Яка взаємозалежність існує між споживанням, заощадженням, інвестиціями?

11. Що треба розуміти під середньою і граничною схильністю до споживання? Чому сума граничної схильності до споживання і граничної схильності до заощадження завжди дорівнює 1?

12. Які фактори впливають на інвестиції? У чому різниця валових та чистих інвестицій?

13. Що таке «мультиплікатор» і як це поняття можна використати при розробці макроекономічної політики?

14. У чому сутність парадоксу «ощадливості»? Яке його значення під час економічної депресії та кризи?

15. Який зміст понять «інфляційний розрив» та «дефляційний розрив»?

16. Чим обумовлена, за Дж. Кейнсом, необхідність втручання держави в макроекономічні процеси?

ТЕМА 5. ГРОШОВИЙ РИНОК ТА БАНКІВСЬКА СИСТЕМА

План

- 5.1. Походження, сутність та функції грошей. Види грошей.
- 5.2. Пропозиція грошей, грошові агрегати та їх динаміка.
- 5.3. Складові попиту на гроші та фактори, що його визначають.
- 5.4. Сутність і механізм функціонування грошового ринку. Рівновага на грошовому ринку.
- 5.5. Банківська система, функції Центрального банку і комерційних банків.
- 5.6. Банківська система України.

5.1. Походження, сутність та функції грошей. Види грошей

Гроші – один з величних винаходів людства. Вони складають найбільш цікавий елемент економічної науки. Сучасна практика функціонування економіки доводить, що добре діюча грошова і фінансова система сприяє як повному використанню потужностей так і повній зайнятості. І навпаки, погано функціонуюча грошова система може стати причиною різких коливань рівня виробництва, зайнятості і цін в економіці, може заважати розподілу ресурсів.

Сутність грошей у економічній теорії розглядається наступними напрямками економічної думки.

Металістична теорія грошей (металізм). Отримала розвиток у XVI-XVII століттях, тобто у період первісного нагромадження капіталу. Представники цієї теорії Т. Ман, Д. Норс, У. Стаффорд та інші ототожнювали гроші з благородними металами. Згідно з цією теорією – золото та срібло – справжні гроші та простий засіб обміну. Відповідно вартість грошей визначається вартістю цих металів, тому металісти ототожнювали багатство з грошима, а гроші – зі шляхетними металами. За думкою представників цієї теорії грошей, природа і сутність грошей витікає з металу, з якого вони створені. Металістична теорія грошей не розглядала гроші як товар, який відіграє роль всезагального еквівалента та відкидала можливість застосування паперових грошей як повноправних представників золота.

Металістична теорія розглядала тільки ті функції грошей, виконання яких може здійснюватися виключно золотом та сріблом: функції міри вартості, функцію створювання скарбів та функцію світових грошей.

Інтерес до металістичної теорії грошей відновився у XX сторіччі, коли було запропоновано повернутися до золотого стандарту, насамперед, у зовнішній торгівлі.

Номіналістична теорія грошей (номіналізм) сформувалася в XVII-XVIII сторіччях (Дж. Берклі, Дж. Стюарт Міль, Н. Барбон та ін.). На відміну від металістичної та марксистської теорій відкидає внутрішній зв'язок грошей зі шляхетними металами. За думкою номіналістів, гроші являють собою тільки ідеальні рахункові одиниці, за допомогою яких визначають мінові пропорції

між товарами і ніякої внутрішньої вартості ці грошові одиниці не мають, окрім своєї номінальної вартості, звідки і назва теорії – номіналістична.

Номіналісти наголошують, що номінальні паперові гроші, позбавлені товарної природи, є умовними знаками і створені державною владою.

Номіналісти вважали, що майбутнє – за паперовими грошима, оскільки саме вони є "справжніми" грошима. Відміна золотомонетного стандарту після Першої світової війни відродила інтерес до номіналістичної теорії грошей. У ХХ сторіччі найбільш відомими її представниками були Г. Кнапп, Ф. Бендиксен, Дж. М. Кейнс, Пол Самуельсон.

Розглядаючи функції грошей, номіналісти на перше місце ставлять функцію грошей як засіб обігу, і на друге місце – функцію міри вартості. Номіналісти відкидають товарну природу грошей та стверджують, що гроші не мають власної вартості.

Позицію щодо того, що гроші не мають власної вартості розподіляють і представники кількісної теорії грошей.

Кількісна теорія грошей виникла у ХVІ сторіччі. У цей час суттєво збільшилась кількість шляхетних металів у країнах Західної Європи внаслідок увозу їх із Північної Америки. Жан Боден висловив припущення, що подвоєння кількості золотих монет вдвічі підніме ціни і вдвічі ж зменшить вартість самих золотих монет. Гіпотезу про вплив кількості грошей на зростання товарних цін розглядали Дж. Локк, Д. Юм, Дж. Мілль, Ш. Монтеск'є, Д. Рікардо, створюючи класичну кількісну теорію грошей і цін.

Так, Джон Локк вважав, що визначаючим чинником вартості золота і срібла як грошей є їх кількість у обігу, а не власна вартість золотих монет, тобто чим більше шляхетних металів у обігу, тим нижче їх вартість і відповідно вищими є товарні ціни. Сміт вважав, що збільшення грошей у обігу сприяє зростанню цін. Девід Юм розглядав цінність грошей як їх купівельну спроможність, тобто кількість товару, яку можна придбати за грошову одиницю.

Найяскравішим представником кількісної теорії грошей був Ірвінг Фішер, який запропонував так зване "рівняння обміну":

$$MV = PQ, \text{ або } MV = PY,$$

де Q, Y – кількість вироблених товарів та послуг,

P – рівень товарних цін,

V – швидкість обігу грошей,

M – кількість грошей у обігу.

Прийнявши швидкість обігу грошей та кількість вироблених товарів та послуг постійними, Фішер прийшов до висновку, що зростання товарних цін прямо пропорційне зростанню кількості грошей.

У середині ХХ сторіччя кількісна теорія грошей отримала розвиток у концепції монетаризму, одним з засновників якої був Мілтон Фрідман. У наш час монетаристи концентрують увагу на зміні кількості грошей у обігу,

стверджуючи, що саме величина грошової маси визначає зміни цін, доходу та зайнятості.

З марксистською теорією грошей, яка заснована на трудовій теорії вартості, ми ознайомились у курсі політичної економії, де довели, що гроші – товар, який виконує роль загального еквівалента. Також простежили як виникли гроші у процесі розвитку обміну і форми вартості, проаналізувати п'ять функцій грошей, які розкривають їх сутність; простежили процес еволюції грошей.

Гроші за своєю сутністю – це загальний еквівалент.

Сутність грошей як загального еквівалента виявляється в тому, що гроші:

— це економічна категорія, яка виражає певні притаманні товарному виробництву виробничі відносини між людьми;

— це загальноприйнятний засіб стихійного врахування кількості і якості уречевленої в товарі суспільно-необхідної праці;

— споживна вартість грошей (на тому етапі розвитку, коли вони були представлені товаром) подвоюється за рахунок задоволення потреби в загальному еквіваленті;

— поява грошей (у їх розвиненій формі) розколює увесь світ товарів на товар еквівалент як носій вартості та на всі інші товари як носії споживної вартості.

Гроші – це особливий товар, що виконує роль загального еквівалента.

Як товар, гроші мають дві властивості – споживну вартість та мінову вартість.

Споживна вартість грошей – це суспільна корисність в якості загального еквівалента. **Мінова вартість грошей** – це їх відносний товарний вираз у вигляді фіксованих мінових пропорцій.

Вартість грошей являє їх купівельну спроможність, тобто кількість товарів і послуг, які можливо за них придбати. Вартість грошей обернено пропорційна рівню цін. Якщо індекс „вартості життя” зростає, купівельна спроможність грошової одиниці (вартість грошей) падає.

Гроші мають номінальну і реальну цінність. Номінальна цінність визначається величиною цифр, що на них указані. Реальна цінність визначається кількістю товарів і послуг, які можна придбати на грошову одиницю. Реальна цінність грошей може змінюватися у часі, тому одне й те ж саме номінальне значення грошей буде мати різне товарне покриття.

У процесі реалізації своєї сутності як загального еквівалента гроші виконують певні функції. У західній економічній літературі виділяють три функції грошей. К. Маркс у своєму дослідженні походження і суті грошей виділяв п'ять функцій: міри вартості, засобу обігу, засобу нагромадження, засобу платежу і світові гроші.

Функції грошей, що об'єктивно властиві їм як загальному еквіваленту – це форма прояву їх соціально-економічної природи. Кожна функція характеризує будь-яку сторону змісту грошей як знаряддя економічного зв'язку виробників.

Суть функції *міри вартості* полягає в тому, що за допомогою грошей визначаються ціни всіх товарів. Держава юридичним актом закріплює грошову одиницю у якості єдиного платіжного засобу на її території. Для зручності встановлення цін грошову одиницю кожної країни поділяють на рівні частини, наприклад, гривню – на 100 копійок, долар США – на 100 центів, японську єну – на 100 сенів, тощо.

У функції *засобу обігу* гроші виступають посередником між продавцем і покупцем. Ця функція є головною. Використання грошей дозволяє сплачувати власникам ресурсів і виробникам „товаром” (грошима), який може бути використаний для купівлі будь-якого із усього набору товарів і послуг, що існують на ринку.

Спочатку обмін відбувався за допомогою злиwkів золота або срібла. Це надто ускладнювало обмін: необхідність зважування грошового металу, поділ його на частини, встановлення проби тощо. Тому почали карбувати монети.

Слово монета походить від латинського *moneta*. Первинно це був один з епітетів богині юнони Монети (*Juno Moneta* – юнона Наставнича), при храмі якої в Римі в 3 ст до н.е. знаходився монетний двір.

Монета – це зливok благородного металу встановленої форми, ваги і проби, що засвідчено на монеті особливим штампом держави. На теринах нашої держави перші монети викарбувано наприкінці X ст. у Києві за часів правління князя Володимира Великого.

Найкраща колекція монет знаходиться в Ермітажі. Її першим збиральником був Петро I, колекція поновлювалася багато років. Сьогодні вона налічує 1 млн. 300 тис. монет.

Функціонування грошей як засобу обігу дає можливість уникнути незручностей бартеру. Гроші у функції засобу обігу і нині є посередником в обміні товарів. Але сфера дії цієї функції з розвитком ринкових зв'язків звужується через поширення продаж за допомогою кредиту.

Функція грошей як засобу обігу призводить до розриву обміну в часі і просторі. Якщо в простому товарному обміні $T-T$ (бартер) акт обміну в цьому відношенні нерозривний, то в обміні $T-G-T$ той, хто продав свій товар (перша частина акта $T-G$), не зобов'язаний тут же і в той же час купувати інший товар, тобто здійснювати акт $G-T$. Це може викликати кризові явища в суспільному виробництві.

Засіб нагромадження. Сутність функції грошей як засобу нагромадження полягає в тому, що гроші виходять зі сфери обігу і перетворюються в скарб. Цю функцію, як правило, виконують повноцінні гроші, хоч у практиці грошового обігу товаровиробники накопичують і їх знаки у вигляді паперових та неповноцінних грошей. Однак у періоди знецінювання паперових грошей яскраво виявляється фіктивність скарбів, накопичених у вигляді таких грошей.

З розвитком товарного виробництва і товарного обігу функція нагромадження зазнає великих змін. Вони полягають у тому, що нагромадження грошей стає одним із моментів безперервної організації

суспільного відтворення. Так, нагромадження грошей необхідно для закупівлі товарів сезонного характеру, видачі заробітної плати, придбання устаткування і т. ін. На відміну від простої форми нагромадження у вигляді збирання скарбів у розвинутому товарному виробництві гроші не виходять остаточно зі сфери обігу, не перетворюються в скарб, а на умовах терміновості, платності і повернення використовуються тими, хто має в них тимчасову потребу.

У той же час трансформація даної форми нагромадження не приводить до її повного зникнення. Утворення скарбів, або тезаврація, (від грецького скарб) відбувається як на приватному рівні (приватна тезаврація), так і на державному (державна тезаврація).

Засіб платежу. Сутність функції грошей як засобу платежу полягає в тому, що покупець оплачує товар не в момент придбання товару, а через якийсь час. У цьому русі грошей, що здійснюється після руху товару, реалізується їх функція як засобу платежу. Вона тісно пов'язана з іншими функціями грошей і насамперед із їх функцією як міри вартості.

У функції грошей як засобу платежу особливо чітко виявляється факт розколу всього товарного світу на два полюси: споживну вартість і вартість. Якщо перший представлений усією різноманітністю товарів, то другий - грошима, загальним еквівалентом, що виступає як реальне буття мінової вартості. Це особливо очевидно, коли ці гроші здійснюють свій самостійний рух як засіб платежу.

Розвиток товарного виробництва сприяє поступовому розширенню кредитних відносин, і в сучасному високорозвиненому товарному виробництві вони стають важливою складовою частиною економічних відносин. Реалізація функції грошей як засобу платежу приводить до формування таких зв'язків між виробниками, які ширше і глибше, ніж ті відносини, що виникають між ними у процесі простого товарообміну ($T-T'$) або товарообміну за допомогою грошей як засобу обігу ($T-G-T'$). У цих умовах неплатіж за будь-якими угодами може призвести до грошово-кредитних криз.

Важливим наслідком функції грошей як засобу платежу є поява кредитних грошей (вексель, банкнота, чек). З розвитком товарного виробництва вони стають дуже поширеними.

Світові гроші. Гроші, що є засобом руху товарів і послуг, які експортуються за межі окремої країни, виконують функцію світових грошей. У цій функції вони виступають як загальний купівельний, загальний платіжний засіб, як матеріалізація багатства. Функцію світових грошей виконують повноцінні гроші. У цій функції вони «скидають свої національні мундири» і постають у первісній формі – у формі злитків.

В сучасних умовах стійких світогосподарських зв'язків у формі світових грошей може виступати одна або декілька національних валют. Це значною мірою обумовлено тим, що здійснювати розрахунки за товари золотом технічно досить складно, не зручно та дорого. Потрібно робити великі витрати на транспортування золота, перевірку його якості, збереження і т. ін. Тому

розрахунки між країнами золотом можливі, але становлять певні винятки і здійснюються досить рідко.

У якості світових грошей нині виступає долар, спеціальні засоби запозичення (СДР), євро і валюти деяких найбільш могутніх в економічному відношенні країн. Однак це не заперечує того факту, що за своєю сутністю світові гроші – це повноцінні гроші. Щоразу, коли у світі настають часи важких потрясінь (війни, світові кризи тощо) золото виходить на арену як світові гроші та стає вирішальним засобом забезпечення руху товарів і послуг між країнами. Непрямим підтвердженням ролі золота як світових грошей є і прагнення держави створити і збільшити свої золоті запаси. І той факт, що в разі потреби воно просто продається як товар, а виручені кошти йдуть на розрахунки між країнами, аж ніяк не заперечує ролі золота як світових грошей у кінцевому рахунку.

Сучасна ринкова економіка характеризується надзвичайно широкою палітрою наявних функціональних форм грошей. Оскільки, специфіка функцій грошей, кожна з яких виконує свою певну роль, призводить до появи різноманітних форм грошей, що набувають у процесі еволюції нові властивості. Історично склалися три форми грошей: товарні гроші, паперові та банківські. Кожна форма грошей має особливий зміст, що відображає певну сторону їх суті.

Вид грошей – засіб існування, реалізації їх відповідної форми (банкноти, векселі, чеки, кредитні картки, електронні гроші, євро тощо). Особливий вид кредитних грошей – депозитні гроші, що створюються на основі банківських вкладів і на системі спеціальних розрахунків, пов'язаних з чековим обігом. Засобом функціонування депозитних грошей є чек.

Чек – це письмове розпорядження власника поточного рахунка в комерційному банку про виплату зазначеної в ньому суми грошей певній особі. В Україні чековий обіг не набув широкого розповсюдження, а у багатьох країнах розрахунки чеками – найпоширеніша форма безготівкових платежів.

У країнах з ринковою економікою грошовий обіг складається із готівкових і безготівкових грошей.

Готівкові гроші – це паперові гроші (банкноти й монети). Значну частину повсякденних операцій обслуговує саме готівковий обіг.

Розмінна монета – це металеві гроші різного достоїнства.

Безготівкові гроші – гроші на рахунках у банках, різні депозити, депозитні сертифікати, державні цінні папери. Їх називають також банківськими грошима. Безготівковий оборот переважає. Він складає до 90% грошового обороту у провідних країнах, в Україні – до 60%. Таким чином, основною формою грошей у світовій економіці сьогодні є безготівкові гроші.

Гроші в сучасних умовах відіграють надзвичайно велику роль в організації усього суспільного виробництва. Без грошей не можна уявити собі обмін товарів. Так, він можливий врешті-решт і у вигляді обміну товару на товар (бартер), але ця примітивна форма обміну вже неадекватна сучасному виробництву і його ефективній організації. Гроші – це важливий елемент

організації суспільного виробництва, адже без грошей неможливо уявити собі, наприклад, процес інвестування. Для того щоб здійснити модернізацію виробництва, його розширення і т. ін., необхідно спочатку накопичити певну кількість вартості як такої, а її носієм у сучасних умовах саме і є гроші. Взагалі роль грошей у суспільному виробництві настільки велика, що за станом грошового обігу в країні можна досить впевнено робити висновки про фінансовий стан країни і про ті чи інші напрямки і тенденції розвитку виробництва.

5.2. Пропозиція грошей, грошові агрегати та їх динаміка

Для забезпечення угод, які необхідні для виробництва ВВП (трансакційний попит) та для купівлі цінних паперів(спекулятивний попит) необхідна певна грошова маса.

Грошова маса – це кількісний показник руху грошей, який являє сукупність купівельних, платіжних та накопичувальних засобів, що обслуговує економічні зв'язки, належить фізичним, юридичним особам та державі.

Уся маса грошей, як та, що знаходиться у обігу, так і та, що знаходиться на рахунках у банках, представляє собою пропозицію грошової маси. **Пропозиція грошей** – загальна кількість грошей, яка знаходиться в обігу.

Графічно грошова пропозиція представлена вертикальними лініями, оскільки вона стабільна у кожний даний момент.

Грошова маса алгебраїчно показана формулою:

$$M = \frac{PQ}{V} = \frac{\text{ВВП}}{V}$$

Для характеристики грошової пропозиції використовують різні узагальнюючі показники – грошові агрегати.

Гроші це один з товарів, специфічною властивістю якого є можливість обмінюватись на будь-який інший товар. В економіці така властивість має назву ліквідності. В залежності від ступеню ліквідності грошову масу поділяють на окремі показники (агрегати). Складовими грошових агрегатів є фінансові активи у формі готівкових коштів у національній валюті, переказних депозитів, інших депозитів, коштів за цінними паперами, крім акцій, що емітовані депозитними корпораціями та належать на правах власності іншим фінансовим корпораціям, нефінансовим корпораціям, домашнім господарствам та некомерційним організаціям, що обслуговують домашні господарства.

Грошовий агрегат – це визначене законодавством відповідно до ступеня ліквідності специфічне угруповання ліквідних активів, які можуть служити альтернативними вимірниками грошової маси.

Грошові агрегати, це зобов'язання депозитних корпорацій перед іншими секторами економіки, крім сектору загального державного управління та інших депозитних корпорацій.

Принцип побудови грошових показників ґрунтується на тому, що усі блага ми можемо розташувати від абсолютно ліквідних (лікв. = 1) до абсолютно неліквідних (лікв. = 0). Показники грошової маси зростають за розміром як «сніговий ком», кожен наступний показник містить в собі попередні плюс якийсь новий блок купівельних засобів.

Склад і кількість застосовуваних агрегатів визначається особливостями фінансової системи і різняться залежно від країни. Залежно від зниження ступеня ліквідності фінансові активи групують у різні грошові агрегати M0, M1, M2 та M3.

Найпоширеніша класифікація грошових агрегатів використовується у США.

Агрегат M1 містить: готівкові гроші в обігу; транзакційні (чекові) депозити, у тому числі – вклади до запитання та нау-рахунки; дорожні чеки. Готівкові гроші в обігу охоплюють суму монет і банкнот, яку небанківські економічні агенти тримають поза банками. Готівкові гроші і чекові вклади, які є власністю держави (уряду), центрального банку або депозитних інститутів, в агрегат M1 не входять. Агрегат M1 акцентує увагу на функції грошей як засобу обігу – це гроші, які безпосередньо використовуються для обслуговування угод в економіці. M1 відповідає базовому визначенню грошей і являє собою пропозицію грошей у вузькому визначенні.

Інші високоліквідні фінансові активи утворюють квазігроші. Вони не функціонують безпосередньо як засоби платежу і є предметом певних обмежень з боку банків на їх обмін за вимогою вкладників і на строк платежу. Але квазігроші можуть швидко і без ризику значних фінансових втрат перетворюватися в готівкові гроші або транзакційні депозити. Вони є складовою частиною грошових агрегатів M2 і M3.

Агрегат M2 – це гроші M1 "плюс" заощаджувальні депозити; невеликі строкові депозити; одноденні угоди про зворотний викуп; одноденні позички в євродоларах; акціонерні рахунки домогосподарств у взаємних фондах грошового ринку; депозитні рахунки грошового ринку. Агрегат M2 охоплює активи, які є ліквідними засобами накопичення купівельної спроможності, і являє собою пропозицію грошей в широкому визначенні. Гроші M2 є найближчими субститутами грошей у вузькому визначенні. При перетворенні грошей M2 в гроші M1 виникають збитки, пов'язані з втратою доходу (процента) на ці фінансові активи.

Агрегат M3 – це гроші M2, а також депозитні сертифікати, строкові угоди про зворотний викуп, строкові позички у євродоларах, акціонерні рахунки інституціональних інвесторів у взаємних фондах грошового ринку.

Агрегат L містить гроші M3 "плюс" банківські акцепти; комерційні папери; казначейські векселі; заощаджувальні облігації Казначейства США.

Агрегат D – усі ліквідні засоби, закладні, облігації та інші аналогічні кредитні інструменти.

У кожного з наведених грошових агрегатів є свої недоліки та переваги. Однак більшість економістів у процесі аналізу грошової пропозиції

користується першим грошовим агрегатом. Агрегати M_3 , L , D більш чітко відображають тенденції у розвитку економіки, ніж M_1 : різкі зміни цих агрегатів часто сигналізують про аналогічні зміни у ВВП. Так швидке зростання грошової маси і кредиту супроводжує період піднесення, а їх скорочення часто супроводжується спадами.

У сучасній економіці використовуються лише паперові гроші, правом на емісію яких монопольно володіє держава. Тому пропозицію грошей визначають відповідні державні інституції, зокрема у нашій державі – Національний банк України. НБУ визначає структуру грошової маси в обігу агрегатним методом з 1993 року. Банківський механізм розширення грошової пропозиції буде розглянутий нижче.

5.3. Складові попиту на гроші та фактори, що його визначають

Попит на гроші зумовлений двома функціями грошей, які вони виконують, а саме – засіб обігу та засіб накопичення багатства. Він формується в усіх секторах економіки.

Попит на гроші у національній економіці охоплює:

- 1) попит на гроші для угод, для операцій D_i ;
- 2) попит на гроші як активи D_a ;
- 3) загальний попит на гроші D_m .

Попит на гроші для угод, для операцій D_i – це гроші необхідні домашнім господарствам для придбання товарів і послуг, сплати боргів, комунальних послуг, тощо; гроші, необхідні підприємцям для оплати праці, матеріалів, енергії, тощо. Кількість грошей, необхідних для угод, пов'язана з функцією засоби обігу і визначається загальним грошовим обсягом чи номінальним ВВП. Чим більша загальна вартість, що знаходиться в обігу, тим більше необхідно грошей для укладення угод.

$$\text{Кількість грошей} = \frac{\text{сума цін усіх товарів і послуг}}{\text{число оборотів однієї грошової одиниці}} = \frac{\text{вартість ВВП}}{\text{число оборотів однієї грошової одиниці}}$$

Отже, попит на гроші для угод змінюється пропорційно до номінального ВВП. Попит на гроші для угод не залежить від процентної ставки, а залежить тільки від номінального ВВП.

Грошей для угод потрібно буде більше, якщо підвищаться ціни, або збільшиться обсяг виробництва, або уповільниться обіг грошової одиниці. Таким чином, попит на гроші для угод залежить від трьох факторів: рівня цін, реального обсягу виробництва, швидкості обігу грошей.

Швидкість обігу грошей показує кількість разів, яку гривня або інша національна грошова одиниця обертається за рік на придбання кінцевих товарів і послуг. Якщо ВВП країни становить 250 млрд. грн., а кількість грошей в економіці дорівнює 50 млрд. грн., то кожна гривня упродовж року обслуговує 5 ділових операцій ($5 = 250/50$). Зростання рівня цін і реального обсягу

виробництва збільшує попит на гроші та навпаки, зростання швидкості обігу грошей зменшує попит на гроші для операцій.

Стабільність грошового обігу є важливою умовою успішного розвитку національної економіки. Держава регулює грошовий обіг і формує національну грошову систему.

Грошова система – це встановлена загальнодержавними законами форма організації грошового обігу в країні.

Елементи грошової системи:

- найменування грошової одиниці;
- масштаб цін;
- види та купюрність грошових знаків, які мають статус законного платіжного засобу;
- регламентація безготівкових грошових розрахунків;
- регламентація готівкового грошового обороту;
- регламентація режиму валютного курсу та операцій з валютними цінностями;
- регламентація режиму банківського відсотку;
- державні органи, які здійснюють регулювання грошового обігу та контроль за дотриманням чинного законодавства.

Складові грошової системи:

1. Механізм безготівкових розрахунків (умови використання таких інструментів, як чеки векселі, кредитні картки, платіжні доручення);
2. Система готівкового обігу (умови здійснення, система захисту, купюрність валюти);
3. Валютна система.

Попит на гроші як активи D_a пов'язаний з функцією грошей як засобу нагромадження. У кожному суспільстві існують глибинні чинники, які спонукають фірми і домогосподарства нагромаджувати гроші. Це так званий спекулятивний попит для операцій з цінними паперами.

Фінансові активи можна тримати в різних формах – у вигляді акцій корпорацій, приватних чи державних облігацій або готівкових грошей. Кожна з форм, в якій можуть знаходитися фінансові активи, має свої переваги і недоліки. Перевагою володіння грошима є їх ліквідність, недоліком – те, що вони не приносять доходу. Відсоток чекових вкладів є меншим, ніж з облігацій і різних безстрокових вкладів тощо. Потрібно вирішувати скільки фінансових активів потрібно тримати в тій чи іншій формі. Рішення залежить від процентної ставки. Якщо процентна ставка висока, зберігати гроші у формі готівки не вигідно, якщо ж процентна ставка зменшується, вигідніше купувати цінні папери. Величина спекулятивного попиту зворотно пропорційна процентній ставці, що на графіку показана кривою попиту на гроші з боку активів D_a . Тому, попит на гроші з боку активів змінюється зворотно пропорційно ставці відсотка.

Загальний попит на гроші визначає загальну кількість грошей, якою економічні суб'єкти хочуть володіти для здійснення ділових операцій та нагромаджувати у вигляді активів.

Загальний попит на гроші (D_m) – це попит на гроші для угод (D_t) і попит на гроші з боку активів (D_a). Загальний попит на гроші можна виразити за допомогою формули:

$$D_m = D_t + D_a. \quad (5.1.)$$

Загальний попит на гроші залежить від вартості валового національного продукту і процентної ставки.

5.4. Сутність і механізм функціонування грошового ринку. Рівновага на грошовому ринку

Грошовий ринок – це ринок, на якому попит на гроші та їх пропозиція визначають рівень відсоткової ставки ("ціну" грошей), це ланка інститутів, що забезпечують взаємодію попиту і пропозиції грошей.

У ринковій економіці об'єктом купівлі-продажу виступають гроші. Часто буває так, що у певний момент часу одні домогосподарства, фірми чи навіть уряд відчують гостру нестачу грошей, тоді як в інших домогосподарствах або фірмах є тимчасово вільні кошти. Виникає об'єктивна необхідність і можливість купівлі грошових коштів на певний строк.

У капіталістичному суспільстві гроші стають товаром який стає позичковим капіталом. У зв'язку з цим розвивається специфічний ринок капіталу у формі грошей. Таким чином, ринок товарів відокремлюється від ринку грошей. На грошовому ринку гроші "не купують" і "не продають", як інші товари. В цьому полягає особливість грошового ринку. При угодах на грошовому ринку гроші обмінюються на інші ліквідні засоби за альтернативною вартістю, що вимірюється в даному випадку в одиницях номінальної норми процента. Ціною грошей є процентна ставка.

Грошовий ринок – це ринок, на якому попит і пропозиція грошей визначають рівень процентної ставки та "ціну" грошей.

Процентна ставка – це плата за право користуватися грошовими коштами. Інакше кажучи, це вартість позички, або ціна, яку потрібно заплатити за користування позиченими грошми. Процентну ставку звичайно розглядають як відсоток, а не як абсолютну величину.

Наприклад: на 1000 грн. наданих у позику коштів, процентна ставка становить 12%. Це означає, що на кожну сотню наданих у позику коштів плата у нашому прикладі дорівнює 12 грн. за рік.

Економічні суб'єкти беруть кошти у позику на фінансових ринках, які залежно від строку боргових зобов'язань поділяють на ринок грошей і ринок капіталів.

Ринок грошей – це фінансовий ринок, на якому продають і купують короткострокові боргові інструменти, строк погашення яких менший, ніж один рік. До короткострокових боргових зобов'язань належать цінні папери державної скарбниці (випущені на строк до одного року). Агентами грошового

ринку виступають, перш за все, банки, брокерські та дилерські фірми, інші фінансово-кредитні установи, що беруть участь у купівлі-продажу грошей, валюти, цінних паперів. Грошовий ринок – це мережа інститутів, що забезпечують взаємодію попиту і пропозиції грошей.

Ринок капіталів – це такий фінансовий ринок, на якому купують і продають довгострокові (строк погашення більше одного року) боргові зобов'язання та акції. Короткострокові цінні папери характеризуються меншими коливаннями процентних ставок, ніж довгострокові, що робить їх безпечнішими для інвестування.

У ринковій економіці існує багато видів процентних ставок: процентні ставки за вклади, за векселі державної скарбниці, за довгострокові облігації державної позики, облікові процентні ставки, тощо. Рівень різних процентних ставок неоднаковий і зумовлюється такими обставинами: строком надання позики; рівнем ризику; податковим режимом; адміністративними витратами.

У макроекономічному аналізі найчастіше залишають осторонь відмінності між процентними ставками. Процентні ставки здебільшого змінюються в одному напрямі. Процентні ставки поділяють на номінальну і реальну процентні ставки.

Номінальна процентна ставка – це ставка, яка не скоригована на інфляцію. Економісти кажуть, що номінальна процентна ставка – це альтернативна вартість нагромадження грошей, тобто те, від чого відмовляються, володіючи грошми, а не облігаціями. Поклавши гроші на заощаджувальний рахунок, або купивши облігації, можна отримувати номінальну процентну ставку.

Реальна процентна ставка характеризує зміну купівельної спроможності певної суми грошей. Якщо i – номінальна процентна ставка, r – реальна процентна ставка, а π – темп інфляції, то можна записати:

$$r = i - \pi \quad (5.2.)$$

Реальна процентна ставка – це різниця між номінальною процентною ставкою і темпом інфляції, а номінальна процентна ставка – це сума реальної процентної ставки й темпу інфляції:

$$i = r + \pi \quad (5.3.)$$

Рівняння показує, що номінальна процентна ставка може змінюватися з двох причин: зміни реальної процентної ставки, або зміни темпу інфляції. Підвищення рівня інфляції на 1% збільшує номінальну процентну ставку також на 1%. Цей взаємозв'язок між рівнем інфляції та номінальною процентною ставкою називають ефектом Фішера.

Важливе значення у макроекономічному аналізі має розмежування рівноважної та нерівноважної процентних ставок.

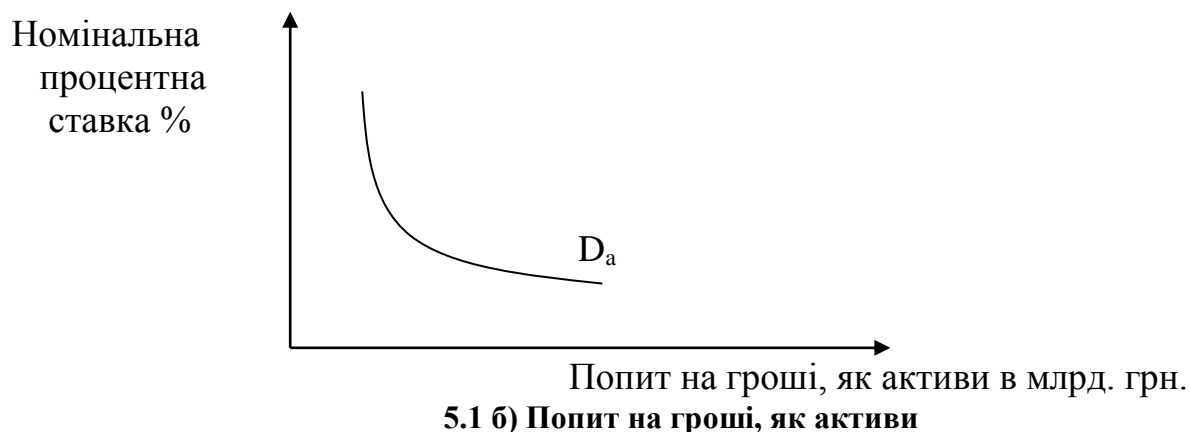
Нерівноважна – це процентна ставка, за якою попит на гроші та їхня пропозиція не збігаються. **Рівноважна** – це процентна ставка, за якою попит на гроші та їхня пропозиція дорівнюють одне одному. Ринок грошей збалансований. Рівноважна процентна ставка встановлюється в результаті взаємодії попиту на гроші та пропозиції грошей.

Таким чином, за даною пропозицією грошей зі збільшенням попиту на гроші процентна ставка зростатиме. Процентна ставка знижуватиметься – зі збільшенням пропозиції грошей в умовах незмінного попиту на гроші. Обернені твердження також справедливі.

Поєднавши попит та пропозицію грошей, ми можемо уявити грошовий ринок і визначити рівноважну процентну ставку, яка встановлюється в ході їх взаємодії. За рівноважної процентної ставки ринок грошей збалансований, тобто попит на гроші та їхня пропозиція дорівнюють одне одному. Як і на ринку товарів, перетин попиту на гроші та пропозиції грошей графічно визначає ціну рівноваги, якою є рівноважна ставка процента.

Рівноважна ставка процента – це ціна, що сплачується за використання грошей. Ми визначили, що існує попит на гроші для угод, попит на гроші як активи і загальний попит на гроші. Зобразимо графічно ці види попиту і визначимо рівноважну ставку процента (рис. 5.1). Більш висока процентна ставка зменшує інвестиції і споживчі видатки, а більш низька – збільшує їх.

На рисунку 5.1 а) зображена пряма попиту на гроші для угод, яка не залежить від процентної ставки, тому ця пряма вертикальна. Вона визначається іншими факторами (сумою цін товарів та кількістю оборотів грошової одиниці). Крива, що зображена на рисунку 5.1 б) відображає попит на гроші, як активи. Він залежить від процентної ставки. Чим вище процентна ставка, тим дорожче зберігання грошей у запасі, тим менше попит на гроші як активи, і навпаки. Загальний попит на гроші на рисунку 5.1 в) отримуємо шляхом складання попиту на гроші для угод і попиту на гроші як активи.

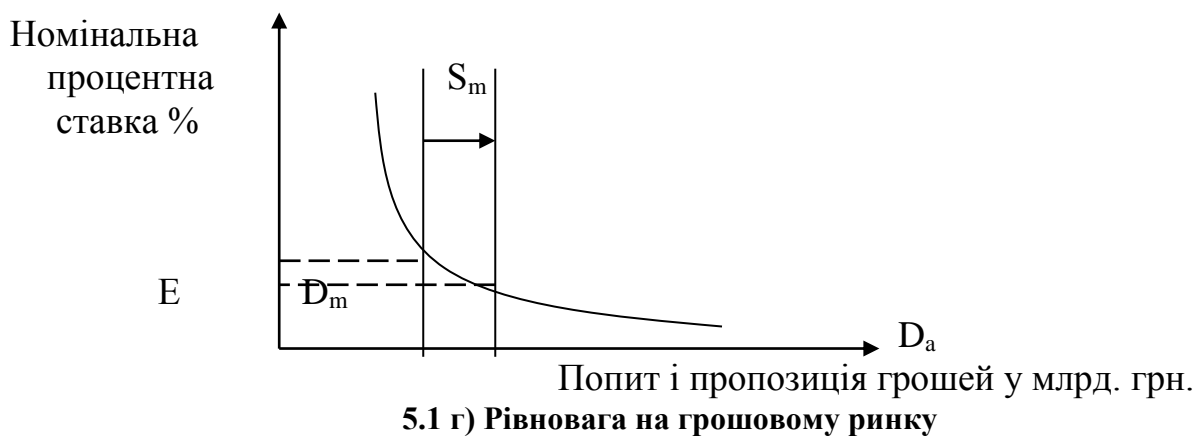
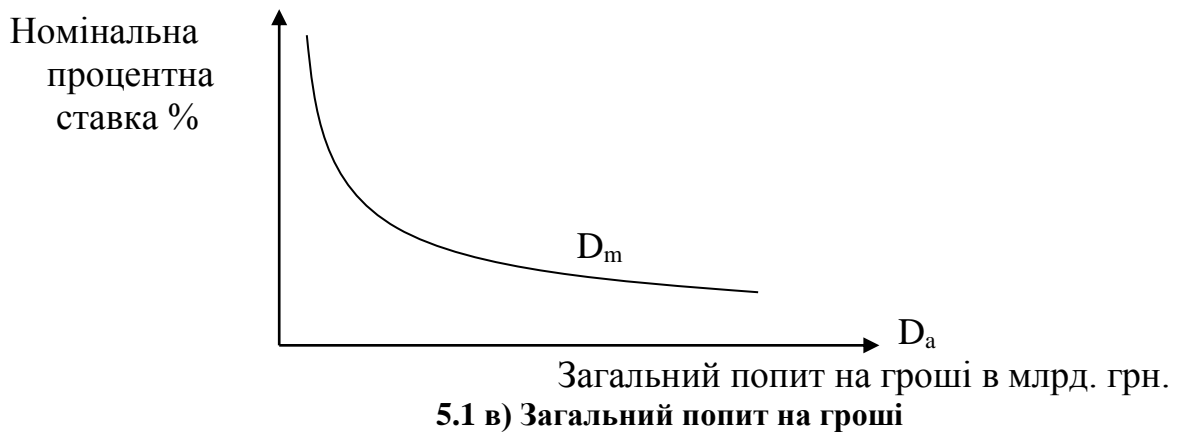

Рис. 5.1 Попит і пропозиція на грошовому ринку

Крива пропозиції грошей S_m , що зображена на рисунку 5.1 г) має форму вертикальної прямої при припущенні, що центральний банк підтримує грошову пропозицію на фіксованому рівні незалежно від змін номінальної процентної ставки. Рівновага знаходиться в точці перетину кривих попиту і пропозиції – E . Якщо пропозиція грошей буде менше рівноважного рівня, люди почнуть розпродавати фінансові активи для придбання грошей. Це знизить ціну активів і збільшить процентну ставку. Таким чином, рівновага встановиться при більш високій процентній ставці. Чим більше пропозиція грошей, тим менше ставка процента, і навпаки.

За допомогою грошового ринку можна змінити пропозицію грошей, а отже і підвищити, або знизити процентну ставку. Зміни процентних ставок впливають на готовність зберігати гроші, що відновлює рівновагу на грошовому ринку, вирівнюючи кількість пропонованих і потрібних грошей.

5.5. Банківська система, функції Центрального банку і комерційних банків.

Банківська діяльність – це особливий вид економічної діяльності, яка обслуговує процес відтворення шляхом функціонування банківської системи.

Банківська система становить сукупність банків, що забезпечують емісію грошей, здійснюють кредитні та розрахункові операції і надають різноманітні банківські послуги.

Світова система центральних банків у їхньому сучасному вигляді створена відносно недавно. До середини XVIII ст. комерційні і центральні банки не розрізнялися. З розвитком кредитної системи відбувається процес централізації банкнотної емісії в окремих великих комерційних банках. При цьому монопольне право на випуск грошових знаків (банкнот) поступово закріплюється лише за одним банком. Такий банк у різні часи називався по-різному. Спочатку – емісійним, або національним, а згодом – центральним, що відповідало його керівній ролі у кредитній системі тієї чи іншої країни.

Вперше у світовій практиці центральний банк було створено у Швеції (Риксбанк) у 1668 р. Дещо пізніше, у 1694 р., засновано Банк Англії. Проте на той час центральні банки ще не мали виключного права на емісію грошових знаків. Їхні функції відрізнялися від функцій сучасних центральних банків. Так, призначенням Банку Англії спочатку було фінансувати торгівлю і промисловість, Банку Нідерландів – внутрішню і зовнішню торгівлю. Центральні банки сучасного типу виникли лише в XIX ст. Нині майже в усіх країнах світу функціонують центральні банки. Однак між ними є суттєві відмінності, які пояснюються особливостями політичного та фінансово-економічного розвитку окремих країн.

Правове становище центральних банків, їхній статус у розвинутих країнах визначаються відповідним законодавством. У більшості країн світу основним правовим актом, який регламентує діяльність центральних банків, є акт вищої юридичної сили – закон.

У законах про банки визначаються:

- їх структура,
- основні завдання,
- функції та компетенція,
- порядок взаємовідносин з органами законодавчої і виконавчої влади, державними органами управління,
- повноваження держави щодо суб'єктів банківської системи, повноваження як державного емісійного центру.

Визначаються також статус центральних банків, закріплюються владні повноваження у сферах регулювання грошового обігу, валютних операцій, функціонування кредитної системи тощо.

Центральний банк (ЦБ) – банк, який очолює кредитну систему країни, має монопольне право емісії банкнот, упровадження кредитно-грошової політики в інтересах національної економіки. Його називають „банком банків”, він має справу не з населенням, а з комерційними банками.

Виникнення центральних банків історично обумовлено об'єктивним процесом централізації банківської емісії у найбільш великих і надійних банках. У різних країнах існують різні моделі побудови центральних банків та їхньої організаційної структури. Центральні банки створювалися двома

шляхами: одні пройшли довгий шлях еволюційного розвитку від комерційних банків до емісійних центрів країни (наприклад, банк Англії); інші були створені державою, як емісійні центри (наприклад, у Росії). У більшості країн центральні банки є державними (Німеччина, Бельгія, Росія, Україна).

За формами власності на капітал центральні банки підрозділяються на акціонерні (США), змішані акціонерні товариства, де частка капіталу державна (в середньому 50% – Японія, Швейцарія, Австрія).

Прийнятий Верховною Радою та підписаний у травні 1999 р. Президентом України Закон “Про Національний банк України” багато в чому відповідає міжнародним стандартам. Він законодавчо закріплює, що основною функцією Національного банку України є забезпечення стабільності національної грошової одиниці.

Серед найважливіших функцій ЦБ:

- контроль за регулюваннями пропозиції грошей у країні;
- емісійний центр країни;
- банк уряду;
- банк банків;
- зберігає обов'язкові резерви комерційних банків;
- виступає міжбанківським розрахунковим центром тощо.

Крім того, Центральний банк може бути покупцем і продавцем на міжнародних грошових ринках та координувати зарубіжну діяльність комерційних банків.

Суттєво різняться в окремих країнах зміст та форми взаємовідносин і взаємозв'язків між центральними банками та існуючими гілками влади. В економічній літературі виділяються дві моделі таких взаємин.

Перша – центральний банк виступає агентом уряду (міністерства фінансів) і провідником його грошово-кредитної політики.

Друга – центральний банк є незалежним від уряду, що забезпечує йому самостійність у проведенні грошово-кредитної політики без будь-якого впливу з боку урядових органів.

Однак на практиці ці моделі у «чистому вигляді» не функціонують. У більшості країн існують проміжні моделі, які передбачають певні принципи взаємодії виконавчої влади з центральним банком та певний ступінь його незалежності.

Законодавство лише п'яти країн – США, Німеччини, Швейцарії, Швеції та Нідерландів – передбачає підпорядкування центральних банків парламентам. У більшості держав світу центральні банки підпорядковані казначейству, або міністерству фінансів.

У законодавстві Великобританії, Франції, Італії, Японії та деяких інших країн передбачено, що міністерство фінансів має право видавати інструкції центральним банкам. Проте такі випадки є надзвичайно рідкісними.

Центральним банком нашої країни є Національний банк України (НБУ). Банківська система України і відповідно Національний банк України створювалися протягом 1991 р. у зв'язку з дезінтеграцією радянської

банківської системи. Правовою основою банківської системи нашої держави став Закон України «Про банки і банківську діяльність», ухвалений Верховною Радою України 20 березня 1991 року. Цей законодавчий акт було введено в дію з 1 травня 1991 року. Національний банк України було створено на базі Українського республіканського банку Держбанку СРСР.

Національний банк за своїм правовим статусом є однією з найважливіших інституцій держави. Він не входить до жодної з гілок влади. Свою діяльність здійснює на засадах незалежності та економічної самостійності. Проте цей головний орган банківської системи з ряду питань є залежним від Верховної Ради України, перед якою і звітує про свою діяльність.

Національний банк України як економічно самостійна державна установа здійснює видатки, як правило, за рахунок власних доходів. Однак, одержання прибутків не є метою діяльності Національного банку. Для забезпечення виконання своїх функцій він має право на придбання та розпорядження рухомим і нерухомим майном.

Кошторис видатків Національного банку на кожний рік затверджується Радою НБУ. Цей самий орган затверджує Основні напрями грошово-кредитної політики Національного банку.

Центральний банк країни здійснює монетарну політику. Баланс центрального банку складається з активів і пасивів. Основними видами активів є: цінні папери, позики комерційним банкам, золотовалютні резерви тощо.

Цінні папери – це державні облігації, які купив Центральний банк. Уряд їх випускає для фінансування минулого та поточного дефіциту державного бюджету. Центральний банк купує державні цінні папери на відкритому ринку у населення чи комерційних банків або безпосередньо у Міністерства фінансів. Купівля-продаж державних цінних паперів дає можливість Центральному банку впливати на резерви комерційних банків, на їхню здатність створювати гроші через надання позик.

Позики комерційним банкам – це кредити, які Центральний банк надає комерційним банкам. Рівень облікової ставки впливає на величину цих позик. У підрозділі “Пасиви” основними є такі статті: резерви комерційних банків, депозити скарбниці (казначейства), банкноти Центрального банку та інші його зобов’язання.

Резерви комерційних банків – це обов’язкові резерви, які комерційні банки зберігають у Центральному банку.

Депозити казначейства – це кошти від податкових надходжень та гроші, отримані з продажу облігацій населенню чи банкам. Для казначейства ці вклади є активами, а для Центрального банку – пасивами.

Банкноти Центрального банку визначають пропозицію грошей у державі. З’ясувавши роль Центрального банку у регулюванні грошового ринку, можемо перейти до визначення місця комерційних банків у створенні депозитних грошей та їх впливу на кількість грошей в обігу.

Наступним складовим елементом банківської системи є комерційні банки. **Комерційні банки** – фінансові інститути, що отримали ліцензію від

Центрального банку, яка дозволяє приймати вклади від населення і фірм, а також надавати кредити.

Це самостійна фінансово-кредитна установа, що створена, як правило, шляхом об'єднання пайових внесків засновників (акціонерів). Головною метою є залучення на взаємовигідній основі тимчасово вільних коштів підприємців, організацій, громадян і надання на платній, зворотній і строковій основі кредитів (підприємцям, фірмам, центральним та місцевим органам державної влади, приватним особам).

На відміну від Центрального банку, комерційні банки обслуговують населення і підприємства. Головна мета діяльності комерційного банку – прибуток, визначає стратегію банку і ефективність його діяльності.

Комерційні банки мають універсальний характер, їх називають “фінансовими супермаркетами”. На відміну від усіх кредитних організацій вони повністю беруть на себе ризик, пов'язаний із зміною ринкової кон'юнктури.

Функціями комерційних банків є:

- залучення тимчасово вільних грошових коштів;
- надання кредитів;
- посередництво в розрахунках і платежах;
- факторингові та лізингові операції;
- продаж і купівля цінних паперів;
- облік векселів;
- надання консультативних послуг.

Свої функції банки виконують через ведення різних банківських операцій. Операції комерційного банку поділяються на пасивні та активні. Пасивні – це операції банків по залученню грошових коштів, за їх допомогою банки формують свої депозитні ресурси. Активні операції комерційних банків – це діяльність по розміщенню на ринку власного капіталу і залучених коштів. В Україні комерційні банки згідно з ліцензією НБУ можуть виконувати близько 30 різних операцій.

Здійснюючи свою діяльність, комерційні банки діють у межах економічних нормативів і правил, що встановлені Центральним банком. В результаті своєї діяльності комерційні банки можуть створювати банківські гроші і тим самим впливати на співвідношення попиту на гроші та пропозиції грошей.

Центральний банк встановлює для комерційних банків норму резервування.

Резервна норма – відношення між розміром обов'язкових резервів комерційного банку та сумою поточних вкладів. Позначається R і визначається в процентах.

$$R = \frac{\text{Обов'язкові резерви комерційного банку}}{\text{Сума поточних вкладів}} \times 100\% \quad (5.4.)$$

У практиці банківської діяльності виділяють обов'язкові та надлишкові резерви.

Обов'язкові резерви – це частина депозитів, яку банки зберігають у Центральному банку на спеціальному рахунку.

Надлишкові резерви – сума, на яку фактичні резерви банку перевищують обов'язкові резерви.

Фактичні резерви – обов'язкові резерви = надлишкові резерви

У межах цих надлишкових резервів можуть надавати кредити і тим самим створювати банківські гроші. Зміна резервної норми розширює, або скорочує можливості кредитування.

Система комерційних банків в результаті своєї діяльності здатна надавати позики, що в декілька разів перевищують надлишкові резерви. Це пояснюється тим, що банківська система не втрачає резерви, а переміщує їх від одного банку до іншого. В результаті процес створення депозитів продовжується: кожний новий вклад і нова надана позика збільшують пропозицію грошей у національній економіці. Це результат діяльності усієї банківської системи.

Число, що множить депозитну базу банківської системи, називають мультиплікатором.

Грошовий мультиплікатор – число, що множить надлишкові резерви банківської системи.

$$m = 1/R, \quad (5.5.)$$

де m – грошовий мультиплікатор,
 R – резервна норма.

Його величина є обернено пропорційною резервній нормі та показує, яка кількість грошей створюється при відповідній величині резервної норми.

В Україні грошовий мультиплікатор невисокий (<1,5), тому пропозиція грошей головно може збільшуватися через їх додаткову емісію.

5.6. Банківська система України

Законодавство України передбачає функціонування дворівневої банківської системи. Перший рівень – Національний банк України (НБУ), другий – мережа комерційних банків.

Банківська система – сукупність банків та кредитних установ, що діють у межах єдиного грошово-кредитного механізму. Банківська система включає Центральний банк, мережу комерційних банків і інших кредитно-розрахункових центрів. Центральний банк проводить державну емісійну і валютну політику, і є ядром резервної системи банківських операцій.

Дворівнева побудова – ключовий принцип сучасної банківських систем у ринкових економіках, їх вирішальна якісна ознака, що безумовно відрізняє їх від інших систем.

Специфіка банківської системи проявляється в її функціях, а саме:

- а) створення грошей і регулювання грошової маси;
- б) трансформаційна функція;
- в) стабілізаційна функція.

Функція створення грошей і регулювання грошової маси полягає в тому, що банківська система оперативно змінює масу грошей в обігу, збільшуючи, або зменшуючи її відповідно до попиту на гроші. У виконанні цієї функції беруть участь усі ланки банківської системи (НБУ і комерційні банки), вона стосується усіх напрямів банківської діяльності.

Трансформаційна функція полягає в тому, що банки, мобілізуючи вільні кошти одних суб'єктів господарювання і передаючи їх іншим, мають можливість змінювати (трансформувати) величину і строки грошових капіталів та фінансові ризики.

Стабілізаційна функція банківської системи проявляється у забезпеченні сталості банківської діяльності та грошового ринку. Для банківської діяльності характерний високий ступінь ризику і банки працюють в умовах постійної чи підвищеної загрози втрати грошей та банкрутства. Тому боротьба з ризиками є важливим завданням як окремих банків, так і усієї банківської системи. Банки, виступаючи посередниками грошового ринку, беруть на себе відповідальність перед інвесторами за банківський ризик своїх позичальників.

Банківська система України як і у більшості країн світу, має два рівні. Вона складається з Національного банку України та комерційних банків. У ст. 4 Закону України "Про банки і банківську діяльність" зазначено, що банківська система України складається з НБУ та інших банків, а також філій іноземних банків, які створені і діють на території України відповідно до положень цього Закону.

Перший рівень банківської системи України представлений НБУ, який відповідає за підтримання стабільності національної грошової одиниці та функціонування банківської системи. НБУ, як і центральні банки країн з ринковою економікою, виступає емісійним центром держави, банком банків, банком уряду, органом банківського регулювання і нагляду, органом монетарного та валютного регулювання економіки. Він впливає на всі сфери економічного життя країни.

Структура Національного банку України будується за принципом централізації з вертикальним підпорядкуванням. Структура НБУ:

1. Центральний апарат НБУ;
2. Структурні підрозділи НБУ;
3. Структурні одиниці НБУ;
4. Спеціалізовані підприємства НБУ;
5. Навчальні заклади НБУ;
6. Філії (територіальні управління) НБУ.

НБУ здійснює свою діяльність самостійно, незалежно від органів державної влади, у своїй діяльності підзвітний Президентові України та Верховній Раді України, в межах їхніх конституційних повноважень.

Функції НБУ:

- емісія грошей;
- кредитування комерційних банків;
- визначення правил проведення безготівкових розрахунків;
- контроль за діяльністю комерційних банків та регулюванням ліквідності;
- грошово-кредитне регулювання;
- управління золотовалютними резервами України, які знаходяться на його балансі;
- визначення курсу гривні відносно валют інших країн;
- сприяння виходу України на міжнародні фінансово-кредитні ринки, тощо.

Як центральний банк держави НБУ здійснює регулювання обсягу грошової маси, застосовуючи відповідні інструменти, а саме: визначення та регулювання норм обов'язкових резервів для комерційних банків; процентну політику; рефінансування комерційних банків; операції з цінними паперами на відкритому ринку; депозитну політику; управління золотовалютними резервами; регулювання імпорту й експорту капіталу. НБУ має виключне право на емісію національної валюти, встановлює правила введення її в обіг, зберігання і перевезення грошових знаків, організовує інкасацію, визначає порядок ведення касових операцій для банків, підприємств і організацій.

НБУ, виконуючи функцію банку банків, забезпечує функціонування платіжної системи, організує міжбанківські розрахунки, виступає для комерційних банків своєрідним кредитором в останній інстанції, здійснює кредитування (рефінансування) банків. Як орган банківського регулювання і нагляду НБУ здійснює державну реєстрацію і ліцензування банків, визначає правила, що регламентують їх діяльність, установлює стандарти та правила ведення бухгалтерського обліку та звітності в банках.

Важливу роль відведено НБУ як органу валютного регулювання і валютного контролю, який видає нормативні акти щодо ведення валютних операцій, визначає структуру валютного ринку України та організує торгівлю валютними цінностями на ньому, видає ліцензії та письмові дозволи на проведення операцій із валютними цінностями, здійснює контроль за діяльністю банків та інших установ на валютному ринку.

НБУ є юридичною особою, має статутний капітал, який перебуває у державній власності, печатку із зображенням Державного Герба України, займається господарською діяльністю.

НБУ має відокремлене майно, закріплене за ним на праві повного господарського відання. Отже, діяльність НБУ скерована на забезпечення єдиної державної політики в галузі грошового обігу, кредитування, фінансування і розрахунків у народному господарстві.

Другий рівень банківської системи України представлений комерційними банками, які можуть бути різними за формами власності, спеціалізацією та сферами діяльності.

Комерційні банки акумулюють значну частину кредитних ресурсів і надають своїм клієнтам повний комплекс фінансових послуг, включаючи кредитування, залучення депозитів, розрахункове обслуговування, випуск і розміщення цінних паперів та ін.

Функції комерційних банків:

- акумуляція вільних грошових коштів та їх заощадження;
- надання кредитів;
- створення депозитних грошей;
- здійснення трастових операцій (операції з цінними паперами, посередницькі, лізингові);
- випуск цінних паперів.

Регулювання Центральним банком пропозиції грошей у національній економіці називають грошово-кредитною, або монетарною політикою. Це система заходів держави з використанням грошових і кредитних важелів з метою економічного регулювання, полягає у зміні пропозиції грошей, тобто впливу на грошову масу.

Грошово-кредитна політика впроваджується з метою стабілізації національної економіки, і перш за все, для таких цілей як: економічне зростання, стабільність цін, процентних ставок, національної валюти, для досягнення такого загального рівня виробництва, який характеризується повною зайнятістю і відсутністю інфляції.

Найважливішими інструментами є державне регулювання грошової маси і рівня банківського процента.

У процесі реалізації монетарної політики Центральний банк використовує певні знаряддя, які здатні чутно вплинути на національну економіку.

Монетарна політика проводиться за допомогою знарядь прямого та непрямого регулювання пропозиції грошей. Пряме регулювання здебільшого використовується у країнах, що розвиваються. Основним знаряддям прямого регулювання пропозиції грошей є обмеження обсягів кредитів, що надаються певним галузям; пряме регулювання процентної ставки; обмеження величини кредитів для окремих банків. Ці знаряддя ефективно спрацьовують лише у короткостроковому періоді та дають можливість не допускати надмірного створення банками грошей.

В Україні, як і у більшості країн світу застосовують знаряддя непрямого регулювання пропозиції грошей, до яких належать операції на відкритому ринку, зміна норми резервування та зміна облікової процентної ставки. Перевага цих знарядь полягає в тому, що вони дають банкам можливість розподіляти кредитні ресурси відповідно до потреб ринку.

Операції на відкритому ринку стосуються купівлі-продажу Центральним банком державних цінних паперів. Ці операції є найважливішим інструментом, за допомогою якого Центральний банк контролює пропозицію грошей.

Регулювання кількості готівки в обігу Центральний банк здійснює виходячи з відомої формули І. Фішера:

$$M = PQ / V, \quad (5.6.)$$

де М – кількість грошей,
Р – ціна товару,
Q – кількість товарів;
V – швидкість обігу грошей.

Для збільшення кількості грошей в обігу і стимулювання підприємницької активності Центральний банк починає скуповувати облігації державної позики у населення, надаючи кредит приватному капіталу. Для стримування ділової активності держава зменшує готівкову масу в обігу, здійснюючи продаж своїх облігацій. Таким чином через відкритий ринок цінних паперів регулюється кількість грошей в обігу.

Облігації, або довгострокові боргові зобов'язання державної скарбниці випускаються державою в обіг для вирівнювання дефіциту державного бюджету. Продаючи облігації, держава, таким чином, стає боржником виплачуючи власнику облігації відповідний процент.

Але, що змушує населення і комерційні банки купувати чи продавати державні цінні папери? Справа в тому, що ціни і процентні ставки облігацій визначаються попитом і пропозицією і знаходяться в оберненій залежності: коли зростає пропозиція облігацій (держава продає їх на відкритому ринку) ціни на них падають, а процентний доход зростає. Така ситуація спонукає комерційні банки і населення купувати облігації; коли ж зростає попит на них (держава скуповує свої облігації), ситуація змінюється, ціни облігацій зростають, процентний доход на них зменшується, що і спонукає власників облігацій їх продавати.

Зміна норми резервування є основним методом регулювання безготівкової грошової маси.

Основна маса безготівкових грошових засобів ґрунтується на поточних банківських рахунках. Щоб надати засоби, що зберігаються на поточних рахунках у кредит, банк повинен мати відповідний резерв для його покриття, який визначається резервною нормою.

Норма резервування – це відсоток депозитів (вкладів), який комерційні банки повинні тримати у себе, або на рахунках в Центральному банку у вигляді обов'язкових резервів.

Якщо Центральний банк установлює резервну норму, наприклад 10%, то комерційний банк, якщо він прийняв поточні вклади на суму 100 тис. грн., зобов'язаний тримати в резерві 10 тис., а 90 тис. грн. може розмістити у активні операції. Якщо резервна норма зростає до 20%, то резерви складуть 20 тис. грн. Ці резерви комерційних банків служать засобом контролю над безготівковою грошовою масою. Резервна норма завжди часткова, як правило охоплює 10-20% від суми поточних вкладів. Уся сума поточних вкладів комерційних банків складає фактичні резерви, а різниця між фактичними і обов'язковими резервами – надлишкові резерви, які і застосовуються для кредитної емісії

(випуску безготівкових грошей). Кожен комерційний банк може створювати безготівкові гроші виходячи із суми надлишкових резервів.

Проте Центральний банк може регулювати і розмір надлишкових резервів через випуск державних цінних паперів (облігацій). Якщо комерційний банк скуповує державні облігації, він використовує для цього надлишкові резерви зменшуючи, таким чином, можливості кредитної емісії. У цілому по країні кредитна емісія має чіткі межі, які визначаються нормою резервних вимог Центрального банку. Кожен банк може видати у вигляді кредитів лише суму, що дорівнює наявним надлишковим резервам, але всі банки разом можуть значно збільшити кредитну емісію завдяки частковим банківським резервам. Величина такого перевищення прямо пов'язана з рівнем резервних вимог через механізм мультиплікації.

$$\text{Мультиплікатор депозитів} = \frac{1}{\text{резервна норма}} \times 100\% \quad (5.7.)$$

Припустимо, що резервна норма 10%, то мультиплікатор депозитів матиме величину 10. Цей коефіцієнт показує, у скільки разів банки, завдяки системі резервів, зможуть збільшити грошову масу у порівнянні з надлишковими резервами, які є в їх розпорядженні. Якщо останні складають, наприклад, 50 млрд. грн., то межа кредитної емісії знаходиться на рівні 500 млрд. грн.

При зниженні резервної норми кредитна емісія зростає, адже обов'язкові резерви комерційних банків перетворюються на надлишкові. Чим меншою буде резервна норма, тим більше будуть можливості банків створювати безготівкові гроші шляхом кредитування.

Отже, норма резервування впливає на здатність банківської системи створювати гроші за двома напрямками. По-перше, вона змінює величину надлишкових резервів комерційних банків. По-друге, вона змінює розмір грошового мультиплікатора.

Більш широко, ніж резервну норму, Центральний банк використовує регулюючу роль облікових процентних ставок. Центральний банк країни, який є банком банків, надає позику комерційним банкам під певний процент (облікову ставку).

Облікова ставка – це процентна ставка, за якою Центральний банк надає позики комерційним банкам.

При цьому комерційний банк передає Центральному боргове зобов'язання, яке підкріплюється додатковим забезпеченням, як правило, державними цінними паперами. Дана позика збільшує надлишкові резерви комерційних банків, вона не потребує обов'язкових резервів, адже забезпечується державними облігаціями. Це розширює можливості кредитування і зростання маси безготівкових грошей. З точки зору комерційних банків, облікова ставка – витрати на придбання резервів. Отже, падіння

облікової ставки збільшить попит на нові резерви і збільшить позику центрального банку, а її зростання зменшить попит і можливості кредитування. Тому через підвищення облікової процентної ставки можна зменшити пропозицію грошей у країні, а через її зниження – підвищити.

З усіх знарядь монетарної політики найважливішим є операції на відкритому ринку, які мають декілька значних переваг:

- по-перше, Центральний банк повністю контролює обсяг операцій на відкритому ринку;

- по-друге, операціям на відкритому ринку притамана гнучкість, державні цінні папери можна продавати у необхідних обсягах;

- по-третє, операції на відкритому ринку порівняно зі зміною норми резервування працюють витонченіше (не впливають помітно на прибутковість банків).

Проведення монетарної політики ускладнюється тим, що Центральний банк не може одночасно стабілізувати і процентні ставки і пропозицію грошей. Дотримання завдання щодо процентних ставок спричиняє коливання пропозиції грошей, а стабілізація пропозиції грошей означає коливання процентних ставок.

Існує три основні варіанти монетарної політики:

1) гнучка монетарна політика, завданням якої є підтримання певного рівня процентних ставок;

2) жорстка монетарна політика, завданням якої є підтримання стабільної величини пропозиції грошей;

3) проміжний варіант монетарної політики.

Залежно від економічної ситуації Центральний банк проводить політику дешевих або дорогих грошей.

Політика дешевих грошей застосовується, коли в економіці є невикористані виробничі потужності й безробіття. Ця політика робить кредит дешевим та легко досяжним, що забезпечується збільшенням грошової пропозиції.

Збільшення грошової пропозиції відбувається внаслідок:

1) купівлі державних цінних паперів у банків і населення;

2) зниження резервної норми;

3) зниження облікової ставки.

Збільшення грошової пропозиції зменшує процентну ставку, викликає зростання інвестицій і збільшення ділової активності.

Політика дорогих грошей – політика скорочення, або обмеження зростання пропозиції грошей у країні, яку проводить центральний банк з метою уповільнення зростання реального ВВП, зниження рівня інфляції, підвищення курсу національної валюти. Вона реалізується, якщо в країні існує інфляція. Ця політика робить кредит дорогим і важко досяжним внаслідок скорочення грошової пропозиції.

Скорочення грошової пропозиції відбувається:

1) через продаж державних цінних паперів на відкритому ринку;

- 2) збільшення резервної норми;
- 3) збільшення облікової ставки.

Монетарна політика спрацьовує через складний ланцюг причинно наслідкових зв'язків, який називають передавальним механізмом монетарної політики. Більшість економістів виділяє такі основні ланки цього механізму: зміна реальної величини пропозиції грошей внаслідок проведення Центральним банком відповідної монетарної політики, зміна процентних ставок, зміна сукупних видатків у відповідь на зміну процентних ставок, зміна реального ВВП, рівня зайнятості та рівня цін.

Ефективність монетарної політики значною мірою залежить від рівня незалежності Центрального банку. Проведення монетарної політики стикається з низкою ускладнень: зростання відкритості національної економіки та процеси глобалізації роблять вплив монетарної політики менш визначеним; зміна пропозиції грошей, зумовлена монетарною політикою, може частково нейтралізуватися зміною швидкості обігу грошей.

Ефективність впливу монетарної політики на обсяг національного виробництва і зайнятість в економіці залежить не лише від характеру і методів її здійснення, а й від узгодженості з іншими видами макроекономічної політики.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягає сутність грошей, які функції вони виконують?
2. Дайте характеристику грошовим агрегатам M_0 , M_1 , M_2 , M_3 , L .
3. Визначте грошову пропозицію та елементи, що її складають.
4. Чим визначається вартість грошей?
5. Розкрийте види попиту на гроші та чинники, що його визначають.
6. Що таке рівноважна процентна ставка і як вона встановлюється?
7. Як функціонує грошовий ринок?
8. Яким чином комерційні банки створюють гроші у національній економіці?
9. Що розуміють під обов'язковими, надлишковими резервами комерційного банку, як визначається резервна норма?
10. Як впливає грошовий мультиплікатор на пропозицію грошей?
11. Які основні функції Центрального банку?
12. Поясніть, що таке політика дешевих і дорогих грошей.

ТЕМА 6. МАКРОЕКОНОМІЧНА НЕСТАБІЛЬНІСТЬ: ЦИКЛІЧНІСТЬ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ, БЕЗРОБІТТЯ ТА ІНФЛЯЦІЯ

План

- 6.1.** Циклічність як форма розвитку економіки.
 - 6.1.1.** Природа і типи економічних циклів.
 - 6.1.2.** Особливості циклів і криз ХХ століття.
 - 6.1.3.** Сучасна фінансова криза та її зв'язок з економічною кризою. Трансформаційна криза.
 - 6.1.4.** Антициклічна політика держави.
- 6.2.** Безробіття, його форми, причини і наслідки.
 - 6.2.1.** Сутність безробіття. Підходи до визначення його рівня.
 - 6.2.2.** Вплив безробіття на стан національної економіки. Закон Оукена.
 - 6.2.3.** Види та форми безробіття. Соціально-економічні наслідки безробіття.
 - 6.2.4.** Основні напрямки державного регулювання зайнятості. Державна політика зайнятості.
- 6.3.** Інфляція, її види (форми) причини та наслідки.
 - 6.3.1.** Інфляція, її види і причини.
 - 6.3.2.** Форми інфляції: інфляція попиту та пропозиції.
 - 6.3.3.** Соціально-економічні наслідки інфляції.
 - 6.3.4.** Зв'язок інфляції та безробіття. Крива Філіпса.
 - 6.3.5.** Антиінфляційна політика держави.

6.1. Циклічність як форма розвитку економіки

Серед проблем ринкової економіки, однією з найбільш актуальних і разом з тим складних, є проблема нестабільності економічного розвитку. Ринковій економіці притаманний стан незбалансованості, який проявляється у коливанні динаміки виробництва. Ці коливання, за своїми строками, діляться на короткострокові, середньострокові та довгострокові. На відміну від короткострокових коливань, в умовах середньострокових і довгострокових коливань, економічне зростання часом різко переривається протилежним процесом – кризою. Всю різноманітність криз можна класифікувати за трьома різними критеріями: за масштабами порушення рівноваги, за регулярністю порушення рівноваги в економіці, за характером порушення пропорцій відтворення.

Серед економістів немає єдності щодо причин, які викликають циклічні коливання. Одні вважають, що циклічність коливань реального ВВП пов'язана з дією ефектів мультиплікатора та акселератора; прибічники теорії політичного ділового циклу вбачають причини макроекономічних коливань у діях уряду у сферах кредитно-грошової та податково-бюджетної політики; теорія реального

ділового циклу припускає, що причина циклічних коливань – у шокових змінах у технології виробництва.

За своїм змістом економічний цикл – це насамперед обіг капіталу, який здійснюється у певний відрізок часу. В процесі обігу елементи основного капіталу зношуються. Необхідність масового поновлення фізично і морально застарілих елементів основного капіталу складає передумову для одноразових великих вкладень капіталу. Поновлення основного капіталу і становить матеріальну основу як кожного циклу, так і циклічного характеру відтворення в цілому.

Існує тісний зв'язок між такими економічними явищами як циклічність розвитку економіки та зайнятість. Циклічний характер сучасного ринкового господарства потребує оптимального резерву робітників. Ринковій економіці рівною мірою протипоказані як повна зайнятість, так і високий рівень безробіття.

Безробіття в ринковій економіці – це стан ринку робочої сили за умов, коли пропозиція робочої сили перевищує попит на неї. Промислова революція на початковій стадії розвитку капіталізму породила такі форми безробіття, як плинне, приховане та застійне. До сучасних форм скорочення зайнятості робочої сили відносяться: циклічне та інституціональне безробіття.

Неповна зайнятість завдає збитку виробничого потенціалу країни. Безробіття має також тяжкі соціальні наслідки серед яких зростання наркоманії, злочинності, підвищення кількості самогубств. Негативні наслідки безробіття змушують уряди багатьох країн втручатися в хід економічного розвитку, проводити політику "повної зайнятості". В країнах Заходу в останні десятиліття діє система соціальних амортизаторів, які держава використовує для забезпечення економічної безпеки трудящих.

Іншою формою прояву макроекономічної нестабільності є інфляція – процес знецінення грошей, котрий проявляється як стійке підвищення загального рівня цін у результаті перевантаження сфери обігу грошовою масою. Найбільш вживаною одиницею виміру інфляції є індекс вартості життя. За темпами зростання цін виділяють такі види інфляції: помірна, галопуюча, гіперінфляція. Залежно від аспектів державної політики виділяють два типи інфляції: відкриту та подавлену. Відкрита, у свою чергу існує в двох основних формах: інфляція попиту і інфляція витрат. Подавлена інфляція характеризується тимчасовим заморожуванням цін та доходів, тотальним адміністративним контролем за цінами. Інфляція негативно впливає на всі сторони життя суспільства та його соціально-економічний розвиток.

Між інфляцією і безробіттям існує зворотній зв'язок, який у 60-х роках ХХ століття з'ясував та графічно відобразив англійський економіст Е. Філіпс. Виведена їм залежність отримала назву кривої Філіпса. На початку 70-х років ХХ століття з'явилась нова версія цієї кривої за М. Фрідменом і Е. Філіпсом, авторами теорії природного рівня безробіття. Нині більшість економістів вважає, що стосовно до короткострокового періоду часу правий є Філіпс. Для

пояснення ситуації у довгостроковому періоді часу більш припустимою є теорія природного рівня безробіття.

Історія розвитку людства свідчить, що крім кризи як фази циклу розвинутої ринкової економіки, в країнах можливі кризові явища, що викликані переходом від однієї системи організації суспільного виробництва до іншої, так звані трансформаційні кризи з притаманними лише їм особливостями.

6.1.1. Природа і типи економічних циклів

Мікроекономіці притаманні два стани: стан рівноваги, коли економічне зростання йде ніби по прямій траєкторії (випуск продукції зростає пропорційно зростанню виробничих факторів); стан нерівноваги (незбалансованості), коли розвиток господарства відчуває коливання в динаміці виробництва. Саме такий стан є найбільш притаманним макроекономіці.

Що таке економічні коливання, зокрема, що підлягає коливанням та чим відрізняються неоднакові «коливальні рухи»?

Економічні коливання є відхиленням від стабільного стану найважливіших параметрів економіки – обсягу виробництва, рівня цін, зайнятості населення, норми прибутку та інше. Коливання макроекономіки за своїми масштабами і строками діляться на короткострокові, середньострокові та довгострокові. Чим вони відрізняються?

Перший вид коливань – **короткострокові**. Це порівняно невеликі за масштабами і строками зміни всіх вказаних параметрів. Для них характерним є:

- обсяг виробництва несуттєво коливається під впливом ринкової кон'юнктури;
- рівень цін змінюється мало, хоча і нерівномірно (наприклад, на товарних біржах ціни на зерно, м'ясо та інші товари змінюються щохвилини). Проте ціни на більшість товарів є негнучкими (так у США близько 2/5 фірм змінює ціни раз на рік, 1/6 фірм переглядають ціни менш ніж один раз на рік). За умов низької інфляції стабільна ціна дозволяє підприємцям краще «утримувати» покупців;
- зайнятість робітників у відносно стабільний період коливається незначно, а коливання залежать від змін рівня заробітної плати на окремих підприємствах і в галузях;
- норма прибутку за нетривалий період не може сильно змінюватись.

Таким чином, короткочасним періодам притаманна інертність сталих кількісних показників. Тому відбувається економічне зростання, але з невеликими відхиленнями від прямої траєкторії.

Зовсім по іншому відбуваються **середньострокові** та **довгострокові** економічні коливання. Їх специфічні ознаки полягають у такому:

- ці коливання мають більшу амплітуду – значні відхилення від стану рівноваги;
- відбуваються порушення не тільки економічної, але і соціальної стабільності у суспільстві;

- головна різниця полягає у тому, що економічне зростання часом різко переривається протилежним процесом – кризою.

Розвиток ринкової економіки не є безперервним процесом, що розвивається по вісхідній лінії, а періодично переривається економічними спадами і кризами. Внаслідок цього капіталістичне відтворення носить циклічний характер.

Під економічним циклом в економічній літературі за звичай розуміють період часу від однієї кризи до наступної. Таке визначення циклу є в цілому вірним, проте, як справедливо підкреслюють окремі економісти, є недостатньо повним. По-перше, тому, що в ринковій економіці, крім циклічних, можуть бути і інші види криз – часткові, проміжні, структурні та інші. Тому, якщо давати визначення циклу як проміжка часу від однієї кризи до іншої, то слід при цьому підкреслити, що це період від однієї циклічної до наступної циклічної економічної кризи. По-друге, таке визначення циклу не відображає його внутрішній зміст. Як всяке явище, економічний цикл має зміст і форму. Формою прояву циклу дійсно є проміжок часу, бо він існує в певний період.

За своїм же змістом економічний цикл являє собою, перш за все, оборот капіталу, який відбувається у цей проміжок часу.

Звернемо увагу на причини, що викликають циклічні коливання. Серед них особливе місце відводиться певним періодам поновлення основних виробничих фондів, закономірностям, що викликають функціонування кредитно-грошової системи, коливанням пропозиції праці та заробітної плати, непередбачуваній поведінці фондових ринків та інвестиційним процесам.

Наведемо найбільш відомі в наш час теорії економічних циклів.

Теорії, в центрі уваги яких знаходиться дія ефектів мультиплікатора та акселератора, що породжують циклічність коливань реального ВВП (ефект мультиплікатора-акселератора показує механізм самопідтримуючих циклічних коливань економічної системи).

Теорії політичного ділового циклу, що вбачають причини макроекономічних коливань у діях уряду в сфері кредитно-грошової та податково-бюджетної політики.

Теорії рівноважного економічного циклу, згідно з якими циклічність пояснюється не коливанням випуску продукції навколо тренда потенційного ВВП, а коливаннями, чи зрушеннями самого тренда у короткостроковому періоді.

Теорія реального ділового циклу, де припускається, що причиною макроекономічних коливань можуть бути шоківі зміни продуктивності в одному чи декількох секторах економіки, а в більш широкому розумінні – шоківі зміни в технології виробництва.

Крім названих, існують також інші теорії економічного циклу:

- 1) грошова теорія, яка пояснює цикл експансією і стискуванням банківського відсотка (Хоутрі);
- 2) теорія нововведень (Шумпетер, Хансен);
- 3) психологічна теорія (Пігу, Беджгот);

- 4) теорія недоспоживання (Гобсон, Форстер, Кетчингс);
- 5) теорія надмірного інвестування (Хайєк, Мізес);
- 6) теорія сонячних плям (Джевонс, Мур).

Підкреслимо, що коли йдеться про причини і сутність економічних коливань, треба розуміти, що за своїм змістом економічний цикл це, насамперед, обіг капіталу, який здійснюється в цей відрізок часу. Вартість основного капіталу, що бере участь у виробництві, переноситься на продукт по мірі зношення і він продовжує функціонувати в наступних циклах. Тому лише через більш-менш тривалі відрізки часу є потреба його повного поновлення у натуральній формі. Він робить ряд обігів, період яких визначається часом відтворення основного капіталу.

Цикли обертів індивідуальних капіталів пов'язані між собою. Вони переплітаються і утворюють цикл обертів усього суспільного капіталу. З розвитком ринкового господарства частка основного капіталу у всьому функціонуючому капіталі поступово зростає, а це означає що зростає питома вага галузей, що виготовляють елементи основного капіталу.

Оскільки його зношені елементи повинні відшкодовуватись у натуральній формі в певні строки одразу та повністю, то їм належить особлива роль у циклічному розвитку виробництва. Одночасне масове поновлення елементів основного капіталу викликає раптове зростання попиту на засоби виробництва. Але після відшкодування у натуральній формі цих елементів основного капіталу виникає на певний час таке ж масове скорочення попиту.

При цьому треба мати на увазі, що зношення елементів основного капіталу передбачає не тільки їх фізичне, але й моральне зношення.

Необхідність одночасного масового поновлення фізично та морально застарілих елементів основного капіталу покликане економічними кризами надвиробництва, які завжди складають передумову для одноразових великих вкладень капіталу. Завдяки цим інвестиціям закладається нова матеріальна основа для наступного циклу взаємопов'язаних обігів капіталу. Поновлення основного капіталу і становить як матеріальну основу кожного циклу, так і циклічного характеру відтворення в цілому.

Таким чином, під промисловим економічним циклом слід розуміти цикл взаємно пов'язаних між собою оборотів капіталу. Промисловий економічний цикл включає в себе чотири основні фази: криза, депресія, оживлення та підйом. Розглянемо характерні риси кожної з них.

Головними особливостями кризи є: перевиробництво товарів у порівнянні з платоспроможним попитом на них; різке падіння цін внаслідок перевищення пропозиції товарів над попитом на них; різке скорочення обсягів виробництва, яке обумовлене незацікавленістю капіталістів в зростанні виробництва продукції в умовах значного падіння норми прибутку; масове банкрутство підприємств; зростання безробіття і падіння заробітної плати; потрясіння кредитної системи.

На відміну від кризи, депресія має наступні основні риси: поступова реалізація надлишку товарів; призупинення різкого падіння цін; падіння банківського відсотку.

Як поживлення, так і підйом характеризується зростанням виробництва. Різниця між цими фазами полягає в тому, що під час поживлення, тільки відновлюється той обсяг промислового виробництва, якого воно досягло перед кризою, під час підйому промислова продукція перевищує передкризовий максимум і досягає нового максимуму в межах даного циклу. Найбільш важливою з цих двох фаз є фаза промислового підйому. Її головними рисами є: швидке зростання виробництва; значне підвищення товарних цін; скорочення обсягів безробіття; зростання заробітної плати; кредитна експансія.

Розглядаючи види економічних циклів варто звернути увагу на те, що серед економістів немає однаковості у питанні про їх довготривалість. Американські економісти У. К. Мітчел (1874-1948 рр.) та Д. Кітчин (1861-1932 рр.) вважали, що їх довготривалість становить майже 3-4 роки і пояснюється коливаннями у обсязі товарно-матеріальних запасів. Інші, наприклад, французький економіст Клемент Жугляр (1819-1908 рр.), вважали, що період економічного циклу дорівнює 8-10 рокам.

На думку С. Кузнеца (1901-1985 рр.), існують так звані «будівельні цикли», які повторюються кожні 15-20 років. Їх причину він пов'язував з будівельним бумом та необхідністю поновлення будівель промислового та побутового призначення.

Широко відома теорія «довгих хвиль» М. Д. Кондратьєва (1892-1938 рр.) довжиною у 48-55 років. У економічній літературі вона отримала назву «циклів Кондратьєва». «Довгі хвилі» Кондратьєва показують коливання економічної активності, що пов'язане з масштабними змінами у технологічному способі виробництва, з потрясінням усієї суспільно-економічної системи.

М. Д. Кондратьєв, узагальнивши статистичний матеріал з кінця XVIII ст. до початку 1920 рр. за динамікою цін, ставкою відсотка, номінальною заробітною платою та іншими показниками у Англії, Франції та США, дійшов до висновку, що поряд з малими циклами (8-10 років), існують великі цикли (48-55 років). Вони складаються з двох фаз – підвищувальної та понижувальної. При цьому малі цикли начебто накладаються на великі. Характер звичайного (середньострокового циклу за Кондратьєвим), залежить від того, на яку фазу великого він «накладається», якщо на понижувальну, то фази поживлення та підйому слабнуть, а кризи та депресії посилюються. Зворотна динаміка на підвищувальній хвилі. За 140 років, як вважав Кондратьєв, можна виділити 2,5 цикли.

Повторність великих циклів Кондратьєв пов'язував з особливостями основного капіталу, що є вкладеним у довгострокові виробничі фонди: будівлі, споруди, комунікації. Зміна і розширення цих фондів відбуваються не планово, а поштотами, що викликає великі цикли кон'юнктури. Найважливішими висновками з дослідження Кондратьєвим капіталістичної економіки за 140 років були:

- у самому початку підвищувальної фази відбуваються великі зміни всього життя капіталістичного суспільства. Цим змінам запобігають суттєві науково-технічні винаходи;

- підвищувальні фази циклів більш багаті на суспільні катаклізми (революції, війни), ніж понижувальні;

- понижувальні фази дуже негативно впливають на сільське господарство.

Таким чином, М. Д. Кондратьєв висунув ідею, що обґрунтовувала існування довгострокового механізму періодичних коливань усього капіталістичного господарства: корінне революційне поновлення його технологічної бази, що здійснюється з певною періодичністю.

Хоча концепція Кондратьєва не є універсальною теорією, що пояснює всі економічні факти, вона стала важливим науковим знаряддям вивчення довгострокових закономірностей суспільно-економічного розвитку.

Як вже зазначалось, оновлення основного капіталу є матеріальною основою виходу з кризи. Після спаду виробництва настає депресія, потім починається поживавлення, яке переростає у піднесення і завершується новою кризою. Це означає, що економіка розвивається не по прямій висхідній, а послідовно, проходячи всі фази циклу, і кожен цикл просуває економіку на вищий ступінь розвитку. Інакше кажучи, кризи визначають циклічний характер суспільно-економічного прогресу.

Нині економічна наука підтвердила, що технологія як найбільш сталий елемент науково-технічного прогресу характеризує ступені у розвитку НТП. Це привело до розкриття і обґрунтування таких понять, як технологічні уклади і технологічні способи виробництва. У результаті цього образна назва – "довгі" чи "великі" хвилі – отримала міцну науково – технологічну основу. Насамперед, довгі хвилі є не чим іншим, як процесом становлення і розвитку технологічних укладів. З цього незаперечно випливає: якщо оновлення основного капіталу відбувається через кризу, то перехід до нового технологічного укладу як значно складніший процес тим більше потребує глибших і масштабніших зрушень, що й знаходить прояв у глибині та тривалості великих циклів.

Кризи – складне суспільно-економічне явище, в якому поєднуються матеріально-технологічна і соціально-економічна сторони. Вихід з кризи пов'язаний не лише з оновленням основного капіталу і переходом до нового технологічного укладу, але й з розвитком та вдосконаленням виробничих відносин.

Так, криза 1929-1933 рр. зумовила не тільки становлення четвертого укладу, але й поєднання ринкового самоврядування з державним регулюванням, поліпшенням і відтворенням робочої сили. Проте, забезпечивши розвиток та вдосконалення виробничих відносин, вона не змінила панівні виробничі відносини. Разом з тим, є кризи, пов'язані зі становленням нового технологічного способу виробництва. Це така масштабна історична подія, яка характеризує революцію у продуктивних силах і виробничих відносинах, у

суспільному способі виробництва. Поряд з малими та великими циклами існують стадіальні кризи й цикли. Це має безпосереднє значення для пізнання сучасної кризи. Установлення сучасного інформаційного постіндустріального технологічного способу виробництва, зумовлене грандіозною науково-технологічною революцією другої половини ХХ ст., стало основою глибоких змін не лише у виробництві, а й у суспільно-виробничих відносинах: переходу до панування нематеріального виробництва, інтелектуалізації виробництва і праці, істотних змін класової структури суспільства. Отже, характерна риса стадіальної кризи і стадіального циклу полягає в тому, що вони пов'язані зі становленням нової технологічної основи виробництва, з переходом до нової системи виробничих відносин, з фундаментальними змінами в економіці і суспільстві, у формах власності, становищі людини на виробництві та в суспільстві.

Стадіальний характер сучасної кризи визначається тим, що це – перша криза нової інформаційної постіндустріальної епохи, до якої перейшли розвинуті країни. Їй притаманні нові якісні риси як у матеріально-технічному, так і соціально-економічному відношенні. Якщо машини, головним чином, примножували фізичні сили людини, то інформація і знання – це реалізація і примноження її розумового потенціалу, інтелектуалізація виробництва і праці, що дістає вираження у нових поняттях "інтелектуальна власність", "інтелектуальний капітал". Це означає, що сутністю сучасної кризи є становлення і розвиток інформаційного технологічного способу виробництва, перетворення інформації і знань у якісно новий його фактор, посилення процесів інтелектуалізації виробництва і праці.

Сучасна криза відбувається в умовах глобалізації світового господарства, що надало їй загального характеру, охоплення нею всіх країн і континентів. Вона стала першою кризою ХХІ ст., яка набула глобальних масштабів. Це дало підставу відомим ученим і фахівцям зазначити, що вона має системний характер і є найглибшою за своїми наслідками. Нинішня криза відбувається при спадній тенденції п'ятого великого циклу. Якісно нова техніка забезпечила багаторічне піднесення економіки більшості країн, але в міру насичення економіки і суспільства цими видами техніки і технологій п'ятий цикл перейшов у спадну фазу, що й зумовило сучасну фінансово-економічну кризу.

Таким чином, якщо попередні складні кризи (1929-1933 рр., 1971-1975 рр.) поєднували малі та великі кризи, малі та великі цикли, виражали становлення нового технологічного укладу (відповідно, четвертого і п'ятого), то сучасна економічна криза пов'язана не лише зі становленням шостого технологічного укладу (для якого є характерними нано- і біотехнології, інформаційно-телекомунікаційні технології), а й з подальшим розвитком та вдосконаленням інформаційного технологічного способу виробництва. Це означає, що в сучасній кризі поєднуються не лише малий і великий цикли, але й стадіальний цикл, пов'язаний з переходом економіки від індустріальної до інформаційної, постіндустріальної стадії цивілізації. Отже, в сучасній кризі органічно поєднується і переплітається комплекс серйозних проблем –

оновлення основного капіталу, становлення шостого технологічного укладу, подальший розвиток нового інформаційного технологічного способу виробництва. Це ускладнює як саму кризу, так і її пізнання.

Важлива риса сучасної кризи полягає і в тому, що вона засвідчила високий рівень усупільнення економіки, обмеженість приватної власності, яка стала причиною невідповідності інтересів корпорацій і банків, інших господарюючих суб'єктів національним інтересам, зумовила провідну і визначальну роль останніх. Усупереч теоріям про приватну власність як рушійну силу ринкової економіки, криза з усією гостротою продемонструвала об'єктивну необхідність узгодження приватних інтересів із загальнонаціональними. Вона показала велике значення модифікації відносин приватної власності, що дістає прояв у поширенні власності на знання, інтелектуальної власності, у зміні становища людини на виробництві і в суспільстві, про що свідчить нова категорія "людський капітал", перетворення його в основну форму національного багатства.

Отже, є три типи криз: циклічна криза і малий цикл, зміст якого визначається оновленням основного капіталу; велика криза і відповідний їй великий цикл, довга хвиля, які тісно пов'язані із становленням нового технологічного укладу; стадіальна криза і стадіальний цикл, що супроводжують становлення нового технологічного способу виробництва, нового суспільства. Усі ці типи криз і циклів глибоко пов'язані між собою, тому що їх сутність визначається однорідними факторами. У всіх цих випадках вирішується одна проблема – зростання науково-технічного рівня виробництва, хоча масштаби його різні.

Однорідність природи цих криз зумовлює їх переплетіння. Коли процеси оновлення основного капіталу збігаються зі становленням нового технологічного укладу, криза і цикл набувають характеру довгих хвиль, великих циклів. У цьому разі оновлення основного капіталу стає складовим елементом більш широкого процесу – становлення нового технологічного укладу. За стадіальної кризи формування нового технологічного способу виробництва включає в себе і новий технологічний уклад, і оновлення основного капіталу. Але ці процеси відбуваються з урахуванням тривалості циклів. Малі кризи і цикли, які повторюються через короткий проміжок часу, є найбільш частими. За майже два століття їх було понад 30, а великих циклів і формування нових технологічних укладів – 5. Нині зароджується шостий уклад. Це означає, що з декількох десятків малих циклів лише п'ять збіглися з великими циклами, що зробило ці кризи і більш глибокими, і більш значущими.

Ще більш рідкісними є *стадіальні кризи*. Але для розуміння взаємозв'язку різних типів криз важливо враховувати те, що кожний тип кризи може мати світовий, регіональний масштаб або масштаб однієї чи групи країн, що значно примножує їх кількість. Розглянемо індустріальну стадію, яка тривала понад 200 років. Промислова революція в Англії, яка відкрила індустріальну стадію, відбулася в кінці XVIII – на початку XIX ст. Країни Європи і Північної Америки здійснили індустріалізацію у XIX ст. Царська

Росія широко використала індустріалізацію для будівництва залізниць, розвитку машинобудування, передусім сільськогосподарського, навіть для літакобудування, але залишилася країною аграрною. І лише в результаті рішучої індустріалізації колишній Радянський Союз у першій половині ХХ ст. став країною індустріальною. Після Другої світової війни, з крахом системи колоніалізму, проблеми індустріального розвитку постали перед багатьма країнами. Ці процеси тривають і в наш час, хоча розвинуті країни вже відкрили нову стадію цивілізації – постіндустріальну. Отже, перехід на нову стадію цивілізації, у даному випадку – на індустріальну, – це не одноразовий акт, а довга історія, коли все нові групи країн стають на шлях індустріального розвитку, коли окремі з них домагаються створення промислового сектора економіки як домінуючого і перетворюються з переважно аграрних у індустріальні країни. Все це доводить, що стадіальний характер мають кризи як світові, так і в окремих країнах, які забезпечують становлення індустріального способу виробництва.

Стадіальний характер сучасної кризи пов'язаний з переходом людства від індустріальної до постіндустріальної стадії цивілізації, становленням інформаційного технологічного способу виробництва, якісно нової форми власності – власності на знання, тобто інтелектуальної власності, а також з істотною зміною становища людини на виробництві й у суспільстві, що дістає прояв у переході від людини економічної до людини творчої, тощо. Сучасна криза має системний характер, що кидає виклик як цілому світоустрою, так і окремим національним економічним моделям.

Загрози, які несе з собою ця криза, зумовили необхідність проведення в листопаді 2008 р. саміту "Групи 20" – наймогутніших країн світу, на якому була прийнята Декларація про фінансові ринки і світову економіку, де було розкрито причини кризи і визначено спільні заходи щодо подолання її наслідків.

6.1.2. Особливості циклів і криз ХХ століття

В ХІХ столітті кризи тривали в середньому близько двох років, фаза підйома – також трохи більше двох років. При цьому кризове падіння ВВП не перевищувало 3% на рік, в тому числі близько 6-6,5% – в галузях обробної промисловості.

В першій половині ХХ століття тривалість криз лишалася такою ж приблизно два роки, але глибина падіння обсягу виробництва зросла і становила близько 9%.

У другій половині ХХ століття характеристика окремих фаз циклу змінилася і набула наступних особливостей.

Проміжки часу між кризами стали коротшими, тобто скоротився середньостроковий цикл: з 10,3 років у другій половині ХІХ століття до 7,6 років у першій половині ХХ століття і до 4,3 років у другій половині ХХ століття. Фази підйому стали більш довгими.

В цих випадках від кризи економіка переходить у фазу поживлення, а не в фазу депресії. Час фази поживлення теж скоротився.

У другій половині ХХ століття національна і світова економіка повільно вповзла у кризовий стан. Державне регулювання дало певні результати. Динаміка цін змінила свій характер: якщо раніше під час криз ціни падали, то зараз вони зростають, тобто кризи характеризуються стагфляцією.

Заробітна платня під час кризи також не падає, як раніше, а зростає. Фаза кризи стала коротшою, падіння виробництва відносно зменшилось: 4-5% в 50-70-х рр., в окремих країнах взагалі не було падіння обсягу виробництва, а лише зменшення економічного зростання (Японія, ФРН). Під час останньої кризи обсяг світового виробництва скоротився всього на 1-2%. Можна відмітити причини цього: розвиток в індустріально розвинутих країнах недосконалої конкуренції; державне регулювання; регулювання з боку олігополій призвели до того, що з'явилась можливість знижувати перегрів економіки під час бумів, а під час криз стимулювати економічне зростання.

У другій половині ХХ століття широкого розповсюдження зазнала маркетингова система освоєння ринку, скерована на задоволення реальних потреб, змінилася сама ринкова кон'юнктура.

Внаслідок сучасної НТР галузі, які знаходились в авангарді, не зазнають сильного впливу з боку кризи, бо попит на їх продукцію є великим, а це стимулює національну економіку, оскільки їх питома вага є високою.

Цей невеликий проміжок між кризами пояснюється ще й тим, що змінилась сама матеріально-технічна основа кризи. На перше місце в національній економіці виходить сфера послуг, тому оновлення активної частки основного капіталу зараз вже не відіграє значної ролі.

Серед криз другої половини ХХ століття окремо виділяються дві кризи: 1973(74)-1975 рр. і 1980-1981 рр. Ці дві кризи багато у чому подібні до криз ХІХ століття та першої половини ХХ століття. Вони були тривалими і глибокими. Так, під час першої кризи обсяг індустріального виробництва в індустріально розвинутих країнах впав на 12%, в тому числі в США – на 14%, в Японії – на 18%. При другій кризі обсяг виробництва в індустріально розвинутих країнах впав на 7-8%. Ці дві кризи дають можливість зробити деякі висновки. Ці кризи були кризами державного регулювання економіки. Під час криз проявилась слабкість і неефективність державного регулювання і державної власності. Тому після кризи в багатьох країнах сталася відмова від активного державного регулювання і пройшла приватизація. Почала зростати роль і значення ринку. Ці кризи були кризами крупного виробництва. Після них виявилась спроможність до виживання малого і середнього бізнесу завдяки його кращій придатливості до змін в кон'юктурі ринку.

До *особливостей сучасних циклів* можуть бути віднесені:

- одночасне настання фази кризи в більшості країн, тобто цикл синхронізувався;
- визначення необхідності державної анти циклічної політики;
- високий рівень інфляції і безробіття в фазі спаду економіки;

- переважна наразливість спаду фінансової сфери і галузей будівництва, виробництва засобів виробництва і товарів довгострокового користування.

Негативні наслідки криз стали настільки відчутними, що ліберальні теорії про невтручання держави в економічні процеси поступилися місцем практиці антикризових заходів держави, спрямованих на зниження податкового навантаження, створення сприятливих умов для інвесторів, відновлення кредитоспроможності банків і зниження кредитних ставок, створення робочих місць та інші заходи по скороченню рівня безробіття. Досвід ряду країн показав, що ефективна державна антикризова політика сприяє переходу економіки від кризи до поживавлення, оминаючи або суттєво скорочуючи фазу депресії.

В період підйому економіки державна політика є скерованою на вирішення соціальних проблем, скорочення розриву між доходами найбільш багатих і найбільш бідних верств населення. З цією метою збільшується податкове навантаження й видатки бюджету на соціальні потреби, збільшуються державні резерви та з метою зниження рівня інфляції скорочується грошова маса в обігу. Спроби держави згладити переходи від одного циклу до другого полягають в політиці експансії під час спаду в політиці стримування під час підйому.

6.1.3. Сучасна фінансова криза та її зв'язок з економічною кризою. Трансформаційна криза

Сучасне виробництво як матеріальне, так і нематеріальне, виступає у вартісній, грошовій формі. Але поряд з грошима, грошовою системою діють фінанси, кредит, цінні папери. Відповідно до цього мають місце грошовий ринок і ринок капіталів, фінансовий ринок і ринок цінних паперів, фондовий ринок тощо. Існування такої багатоманітності вартісних форм визначається виробництвом, яке створює додаткову вартість, а в масштабах суспільства – ВВП, який є матеріальною основою емісії грошей, стабільності їхньої купівельної спроможності джерелом нагромадження капіталів, зростання державного бюджету, розвитку кредитних відносин, збільшення кількості акцій, облігацій, інших цінних паперів, а також широкої торгівлі ними на фондовому ринку.

Ступінь розвитку економіки країн визначає структуру вартісної форми, співвідношення між її складовими. Разом з тим, вартісна форма економіки у всій багатоманітності її проявів у процесі розвитку набуває певної самостійності і вся в цілому, і кожна її форма окремо. Усе це зумовлює не лише можливість, а й реальність диспропорцій: між системою виробництва і грошово-фінансовою системою, між структурними елементами цих систем, між формами вартісних відносин тощо. До того ж, ці пропорції не статичні, а динамічні, вони весь час змінюються. А якщо врахувати, що змінюється, насамперед, виробництво, то забезпечення відповідності йому вартісних форм ще більше ускладнюється.

У індустріальну епоху панують матеріальне виробництво, фізична праця, що дозволяє усереднювати її затрати і визначати вартість товарів. Грошово-фінансова система спирається на вартість, яка є основою встановлення і підтримання відтворювальних пропорцій. У постіндустріальну добу панівною стає сфера послуг, тобто нематеріальне виробництво. Так, у США в цій сфері створюється 79% ВВП, а в матеріальному виробництві (потужна промисловість і розвинуте сільське господарство) – лише 21%. Це означає, що результатом виробництва є не стільки матеріальні речі – товари, скільки послуги, зростаюча частина яких має нематеріальний характер. Цим зумовлено те, що не затрати праці, не вартість, а спроможність задовольняти потреби людей, тобто корисність, дедалі більше стає основою ціноутворення.

Поширенню й утвердженню даного принципу ціноутворення сприяють інтелектуалізація виробництва і праці, зростання питомої ваги розумової, особливо творчої праці. Все це збільшує різноманітність видів праці, їх непорівнянність. За цих умов корисність та результат праці досить чітко характеризують її доцільність, спрямованість на задоволення потреб людини, суспільства. Те саме спостерігаємо в грошах. Відбувся перехід від грошей-товару, якими було золото, до грошей-капіталу, форми його руху. Внаслідок цього валютний курс, який визначався на основі золотого паритету, тобто співвідношення вмісту золота в грошових одиницях, тепер став "плаваючим", тобто визначається на основі купівельної спроможності грошей, попиту і пропозиції. Поширення в ціноутворенні принципу "від вартості до корисності" і "плаваючого" валютною курсу – це вираження закономірного руху економіки від простого до складного. Але корисність як основа ціноутворення і "плаваючий" валютний курс, будучи вираженням прогресу, не мають такої кількісної визначеності, як вартість чи золотий паритет. Виникла нова ситуація: замість посилення жорсткого зв'язку "вартість – гроші, фінанси", корисність послаблює його, допускає відхилення. Те саме маємо і з грошима-капіталом, "плаваючим" валютним курсом.

Нові умови розвитку економіки вимагали суттєвого вдосконалення регулювання співвідношення виробництва і грошово-фінансової системи, знаходження таких форм і методів управління цими системами, які були б адекватними новим умовам суспільно-економічного розвитку і забезпечували відповідність між ними. На жаль, нічого такого не було зроблено: не розкрито зміни у розвитку виробництва і грошово-фінансової системи, не знайдено форми і методи регулювання, які відповідали б новим умовам. Унаслідок цього грошово-фінансова система, по суті, відірвалася від виробництва, що дістало прояв у величезному зростанні фіктивного капіталу, тобто цінних паперів, у нарощуванні спекулятивних процесів. Останніми роками відбувалося прискорене відособлення фінансової системи від реальної економіки і гіпертрофовано розросталися повноваження фінансових інститутів. Фіктивний капітал, поданий у цінних паперах, що обертаються на фондовому ринку, почав у декілька разів перевищувати ВВП як передових країн, так і світу. Фінансова система стала жити нібито своїм життям, де спекуляції не мали жодного

обмеження. Причина кризи у надмірно експансивній грошовій політиці ФРС США, наявності величезного дисбалансу у світовій економіці, зокрема, великому профіциті у зовнішній торгівлі Китаю, значному торговому дефіциті США, недоліках системи управління ризиками в інвестиційних банках, недосконалості регулювання фінансових ринків на національних і міжнародному рівнях.

Усе це дістало прояв у тому, що спекулятивні операції набули гігантських масштабів. Різноманітні фінансові інструменти з'являлися, як гриби після дощу, бурхливо зростало кредитування, особливо іпотечне, а також споживче кредитування в цілому. Цінні папери, деривативи та інші похідні фінансові інструменти, не пов'язані з реальною платоспроможністю позичальників, заповнили фінансовий ринок. Разом з надмірним борговим тягарем США вони зумовили обвал на іпотечному ринку, що викликало ланцюгову реакцію розладів у американській і світовій економіках.

У Декларації саміту "Групи 20" наголошено, що ані політики, ані відповідні державні регулюючі й контролюючі органи належним чином не враховували і не вживали заходів проти зростаючих ризиків на фінансових ринках, не аналізували фінансові інновації та їх наслідки, не проводили системних дій щодо регулювання економіки як на національному, так і на світовому рівнях.

Унаслідок цього сучасна фінансова криза набула такого масштабу і гостроти, що стала, по суті, головною загрозою. Вчені-економісти розуміють, що криза фінансово-економічна, але особливо акцентують увагу на загрозах з її фінансового боку. Головний економіст МВФ О. Бленчард вважає, що сучасна криза є "найважчою за останні 60 років... яка поставила світ на межу фінансової катастрофи". Не випадково саміт "Групи 20" прийняв Декларацію про фінансові ринки і світову економіку. Яскравим проявом діалектики стало те, що і в цьому історичному документі на перше місце поставлено проблеми фінансового ринку. Хоча гроші, фінанси, кредит, цінні папери є грошовою, вартісною формою матеріального і нематеріального виробництва, проте у процесі розвитку вони перетворюються у потужний фактор активного зворотного впливу на нього, стимулюючи чи гальмуючи його зростання.

В Україні фінансова криза набула особливо гострого характеру. Так, наприклад, будівельний бум був пов'язаний з тим, що за 2007-2009 рр. іпотечне кредитування зростало темпами, які майже втричі перевищували темпи зростання кредитування економіки. Особливо виділялося кредитування домогосподарств. У 2008 р. банки видали корпоративному бізнесу та домогосподарствам на придбання, будівництво і реконструкцію нерухомості 55,3 млрд. грн., що в 1,3 раза більше капітальних витрат державного та місцевих бюджетів усіх рівнів за 2008 р. (41,2 млрд. грн.). Банки примножували спекулятивний попит і вибудували фінансову піраміду, обвал якої зумовив спад у будівництві. НБУ проводив кредитну експансію. Якщо у 2005 р. обсяг додаткових кредитних вкладень дорівнював половині доходів державного

бюджету країни, то у 2007 р. він перевищив його доходи, а у 2008 р. річний приріст кредитування був більшим, ніж сумарні доходи бюджетів усіх рівнів.

Негативно позначилось і те, що пріоритетним об'єктом кредитування стало не виробництво, а (станом на початок червня 2009 р.) сфера торгівлі та ремонту (154 млрд. грн., тобто 21,6% загального обсягу), споживче кредитування (21.4%) і особливо кредитування операцій з нерухомістю – 170,7 млрд. грн., що перевищувало обсяги кредитування промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку, разом узятих. Як не прикро, але у такий самий спосіб діяв іноземний банківський капітал. Загалом пріоритет віддавався кредитуванню фізичних осіб, яке у 2007-2009 рр. було втричі більшим від кредитування юридичних. Частка кредитування фізичних осіб перевищила 37% загального обсягу кредитних вкладень, що суттєво збільшило платоспроможний попит. Це підтверджує те, що банки разом з іноземним капіталом направляли кредитні кошти не на розвиток національного виробництва, а на споживання.

Спад виробництва зумовив зменшення обсягів доданої і додаткової вартості, що, у свою чергу, скоротило надходження коштів до бюджету у вигляді податків (ПДВ, податок на прибутки юридичних та доходи фізичних осіб). Зменшення надходжень до бюджету при зростаючих потребах суспільства і держави збільшило дефіцит бюджету.

Однією з причин фінансової кризи є прив'язка гривні до долара, високий ступінь доларизації економіки. Замість "плаваючого" валютного курсу, прийнятого відповідно до рішення ще Ямайської конференції (січень 1976 р.), гривня була прив'язана до долара. Інакше кажучи, гривня "плавала" зі зміною попиту і пропозиції, не самостійно, а на "прив'язі" до долара, що зробило валютний курс нестабільним, призвело до падіння національної валюти. Відомий економіст А. Ослунд назвав прив'язку гривні до долара "головною помилкою України, причиною фінансової кризи в Україні".

І хоча вже виникала необхідність змін зв'язку гривні з долларом, проте все залишалось, як і раніше. Це призвело до величезного припливу іноземних капіталів, але це були переважно "короткі гроші", що посилювало зростання інфляції. Національний банк у такій ситуації не міг регулювати грошовий обіг. Україна разом з багатьма пострадянськими країнами, у тому числі й Росією, які теж будували грошову політику на основі прив'язки до долара, опинилася в горнілі фінансової кризи. Водночас Польща і Чехія не мають особливих проблем з валютою. Вони дотримуються принципу "плаваючого" валютного курсу. Це перспектива і України.

Висока доларизація нашої економіки – складна проблема, яка впливає на різні її сторони. Але, як не дивно, незважаючи на певні зусилля, доллар не надходить у реальну економіку і фактично не обслуговує її. НБУ разом з великою кредитною експансією у гривнях створив умови для випереджаючого зростання кредитування в іноземній валюті (в основному в доларах США). Якщо станом на початок 2005 р. на інвалюту припадало 42% загального обсягу виданих кредитів, то на початок 2007 р. обсяги інвалютних кредитів зрівнялися

з гривневими; на початок жовтня 2008 р. кредити в іноземній валюті перевищили гривневі і на початок 2009 р. становили 57,7% загальної заборгованості клієнтів банкам.

Значна доларизація економіки є невиправданою, і саме криза є сприятливим періодом для її подолання. Для цього необхідно обмежити використання долара, чому сприяють і об'єктивні процеси. Так, скорочується імпорт іноземних товарів – побутової техніки, автомобілів, одягу тощо. Він дедалі більше обмежується продукцією, яка у нас не виробляється або нестача якої негативно позначається на економіці й безпеці країни. Йдеться про нафтопродукти, лікарські препарати, ряд товарів машинобудування та ін. В останні роки відбувалося швидке зростання імпорту порівняно з експортом. Від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі набуло загрозливого характеру. Товари іноземного виробництва заповнили внутрішній ринок, а вітчизняна продукція не мала збуту. Все це визначило високу і дедалі зростаючу роль долара, нічим не виправдане співвідношення між ним і гривнею.

У процесі подолання кризи треба буде більше виробляти і купувати продукції українського виробництва. Ці непрості процеси вимагають активної ролі держави, вжиття невідкладних заходів з тим, щоб піднести роль гривні і не допустити впливу долара за кордон. Крім того, валютні кредити можна перетворити у гривневі. Отже, держава, відстоюючи інтереси населення, може прискорити процес дедоларизації.

Особливо негативною є роль долара у визначенні та змінах валютного курсу, який дуже важливий в економіці країни, в її внутрішньому і міжнародному житті. Його зміни зачіпають інтереси товаровиробників, населення і, насамперед, учасників зовнішньоекономічних зв'язків. Курс долара у нас завищений, а курс гривні – занижений. І хоча курс гривні досить довго був стабільним – 5,05 грн. за долар, влітку 2008 р. Нацбанк вирішив курс долара знизити, а гривні – підвищити. Валютний курс дорівнював 4,65 грн. за долар. Але закріпити його не вдалося, а з осені 2008 р. набирає сили протилежна тенденція. Девальвація гривні сягнула спочатку 6,0, а потім 7; 7,5; 8 і більше гривень за долар.

Високі темпи девальвації викликали паніку серед населення. Станом на 20 грудня 2008 р. гривня виявилась лідером по глибині обвалу. Вона знецінилась на 81%, тоді як польський злотий – на 40%, турецька ліра – на 28%, румунський лей – на 15%, російський рубль – на 12%, чеська крона – на 10%, євро – на 3%, білоруський рубль і словацька крона – на 1%. І що особливо цікаво, китайський юань, казахський тенге, азербайджанський манат не змінили свого курсу до долара. Надзвичайне за глибиною падіння гривні на фоні девальвації валют багатьох країн світу пояснити об'єктивними обставинами неможливо. Фактично НБУ виявився неспроможним впоратися зі своєю ключовою функцією – забезпечувати стабільність національної грошової одиниці, як внутрішньої, тобто цінової, так і зовнішньої – курсової. Ціни на багато предметів споживання підвищилися, причому особливо зросли ціни на ліки. Підвищення курсу долара більш як у півтора раза стало підставою для

зростання цін на ліки вдвічі й більше. Це один з проявів, коли криза, всупереч елементарній логіці й порядності, використовувалася для власного збагачення.

Але й загальна картина дуже неприваблива. Перш за все, це був удар по банківській системі. Підірвана довіра населення до банків вилилася в ажіотаж-намагання забрати депозити. Такий процес зробив багато банків неплатоспроможними, а мораторій Нацбанку на дострокове зняття кредитів ще більше загострив ситуацію. НБУ здійснив багатомільярдні інтервенції, щоб зупинити зростання курсу долара і припинити падіння курсу гривні. Усього з кінця літа 2008 р. коли почались девальваційні процеси, готівковий ринок "проковтнув" 4,6 млрд. дол., а золотовалютні резерви Нацбанку зменшилися майже на 10 млрд. дол., тобто більш як на 25%.

Вади банківської системи проявилися і в тому, що вона потрапила у повну залежність від зовнішнього кредитування, показала нездатність ефективно господарювати. Іноземний капітал у банківському секторі став основним фактором швидкого зростання зовнішнього боргу України: його обсяг з 30,6 млрд. дол. на початку 2005 р. збільшився до 102,4 млрд. дол. восени 2008 р., тобто у 3,2 раза. Причому за період з 2005 по квітень 2009 р. найповільніше зростає зовнішній державний борг (121%), а найшвидше – зовнішні борги банків (у 14,1 раза). У результаті принципово змінилася структура зовнішнього боргу України. Невиправдане нарощування загального зовнішнього боргу поставило країну під загрозу корпоративного дефолту. Рятуючи від нього банки, НБУ різко збільшив їх рефінансування. За 2008 р. воно сягнуло 170 млрд. грн., тобто 3/4 суми доходів державного бюджету. Своїми діями НБУ сформував потужний інфляційний потенціал.

Криза вносить суттєві зміни у формування банківських капіталів. Обмеження доступу банків до зовнішніх джерел фінансування веде до зміни пасивів банків. Замість капіталів нерезидентів дедалі більшу роль відіграє національний капітал. Проте цей процес стримується як падінням довіри до банків, так і девальваційними процесами. Відповідно до цього утворюється певний розрив між впливом капіталу нерезидентів та заміщенням його вітчизняним капіталом. Це обмежує можливості банків щодо кредитування підприємств, які залишаються на "голодному" кредитному пайку при високій платі за кредити, а також ускладнює кредитні відносини.

Фінансова криза виявила неспроможність фондового ринку в Україні. Він існує сам по собі. За час кризи індекс ПФТС різко знизився, але це жодною мірою не позначилося на економіці. У розвинутих країнах фондовий ринок є дійовим механізмом зростання економіки. Він надзвичайно чутливий не лише до реальних змін ринкової кон'юнктури, а навіть до планів чи просто намірів уряду. Так, в Японії уряд раз на 2-3 роки виступає з визначенням перспективних напрямів науково-технологічного прогресу, розвитку нових виробництв. Ці сигнали негайно сприймаються фондовим ринком. Акції компаній, які працюють у цих напрямках, буквально злітають угору. Великий попит на них піднімає їх ціни, що визначає приплив капіталів у дані галузі чи виробництва. Тим самим створюються умови для розгортання досліджень,

проектно-конструкторських розробок, випробувань нових зразків техніки і технології, налагоджень індивідуального чи малосерійного виробництва.

Фондовий ринок – це потужний фактор прискорення науково-технічного прогресу, удосконалення структури економіки за рахунок пріоритетного розвитку сучасних передових галузей чи виробництв, які оперативно реалізують досягнення науки, техніки й технології. На жаль, у нас він нерозвинутий, охоплює лише близько 5% фактичних оборотів з цінними паперами. Тому майже всі операції з цінними паперами здійснюються на неорганізованому ринку, що не забезпечує дотримання встановлених законом і правилами процедур, створює можливості для нелегального виведення за кордон валюти (або у формі платежів на офшорні рахунки за продаж цінних паперів, або у формі фізичного передання за кордон акцій компаній за штучно заниженими цінами). Про обсяги виведення капіталу з України свідчить зростання у 2007 р. вартості вивезених цінних паперів у 20 разів – з 300 млн. до 6 млрд. дол., – що відбулося рахунок переоцінки акцій українських підприємств при розміщенні їх на іноземних фондових біржах. Усе це суперечить інтересам України. До того ж наш фондовий ринок не виконує функції переливання капіталів, створення умов для прискорення науково-технічного прогресу та вдосконалення на цій основі виробництва.

Причини такого становища – недостатня регулююча роль держави, яка мала б не лише виробити загальні правила з урахуванням досвіду Європи, але й проявити вимогливість до суб'єктів фондового ринку, створити єдиний державний реєстр корпоративних прав. За цих умов кожний суб'єкт ринку діяв би у межах правил і, дбаючи про власні інтереси, змушений був би турбуватись також про спільний інтерес.

Історія розвитку людства свідчить, що крім кризи як фази циклу розвинутої ринкової економіки в країнах можливі кризові явища, що викликані переходом від однієї системи організації суспільного виробництва до іншої, так звані **трансформаційні кризи**. Цю затяжну кризу, на думку багатьох економістів, неможливо віднести до циклічного типу, вона носить трансформаційний характер, тобто, викликана переходом від планової економіки до ринкової. Як вважає відомий угорський дослідник економік країн Східної Європи Янош Корнаї (саме він запропонував до економічної теорії термін «трансформаційний спад»), трансформаційна криза породжується сукупністю причин, таких як порушення координації економічної діяльності (планова система розміщення ресурсів є вже зруйнованою, а ринкова система ще не створена), більш жорстка фінансова дисципліна підприємств у вигляді втрати ними можливості отримувати безкоштовні державні фінансові ресурси; неможливість отримання керівництвом підприємств великих і довгострокових виробничих інвестицій через втрату ними впевненості у майбутньому, перехід від «суверенітету виробника» до „суверенітету споживача”.

В Україні до цього комплексу причини додалися ще такі: розрив господарських зв'язків унаслідок розпаду СРСР і Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), невизначеність відносин власності та інші види

правової невизначеності, відмова держави від керівництва державними підприємствами, політична нестабільність і криміналізація господарського життя. Внаслідок цього трансформаційний спад в Україні виявився дуже глибоким та тривалим. Його посилила фінансова криза, яка виявилася, зокрема, у різкому знеціненні національної валюти. Кризі сприяло і зменшення інвестицій, особистого споживання і державних видатків, витіснення бартером і неплатежами «живих», нормальних грошей, загострення продовольчої проблеми через падіння сільськогосподарського виробництва, дуже погане надходження податків та інше.

6.1.4. Антициклічна політика держави

Розгляд проблем циклічного розвитку економіки буде не повним, якщо не вказати на ту роль, яку відіграє держава в цьому процесі. Тому необхідно звернути увагу на питання державного регулювання економічних циклів.

Усі сучасні розвинуті країни здійснюють політику антициклічного регулювання економіки. *Антициклічна політика держави* – це комплекс заходів макроекономічної політики, скерованих на стабілізацію економіки на рівні повної зайнятості, чи потенційного випуску.

Рецептів державного втручання в економіку в умовах макроекономічної нестабільності достатньо, але в цілому можна сказати, що всі концепції регулювання циклів схилиються до одного з двох напрямків регулювання: неокейнсіанському чи неоконсервативному.

Прихильники обох напрямків по-різному вирішують проблеми згладжування циклічних коливань. Наприклад, прихильники неокейнсіанського напрямку більше уваги приділяють бюджетній політиці (головним чином це пов'язано зі збільшенням чи скороченням державних видатків) і податковій політиці (маніпуляції зі ставками оподаткування в залежності від стану економіки). Прихильники неоконсервативного напрямку більше уваги приділяють проблемі кредиту та грошей, саме тому в останній час неоконсервативна політика спирається на монетаристські теорії. Існують різні точки зору на проблему державного втручання як у політику регулювання економіки в цілому, так і в галузь згладжування циклічних коливань.

Не зважаючи на суттєві розбіжності у поглядах, є загальне розуміння представниками обох напрямків того факту, що держава може і більше того повинна здійснювати це з метою досягнення і підтримки економічної стабільності.

Загальними принципами впливу на рівень ділової активності є: в умовах спаду уряд повинен проводити стимулюючу політику, намагатись не допустити сильного «перегріву» економіки (інфляційного розриву).

Важливо підкреслити, що під час кризи та депресії державна політика спрямована на стимулювання сукупного попиту. Дії держави повинні бути спрямовані на стимулювання ділової активності. У сфері податкової політики це означає зниження ставок, проведення політики прискореної амортизації,

надання податкових пільг на нові інвестиції. Кейнсіанці при цьому покладають надію на зростання державних видатків як стимулятора накопичення. Бюджетні заходи доповнюються податковими, і разом вони призводять до стимулювання сукупного попиту, а в результаті – виробництва в цілому.

Варто зауважити, що у фазі підйому, запобігаючи подальшому «перегріву» економіки, уряд проводить політику стримування, яка включає протилежні заходи в галузі податково-бюджетної та кредитно-грошової політики. Для податково-бюджетної політики цього періоду притаманним є підвищення податкових ставок, скорочення державних видатків, обмеження в проведенні амортизаційної політики. Прихильники кейнсіанського напрямку орієнтуються саме на податково-бюджетну політику. Фіскальні заходи призводять до зниження купівельної спроможності, отже і попиту.

У сфері кредитно-грошового регулювання проводиться політика «дорогих грошей» – підвищення ставок відсотка за позиками, скорочення кредитних ресурсів банків.

Таким чином, стабілізаційна політика – це комплекс «протидій» відносно рівня ділової активності; що стримують її під час підйому і стимулюють під час спаду.

Антикризова (кон'юнктурна) політика держави спрямована на регулювання коливань економічної активності в суспільстві в періоди передкризового стану і на запобігання розвитку економічних криз.

Двома основними періодами, які повинні бути під особливим контролем держави, є періоди депресії і буму.

У макроекономіці відсутня інтегральна теорія економічного циклу, але більшість вчених вважає, що рівень сукупних витрат безпосередньо визначає рівень зайнятості та обсяг виробництва. Сукупні витрати, у свою чергу, визначаються граничною схильністю до споживання, заощадження та інвестування. Як наслідок, економічний розвиток завжди пов'язаний з порушенням рівноваги, з відхиленням від середніх показників.

Уряд може активно впливати на величину сукупних витрат і, відповідно, на амплітуду циклічних коливань, згладжуючи глибину криз і стримуючи темпи зростання під час буму за допомогою таких основних важелів:

1) зміна державних витрат – збільшуючи державні витрати під час економічної кризи уряд стримує швидке скорочення сукупних витрат і, таким чином, зменшує глибину падіння економіки, і, навпаки, під час буму, уряд свідомо може йти на скорочення державних витрат з метою стримання темпів зростання сукупного попиту;

2) зміна податкових ставок (зменшення їх під час кризи впливає на дохід кінцевого використання домашніх господарств та величину нерозподіленого прибутку підприємницького сектора, які скорочуються, за цих умов, повільніше і, навпаки, збільшення ставок оподаткування під час буму стримує темпи економічного зростання і, відповідно, обмежує або і унеможливорює «перегрів» економіки;

3) зміна пропозиції грошей (під час кризи уряд за допомогою важелів грошово-кредитної політики збільшує пропозиції грошей, а під час буму його дії протилежні).

Класифікація основних заходів антикризової політики уряду відповідно до їхніх циклічних властивостей подана у таблиці 6.1.

Таблиця 6.1

Найважливіші заходи антикризової політики держави	
У ФАЗІ БУМУ	У ФАЗІ ДЕПРЕСІЇ
<i>Грошово-кредитна політика</i>	
→ Збільшення облікової ставки	→ Зниження облікової ставки
→ Продаж державних цінних паперів на відкритому ринку	→ Купівля державних цінних паперів на відкритому ринку
→ Підвищення норми обов'язкових банківських резервів	→ Зниження обов'язкових банківських резервів
<i>Фіскальна політика</i>	
→ Скорочення витрат Держбюджету (профіцитний бюджет)	→ Додаткові витрати Дежбюджету (дефіцитний бюджет)
→ Збільшення податкових ставок	→ Зменшення податкових ставок
<i>Політика заробітної плати і тарифів</i>	
→ Зниження заробітної плати	→ Зростання заробітної плати
<i>Політика державних інвестицій</i>	
→ Скорочення за кошти держави будівництва	→ Прискорення виконання інвестиційних програм

6.2. Безробіття, його форми, причини і наслідки.

6.2.1. Сутність безробіття. Підходи до визначення його рівня

Безробіття – це соціально-економічне явище, при якому частина економічно активного населення не зайнята у сфері економіки. Безробіття виступає як перевищення пропозиції робочої сили над попитом на неї.

Графічно безробіття можна зобразити так (рис. 6.1).

Згідно із класичною теорією, причиною безробіття є перевищення ставки заробітної плати над її рівноважним рівнем. Висока заробітна плата приводить до збільшення сукупної пропозиції праці та зниження попиту на неї, в результаті чого виникає безробіття.

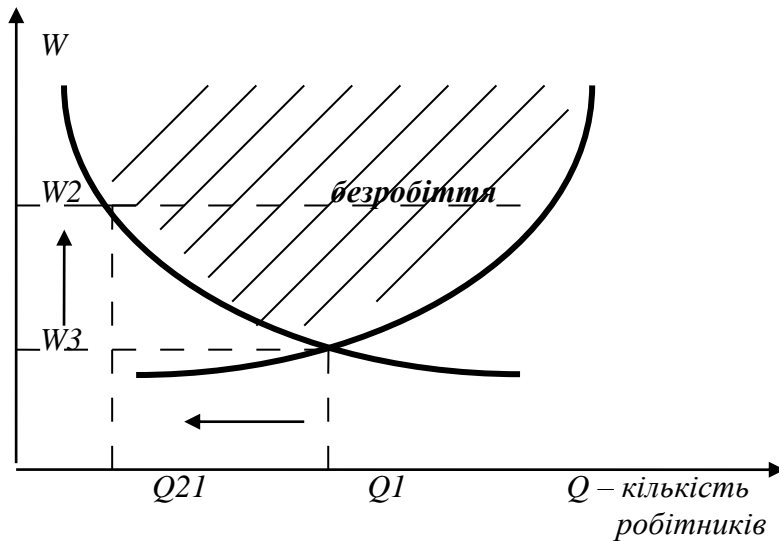

Рис 6.1 Графічне зображення безробіття за класичною теорією

«Кейнсіанське» безробіття виникає через «жорстку» заробітну плату у відповідь на переміщення кривої попиту на працю $D0$ до позиції $D1$, яке викликане зниженням сукупного попиту в економіці. При цьому рівень заробітної плати не змінюється, як передбачає класична теорія, внаслідок чого виникає розрив між рівнем попиту і пропозиції при фіксованій заробітній платі – $L1Le$.

«Кейнсіанське» і «класичне» безробіття можуть співіснувати. При цьому загальне безробіття $L1L2$ складається із $LeL2$ – рівноважного «класичного» безробіття та $L1Le$ «кейнсіанського» безробіття (рис. 6.2).

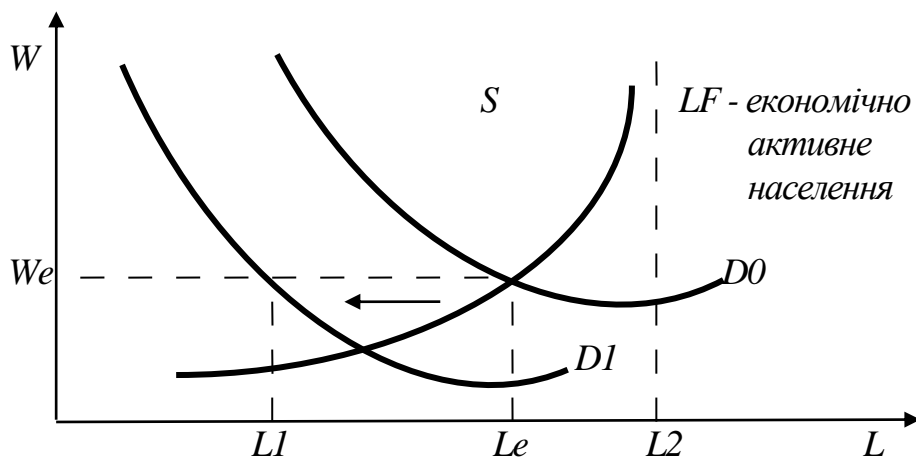

Рис 6.2 «Кейнсіанське» безробіття

Марксистською теорією виникнення безробіття пояснюється тим, що з розвитком науки і техніки підприємці все більшу частину прибутку вкладають у капітал і меншу – в заробітну плату, і таким чином, капітал заміщує робочу силу.

Відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» до зареєстрованих безробітних належать працездатні громадяни працездатного віку, які не мають заробітку чи інших передбачених законодавством доходів,

zareєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до підходящої роботи.

До безробітних, *за методологією МОП* відносяться особи віком 15-70 років (zareєстровані та незareєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно відповідають трьом основним умовам: а) не мали роботи (прибуткового заняття); б) активно шукали роботу або намагались організувати власну справу впродовж останніх 4-х тижнів, що передували опитуванню, тобто робили конкретні кроки протягом останніх чотирьох тижнів з метою знайти оплачувану роботу за наймом чи на власному підприємстві; в) були готові приступити до роботи впродовж 2-х найближчих тижнів, тобто почати працювати за плату за наймом або на власному підприємстві. До категорії безробітних відносяться також особи, які не шукають роботу через те, що вже її знайшли і мають домовленість про початок роботи через певний проміжок часу, а також проходять навчання за направленням державної служби зайнятості населення

Згідно із сучасною економічною літературою, *рівень безробіття* може визначатися за формулами:

$$PB = \frac{B}{P},$$

де B — кількість безробітних, P — кількість працездатного населення;

$$PB = \frac{B}{3}$$

де 3 — кількість зайнятих.

Рівень безробіття за методологією МОП визначається відношенням (у відсотках) чисельності безробітних віком 15-70 років до економічно активного населення (робочої сили) означеного віку або відповідної соціально-демографічної ознаки:

$$PB = \frac{B}{3 + B}$$

Рівень zareєстрованого безробіття в Україні з 2005 року визначається як відношення чисельності безробітних, zareєстрованих у державній службі зайнятості населення, до середньорічної чисельності населення працездатного віку.

$$PB = \frac{B}{P}$$

Це обумовлено вдосконаленням методології розрахунку показника, яка враховує діючу демографічну структуру населення та методику розрахунку рівня безробіття за методологією МОП. До цього року показник розраховувався як відношення (у відсотках) чисельності безробітних, zareєстрованих у

державній службі зайнятості населення, до працездатного населення працездатного віку на відповідну дату.

З метою здійснення порівнянь за даними вибіркового обстеження населення з питань економічної активності, проводиться розрахунок середньої за період (за місяць, квартал, півріччя, 9 місяців, рік) чисельності зареєстрованих безробітних. Відповідний показник рівня безробіття визначається по відношенню до економічно активного населення працездатного віку за відповідний період. Слід відмітити, що через недостатню кількість вільних робочих місць в офіційному секторі та розповсюдження неформальної зайнятості у сільській місцевості чисельність зареєстрованих безробітних в окремі періоди перевищує обсяги безробіття, визначеного за методологією МОП.

Різні підходи до визначення безробіття, виміру офіційно розрахованого рівня безробіття, призводять до неточностей розрахунків. Цей недолік можна ліквідувати, використовуючи методику розрахунку коефіцієнта безробіття, запропонованої координатором Департаменту зайнятості й розвитку МОП Г. Стендінгом. Визначаючи реальне перевищення пропозиції робочої сили над попитом у перерахунку на еквівалент повного робочого часу, Г. Стендінг припускає, що в разі неповної зайнятості тривалість роботи становить половину середньої тривалості робочого часу. Звідси рівень безробіття можна подати в такому вигляді:

$$Ufte = \frac{Uft + 0,5Upt + 0,5PT_1}{FT + PT_1 + PT_2 + Uft + 0,5Upt}$$

де $Ufte$ – коефіцієнт безробіття в перерахунку на еквівалент повного робочого часу; Uft , Upt – кількість безробітних, які шукають роботу відповідно на повний і неповний робочий час; PT_1 , PT_2 – відповідно кількість вимушено та добровільно зайнятих неповний робочий час; FT – кількість зайнятих повний робочий час.

Цей коефіцієнт безробіття більш точно показує взаємодію попиту та пропозиції робочої сили, тому що виходить за межі поділу найманої робочої сили на зайнятих і безробітних, ураховуючи можливості часткової зайнятості.

Для виміру безробіття користуються ще показниками абсолютної кількості безробітних (тисяч чоловік) та кількістю працівників, що претендує на одне вакантне місце (коефіцієнт навантаження).

6.2.2. Вплив безробіття на стан національної економіки. Закон Оукена

Безробіття вважається, з одного боку, важливим стимулятором активності працюючого населення, а з іншого – великим суспільним лихом.

Спробу математичними розрахунками визначити вплив безробіття на обсяги валового національного продукту країни зробив американський вчений Артур Оукен. Він вивів закон, відповідно до якого щорічний приріст реального ВВП приблизно на 2,7 % утримує кількість безробітних на постійному рівні. Кожні додаткові два відсотки приросту реального ВВП зменшують кількість

безробітних на один відсоток. Аналогічно, кожне додаткове скорочення темпів приросту ВВП на два відсоткових пункти спричинює зростання норми безробіття на один відсоток.

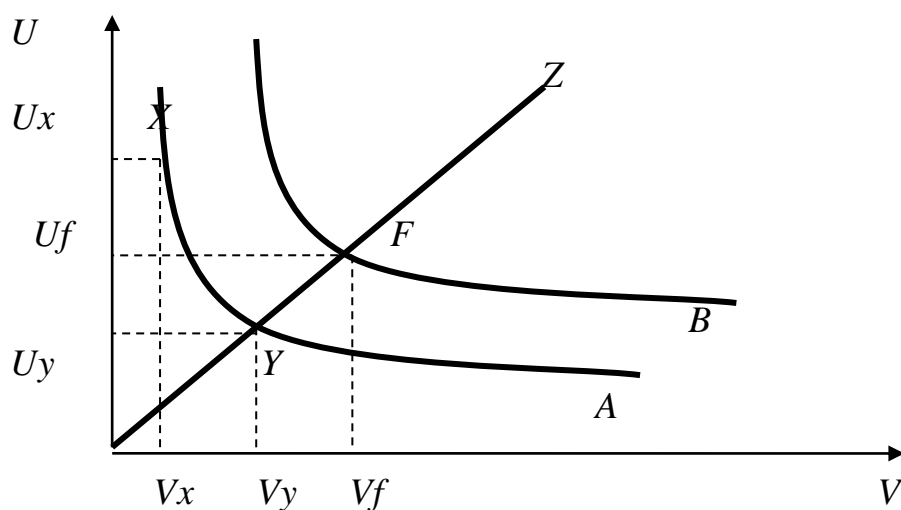
Із даного закону випливає, що певна величина приросту ВВП необхідна для того, щоб не було можливості зростання безробіття. У зв'язку зі збільшенням кількості працездатного населення і продуктивності праці необхідно 2,5-3% щорічного приросту реального ВВП спрямовувати на створення нових робочих місць, здатних утримувати безробіття на певному рівні.

Закон Оукена дає змогу визначити рівень нормального безробіття, що, як встановлено, підвищується внаслідок розвитку ринкової економіки. Так, для 60-х років природний рівень безробіття в США визначався в 4 %, а для 80-х – 6-7%. В інших країнах він може бути нижчим через менші масштаби і мобільність ринку праці.

Існують різні концепції щодо визначення природного рівня безробіття в кількісному аспекті: 1) природний рівень безробіття – це така його величина, за якої заробітна плата та інфляція стійкі або знаходяться на допустимому рівні; 2) природний рівень безробіття – це така його величина, за якої кількість незайнятих робочих місць дорівнює кількості безробітних; 3) природний рівень безробіття – це такий рівень безробіття, за якого будь-яке підвищення попиту на працю не спричиняє скорочення чисельності безробітних; тобто, це – рівень безробіття, за якою воно в основному все добровільне.

Безробіття фрикційного і структурного типу існує у будь-який період економічного розвитку, тому термін «природний рівень безробіття» можна визначити як рівень безробіття, що відповідає ситуації макроекономічної рівноваги.

Поняття природного і фактичного безробіття ілюструє *крива Беверіджа* (рис. 6.3).

де U – чисельність безробітних, V – кількість незаповнених вакансій, OZ – бісектриса координатного кута.

Рис. 6.3 Крива Беверіджа

Вона характеризує залежність, яка склалася в економіці між безробіттям і числом вільних робочих місць та вакансій. При будь-якому рівні безробіття завжди є вакансії (непрестижні робочі місця, робочі місця і вакансії, структура яких не відповідає структурі та якості вільної робочої сили). Аналогічно навіть за наявності великої кількості вакансій є безробітні. Тому криві, наближуючись до вісей, ніколи їх не торкаються.

Крива Беверіджа для будь-якої економіки представлена кривою A . Фактичний рівень безробіття на даний момент дорівнює U_x . Бісектриса прямого кута OZ перетинає криву A в крапці Y , якій відповідає безробіття U_y . При цьому $U_y = V_y$, тобто чисельність безробітних відповідає кількості вакансій. Це означає, що природний рівень безробіття для економіки A дорівнює U_y . І якщо фактичний рівень U_x перевищує рівноважний U_y , то таке перевищення пояснюється передусім циклічним безробіттям.

Положення точки фактичного безробіття на Кривій Беверіджа характеризує напруженість ринку праці на даний момент. Відношення числа безробітних до числа вакансій називається коефіцієнтом напруженості, або навантаження на вільне робоче місце (A):

$$K = U_x / V_x$$

У точці рівноваги K дорівнює одиниці. Якщо K зростає, то збільшується у першу чергу циклічне безробіття.

Крива Беверіджа не є постійною. Зміна економічної ситуації викликає її переміщення, наприклад, у положення B , де спостерігається вищий рівень природного безробіття – U_f і більша кількість вільних робочих місць – V_f . Це означає, що економіка має значні структурні зміни.

Залежність між темпами зростання заробітної плати і безробіття виявив австралійський економіст Олбан Філіпс у 1958 р.

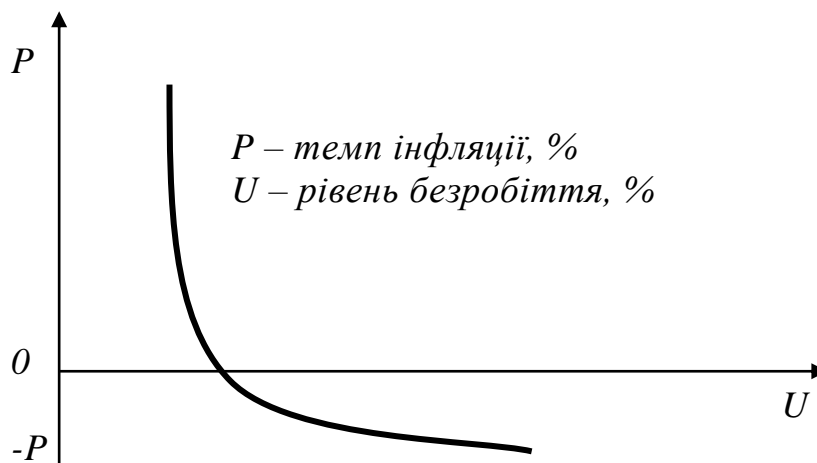

Рис. 6.4 Крива О. Філіпса

Цю функціональну залежність він виразив кривою. Американські економісти Пол Самуельсон лауреат Нобелівської премії і Роберт Солоу – автор неокласичної моделі економічного росту модифікували вказану криву, довівши, що темп зростання номінальної заробітної плати (саме її аналізував О. Філіпс) можна замінити на темп підвищення цін, тобто на інфляцію.

Оскільки О. Філіпс установив стабільний нелінійний зв'язок між відсотковою зміною заробітної плати і рівнем безробіття, що є принциповим, крива одержала назву кривої Філіпса. Вона застосовувалася для макроекономічного аналізу і планування в США та Західній Європі в 60-70-ті роки минулого століття.

Зв'язок між темпами зростання (або зниження) інфляції і, навпаки, зменшення (збільшення) безробіття пояснюються так.

Підвищення надмірного попиту на робочу силу сприяє зростанню зайнятості та скороченню безробіття і водночас росту номінальної заробітної плати та інфляції. При надвисокій зайнятості важко заповнювати вакансії, конкуруючи за кваліфіковану робочу силу, тому роботодавець вимушено підвищує заробітну плату. Наявність же певного рівня безробіття змушує працівників погоджуватися на нижчий рівень заробітної плати.

6.2.3. Види та форми безробіття. Соціально-економічні наслідки безробіття

В економічній теорії виділяють такі види безробіття:

1) **Фрикційне безробіття** – стосується тих осіб, які не працюють у зв'язку із добровільною зміною місця роботи, у зв'язку із незадоволенням рівнем заробітної плати, умовами праці, місцем проживання тощо. Безробіття, пов'язане із пошуками чи очікуванням роботи, є відносно короткочасним. Кожна з осіб, що шукає роботу, перебуває на ринку праці в середньому не більше одного місяця. Але ж частка їх у загальній кількості безробітних може бути досить значною.

2) **Інституціональне безробіття** – є складовою частиною фрикційного безробіття і пов'язане з тим, що іноді надмірні соціальні виплати, запровадження гарантованого мінімуму заробітної плати, недосконалість податкової системи тощо призводять до того, що деяка частина працездатного населення не поспішає працевлаштовуватись, збільшуючи тим самим загальну кількість безробітних.

3) **Структурне безробіття** – виникає під впливом структурних диспропорцій на ринку праці, тобто, коли внаслідок технологічних та структурних змін суспільного виробництва з'являються невідповідності між попитом і пропозицією робочої сили за професією, кваліфікацією, географічними та іншими ознаками.

4) **Циклічне безробіття** – виникає внаслідок циклічного спаду виробництва і є результатом зниження сукупного попиту на робочу силу. Коли сукупний попит на товари та послуги зменшується, зайнятість теж скорочується, а безробіття зростає. З цієї причини циклічне безробіття іноді називають безробіттям, пов'язаним з дефіцитом попиту.

Навіть, якщо в цілому попит дорівнюватиме пропозиції праці, завжди існуватимуть фрикційне і структурне безробіття. При повній зайнятості рівень безробіття дорівнює сумі рівнів фрикційного та структурного безробіття. Такий

рівень називається *природним*. Природна норма безробіття характеризує найкращий для економіки резерв робочої сили, що може досить швидко здійснювати міжгалузеві й міжрегіональні переміщення в залежності від попиту пропозиції робочої сили. В економічно розвинутих країнах природна норма безробіття знаходиться на рівні 5-12%.

У залежності від причин вивільнення робочої сили безробіття є добровільним та вимушеним. До *добровільного* відносять фрикційне та інституційне безробіття.

До *вимушеного безробіття* відносяться такі види безробіття: технологічне, структурне, конверсійне, економічне, маржинальне і молодіжне.

Технологічне безробіття виникає внаслідок переходу до нових поколінь техніки, технології, коли частка ручних робіт стає меншою, а нові, технології потребують більш високого рівня кваліфікації і перепрофілювання працівників.

Структурне безробіття спричиняється масштабним перетворенням економіки, закриттям неперспективних підприємств, скороченням чисельності управлінського персоналу. До цього виду безробіття дуже близьке конверсійне, яке виникає внаслідок скорочення армії і персоналу у галузях військової економіки.

Економічне безробіття спричиняється кон'юктурою ринку, недостатнім попитом на товари і послуги і веде до згорання виробництв і звільнення працівників. Цей вид безробіття зникає в період зростання виробництва.

Маржинальне безробіття – безробіття слабо захищеного населення. Сюди відноситься молодь, жінки з малими дітьми.

Молодіжне безробіття (до молоді, за статистикою, відносяться громадяни у віці від 16-ти до 31-35-ти років). Молодим людям після закінчення навчання, як правило, дуже важко влаштуватись на роботу. Останніми роками питома вага молоді в загальній кількості безробітних досягла 30 %.

Молодіжне безробіття досить економічно небезпечне тому, що з молодіжного середовища поповнюються ряди злочинців, і, як наслідок, загострюється кримінальна ситуація.

За часом і місцем виникнення безробіття може бути сезонним, циклічним, регіональним.

У залежності від величини часового інтервалу безробіття може бути тривалим (4-8 місяців), довготривалим (8-18 місяців) і застійним (більше 18-ти місяців). У випадку застійного безробіття настають незворотні зміни у ставленні до праці: зменшується бажання шукати роботу самостійно, відбувається дискваліфікація, втрата трудових навичок, звикання до низького рівня життя. Від таких соціальних груп залежить соціальна стабільність держави.

Вчені встановили, що найнебезпечніша фаза безробіття починається після шести місяців пошуку роботи. Для фази характерні ознаки деструктивних змін особистості, а надалі – безпорадності та примирення з ситуацією. Людина починає звикати до бездіяльності, втрачає професіоналізм і здобуті навички.

У залежності від ступеня відкритості безробіття може бути прихованим та легалізованим. Приховане безробіття у державній статистичній звітності визначається двома показниками «вимушені відпустки без збереження заробітної плати», «вимушена неповна зайнятість у режимі неповного робочого часу».

Поміж усіма макроекономічними проблемами безробіття є такою, що безпосередньо відбивається на особі, що не може знайти споживача на свою робочу силу на ринку праці, на її родині, формує помітне психологічне навантаження навіть на тих, хто має роботу. Досить зазначити, що наявність у домогосподарстві хоча б одного безробітного збільшує імовірність бідності наполовину, двох – в 2,3 рази, а трьох та більше – в 2,6 рази. Але втрата роботи для більшості людей означає не лише втрату головного джерела доходів, а й психологічну травму.

Водночас безробіття має вагомі наслідки і для суспільства в цілому:

- необхідність економічного утримання певної кількості людей, що не вносять відповідного внеску до валового продукту;
- зростання демоекономічного навантаження на робочу силу (рівень демоекономічного навантаження вимірюється співвідношенням економічно неактивних або непрацездатних і відповідно економічно активних або працездатних контингентів), причому за рахунок населення працездатного віку, чії потреби значно перевищують аналогічні потреби дітей чи осіб похилого віку;
- суттєву соціальну напругу, обумовлену існуванням у суспільстві маргінальних груп населення (їх склад поповнюють, насамперед, безробітні);
- відповідно до закону Оукена відбувається відставання фактичного обсягу ВВП порівняно з тим обсягом, якого б суспільство могло досягти за умов повної зайнятості;
- через тривалі періоди бездіяльності втрачається кваліфікація робітників, що може згодом зумовити значне зниження заробітної плати чи нові звільнення;
- безробіття призводить до погіршення фізичного і психологічного стану робітників, підвищується рівень їх захворювань тощо;
- безробіття призводить до громадського і політичного безладу.

6.2.4. Основні напрямки державного регулювання зайнятості.

Державна політика зайнятості

Негативні наслідки безробіття змушують уряди країн з ринковою економікою активно втручатись у хід економічного розвитку, приймати заходи, спрямовані на підтримку штучно низького рівня безробіття і протидію падінню реального обсягу ВВП, проводити політику соціального захисту населення.

Важливо зазначити, що визнання існування «природного рівня безробіття» зняло з урядів західних країн частку відповідальності за кризу

зайнятості. Але це не звільняло державу від необхідності проводити політику зайнятості.

У країнах Заходу в останні десятиліття діє система соціальних амортизаторів, які держава використовує для забезпечення економічної безпеки трудящих. До цієї системи входять спеціальні заходи з захисту найманих робітників і службовців від безробіття і забезпеченню їх права на працю.

Першим елементом такої системи є регулювання зайнятості. Держава для цього, зокрема, приймає такі заходи:

- скорочує тривалість робочого тижня у період масового безробіття;
- достроково звільняє на пенсію робітників державного сектора, які не дослужили до пенсії 2-3 роки;
- створює нові робочі місця і організує суспільні роботи, особливо для хронічно безробітних і молодих;
- скорочує пропозицію робочої сили на ринку праці: обмежує імміграцію бажаючих працювати і стимулює репатріацію іноземних громадян та інше.

Другим елементом системи соціальних амортизаторів є біржі праці, створені ще в першій половині XIX століття. Вони займаються обліком та працевлаштуванням безробітних, сприяють бажаючим змінити роботу, вивчають стан ринку робочої сили і надають інформацію про нього, допомагають професійній орієнтації молоді.

Наступним елементом системи економічної безпеки є фонди страхування на випадок безробіття, які надають людям, що втратили роботу, матеріальну допомогу. При законодавчому вивченні розмірів матеріальної допомоги та строків її надання виникають серйозні проблеми. Одна з них – визначення рівня цієї допомоги. Друга – терміни її виплат.

У різних країнах вона вирішується по різному, в залежності від багатьох конкретних обставин. Так, у 90-ті роки XX ст. розмір матеріальної допомоги по безробіттю та тривалість його виплати складала:

- у США – 36% заробітку протягом 14 тижнів;
- в Японії – 60-80% заробітку протягом 3-12 місяців залежно від віку безробітного та інших умов;
- у Франції – 40 франків на день у доповнення до 42 % заробітку протягом 1-2,5 років;
- у Великій Британії – 28,5 фунта стерлінгів протягом 52 тижнів.

Треба особливо підкреслити, що протидія інфляції і змушеному безробіттю є обов'язковими функціями держави в ринковій економіці.

Якщо безробіття в країні або в окремому регіоні загрожує соціальною кризою (вибухом), вважається, що воно досягло критичного рівня.

Визначається цей рівень (інколи його називають порогом) дією цілої низки факторів:

- загальною чисельністю безробітних;
- чисельністю безробітних протягом тривалого часу (як правило, більше року):

- наявністю у безробітних інших джерел існування (доходу) або власності:
 - питомою вагою молоді в складі безробітних;
 - системою соціального захисту безробітних;
 - наявністю політичного каталізатора;
 - особливостями соціо-психологічного клімату в суспільстві.

Зрозуміло, що чим більша чисельність населення не має роботи, насамперед, протягом тривалого часу, тим нижчим є поріг, тобто, чим нижчий рівень безробіття суспільство може пережити без соціальної катастрофи. Значною мірою підвищує цей поріг наявність інших джерел доходу або будь-якої власності. Враховуючи це, уряд, наприклад, Великобританії, прагнучи зупинити формування критичного рівня безробіття внаслідок скорочення зайнятості шахтарів, вдається до надання їм земельних ділянок і кредитів для відкриття власної справи.

Молоді притаманна менша психологічна стійкість і водночас більша активність, тому концентрація серед безробітних молоді є важливим чинником зниження критичного рівня безробіття.

Не викликає сумнівів, що можливість одержувати достатню за розміром допомогу (по безробіттю або по закінченні терміну – по бідності), сприяє пом'якшенню гостроти проблем безробіття і відповідно підвищенню критичного порогу.

Особливо важливу роль відіграє політичний каталізатор, тобто наявність певної політичної сили, яка здатна об'єднати безробітних та ініціювати їх активні дії. В історії такі сили відомі, зокрема, саме на хвилі масового безробіття взяли владу нацисти в Німеччині.

Соціо-психологічні настанови є тим фоном, на якому формується критичний поріг: суспільство, якому притаманні високі орієнтації на чиясь допомогу (влади, адміністрації підприємства тощо), так званий «патерналізм», низька територіальна, професійна і соціальна мобільність, яке принципово не сприймає відкритого мастного розшарування, ймовірно, має відносно низький критичний поріг.

Найвищий відомий в історії рівень безробіття, пережитий країною без видимої соціальної напруги, це 28% безробіття в Іспанії наприкінці 80-х. За звичай можна розраховувати на більш гостру ситуацію: потенційно небезпечним є рівень безробіття в 18-20%. Все це змушує державу проводити активну політику соціального захисту населення.

Соціальний захист населення від безробіття у теперішній час здійснюється на основі положень Конституції України, Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Законів України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», «Про зайнятість населення», інших нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері страхування на випадок безробіття, норм міжнародних договорів України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Поняття «соціальний захист» досить нове, почало використовуватись у міжнародних актах у середині ХХ століття, що було викликане кардинальними змінами в соціальній політиці у багатьох країнах світу, які зумовили необхідність систематизації та координації різноманітних інститутів соціальної сфери з позиції характеристики її захисних функцій. У вітчизняній літературі та національному законодавстві поява і застосування цього поняття пов'язане з трансформацією суспільного ладу країни у 90-х роках. Сьогодні термін «соціальний захист» широко вживається в економічній та юридичній літературі.

Так, автори української юридичної енциклопедії поняття «соціальний захист» визначають як діяльність держави, спрямовану на забезпечення реалізації пріоритетних завдань соціальної політики, найважливіших соціальних прав кожного члена суспільства. Деякі науковці під соціальним захистом розуміють діяльність держави, спрямовану на забезпечення процесу формування та розвитку повноцінної особистості, виявлення і нейтралізацію негативних факторів, що впливають на особистість, створення умов для самовизначення й утвердження в житті. Крім того, соціальний захист визначається як одна із найважливіших функцій держави (соціальної): це система економічних, організаційних, юридичних заходів, спрямованих на забезпечення основних соціальних прав людини та громадянина в державі.

В економічній літературі існує й інший підхід до визначення соціального захисту населення. Так, науковці, що досліджують регіональні проблеми соціального захисту населення Росії, крім держави, до суб'єктів соціального захисту відносять органи місцевого самоврядування, громадські організації, підприємства, що більше відповідає сучасним принципам соціального партнерства, крім того, сферу соціального захисту не обмежують допомогою соціально уразливим категоріям населення. **Соціальний захист** визначається як діяльність держави й органів місцевого самоврядування, громадських організацій, підприємств, спрямована на створення сприятливого для людини оточуючого середовища, охорону материнства та дитинства, надання допомоги сім'ї, охорону здоров'я громадян, професійну підготовку громадян, забезпечення зайнятості населення, охорону праці, регулювання заробітної плати і доходів населення, забезпечення громадян житлом, регулювання права власності держави, матеріальне обслуговування та забезпечення непрацевдатних, інших громадян, які погребують соціальної підтримки. Соціальний захист є практичною діяльністю з реалізації основних напрямів соціальної політики.

Відповідно до цих підходів соціальному захисту на ринку праці підлягають не лише безробітні, але й усе економічно активне населення. Соціальний захист економічно активного населення здійснюється за такими основними напрямками:

- заходи держави, пов'язані з кваліфікаційною підготовкою до трудової діяльності;
- заходи, що забезпечують можливість реалізації здібностей кожного у

процесі трудової та виробничої діяльності та сам процес такої діяльності;

- заходи, спрямовані на створення нових робочих місць і підтримку працівників, які втратили роботу.

В Україні право на соціальний захист закріплено Конституцією. Так, стаття 46 Конституції України передбачає, що громадяни мають право на соціальний захист, яке включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. У частині 2 ст. 46 визначені організаційно-правові форми соціального захисту як гарантії права людини на соціальний захист – соціальне страхування та державна соціальна допомога, а також фінансові джерела забезпечення – страхові внески, кошти бюджету та інші.

В Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування загальнообов'язкове державне соціальне страхування визначається як система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або вповноваженим ним органом, громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Законом України «Про зайнятість населення» гарантується право громадян на соціальний захист у сфері зайнятості та право на одержання допомоги по безробіттю особам, визнаним у встановленому порядку безробітними. Відповідно до статті 7 цього закону за рішенням місцевих державних адміністрацій, виконавчих органів відповідних рад може встановлюватись транспортна доступність та інші критерії підходящої роботи, які посилюють соціальний захист населення.

Крім того, відповідно до статті 5 закону держава забезпечує надання додаткових гарантій щодо працевлаштування працездатним громадянам у працездатному віці, які потребують соціального захисту і не здатні на рівних конкурувати на ринку праці, у тому числі: а) жінкам, які мають дітей віком до шести років; б) самотніми матерями, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дітей-інвалідів; в) молоді, яка закінчила або припинила навчання у середніх загальноосвітніх школах, професійно-технічних або вищих навчальних закладах, звільнилася зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби і якій надається перше робоче місце, дітям (сиротам), які залишилися без піклування батьків, а також особам, яким виповнилося п'ятнадцять років і які за згодою одного із батьків або особи, яка їх замінює, можуть, як виняток, прийматися на роботу; г) особам передпенсійного віку; д) особам, звільненим після відбуття покарання або примусового лікування.

Для працевлаштування зазначених категорій громадян місцеві державні адміністрації, виконавчі органи відповідних рад за поданням центрів зайнятості

встановлюють квоту робочих місць для підприємств (об'єднань), установ і організацій незалежно від форм власності та організаційних форм з чисельністю працюючих понад 20 осіб для бронювання ними до 5 відсотків загальної кількості робочих місць, у тому числі з гнучкими формами зайнятості.

Статтею 4 Закону України «Про зайнятість населення» передбачаються наступні гарантії держави працевдатному населенню у працевдатному віці в Україні: добровільність праці, вибір або зміну професії та виду діяльності; захист від необгрунтованої відмови у прийнятті на роботу і незаконного звільнення, а також сприяння у збереженні роботи; безплатне сприяння у підборі підходящої роботи і працевлаштуванні відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти, з урахуванням суспільних потреб, усіма доступними засобами, включаючи професійну орієнтацію і перепідготовку; компенсацію матеріальних витрат у зв'язку з направленням на роботу в іншу місцевість; виплату вихідної допомоги працівникам, які втратили постійну роботу на підприємствах, в установах і організаціях, у випадках і на умовах, передбачених чинним законодавством; є) безплатне навчання безробітних нових професій, перепідготовку в навчальних закладах або в системі державної служби зайнятості з виплатою матеріальної допомоги; ж) виплату безробітним в установленому порядку допомоги по безробіттю, матеріальної допомоги по безробіттю, матеріальної допомоги членам сім'ї, які перебувають на їх утриманні, та інших видів допомоги; з) включення періоду перепідготовки та навчання нових професій, участі в оплачуваних громадських роботах, одержання допомоги по безробіттю та матеріальної допомоги по безробіттю до стажу роботи, а також до безперервного трудового стажу; д) надання роботи за фахом на період не менше трьох років молодим спеціалістам – випускникам державних навчальних закладів держави, раніше заявлених підприємствами, установами, організаціями Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» визначаються такі принципи страхування на випадок безробіття: надання державних гарантій реалізації застрахованими особами своїх прав; обов'язковості страхування на випадок безробіття всіх працюючих на умовах трудового договору (контракту) та на інших підставах, передбачених законодавством про працю, а також добровільності такого страхування особами, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), а також громадянами – суб'єктами підприємницької діяльності; цільового використання коштів страхування на випадок безробіття солідарності та субсидування; обов'язковості фінансування Фондом загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття витрат, пов'язаних з наданням матеріального забезпечення у випадку безробіття та соціальних послуг в обсягах, передбачених цим Законом; паритетності в управлінні страхуванням на випадок безробіття держави, представників застрахованих осіб та роботодавців; диференціації розмірів виплати допомоги по безробіттю

залежно від страхового стажу та тривалості безробіття; надання на рівні не нижче за прожитковий мінімум, установлений законом, допомоги по безробіттю та матеріальної допомоги у період професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації; законодавчого визначення умов і порядку здійснення страхування на випадок безробіття.

Відповідно до статті 4 цього закону страхуванню на випадок безробіття підлягають особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту), включаючи тих, які проходять альтернативну (невійськову) службу, а також тих, які працюють неповний робочий день або неповний робочий тиждень, та на інших підставах, передбачених законодавством про працю. Особа набуває статусу застрахованої особи з дня укладання трудового договору, з цього дня починається сплата страхових внесків. Сплата страхових внесків припиняється з дня розірвання трудового договору. Роботодавець набуває статусу платника страхових внесків до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття з дня реєстрації.

Законом визначаються види соціального забезпечення та види соціальних послуг. Видами соціального забезпечення є: допомога по безробіттю, у тому числі одноразова її виплата для організації безробітним підприємницької діяльності; допомога по частковому безробіттю; матеріальна допомога у період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації безробітного; допомога на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні. Видами соціальних послуг є: професійна підготовка або перепідготовка, підвищення кваліфікації та профорієнтація; пошук підходящої роботи та сприяння у працевлаштуванні, у тому числі шляхом надання роботодавцю дотації на створення додаткових робочих місць для працевлаштування безробітних та фінансування організації оплачуваних громадських робіт для безробітних; інформаційні та консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням.

Право на допомогу по безробіттю мають незайняті (непрацюючі) громадяни, визнані в установленому порядку безробітними. В Україні безробітними визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до підходящої роботи. Не можуть бути визнані безробітними громадяни: а) віком до 16 років, за винятком тих, які працювали і були вивільнені у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці, реорганізацією, перепрофілюванням і ліквідацією підприємства, установи і організації або скороченням чисельності (штату); б) які вперше шукають роботу і не мають професії (спеціальності), в тому числі випускники загальноосвітніх шкіл, у разі відмови їх від проходження професійної підготовки або від оплачуваної роботи, включаючи роботу тимчасового характеру, яка не потребує професійної підготовки; в) які відмовились від двох пропозицій підходящої роботи з моменту реєстрації їх у службі зайнятості як

осіб, які шукають роботу; г) які мають право на пенсію відповідно до законодавства України.

Держава створює умови незайнятим громадянам у поновленні їхньої трудової діяльності та забезпечує їм такі види компенсацій: а) надання особливих гарантій працівникам, вивільнюваним з підприємств, установ, організацій; б) виплата матеріальної допомоги в період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації; в) виплата в установленому порядку допомоги по безробіттю, матеріальної допомоги по безробіттю; г) подання додаткової матеріальної допомоги безробітному громадянину й членам його сім'ї з урахуванням наявності осіб похилого віку і неповнолітніх дітей, які перебувають на його утриманні.

Місцеві державні адміністрації за участю державної служби зайнятості з метою забезпечення тимчасової зайнятості населення, передусім осіб, зареєстрованих як безробітні, організують проведення оплачуваних громадських робіт на підприємствах, в установах і організаціях комунальної власності і за договорами – на інших підприємствах, в установах і організаціях. З особами, які бажають брати участь у громадських роботах, укладається строковий трудовий договір з правом його продовження за погодженням сторін до вирішення питання про їхнє працевлаштування на підходящу роботу. Переважним правом укладання договорів користуються громадяни, зареєстровані як безробітні. У разі закінчення встановленого терміну виплати допомоги по безробіттю громадянин має переважне право на здобуття іншої професії (спеціальності) та участь в оплачуваних громадських роботах на період до надання йому підходящої роботи. Оплата праці осіб, зайнятих на громадських роботах, здійснюється за фактично виконану роботу і не може бути меншою від мінімального розміру заробітної плати, встановленої законодавством України, за умови якісного виконання норм праці. На осіб, зайнятих на громадських роботах, поширюються соціальні гарантії, включаючи право на пенсійне забезпечення, виплату допомоги по тимчасовій непрацездатності. За безробітними громадянами, які беруть участь у таких роботах, зберігається виплата допомоги по безробіттю в розмірах і в терміни, встановлені відповідно до цього Закону.

Громадські роботи фінансуються з місцевого бюджету із залученням коштів державного фонду сприяння зайнятості населення (в частині організації таких робіт для безробітних) і підприємств, установ та організацій, для яких ця робота виконується за договорами. Положення про оплачувані громадські роботи затверджується Кабінетом Міністрів України. Професійна підготовка, підвищення кваліфікації та перепідготовка осіб, зареєстрованих у службі зайнятості як такі, що шукають роботу, безробітних, можуть здійснюватися у таких випадках: неможливо підібрати підходящу роботу через відсутність у громадянина необхідної професійної кваліфікації; потрібно змінити кваліфікацію через відсутність роботи, яка відповідає професійним навичкам громадянина; втрачено здатність виконувати роботу за попередньою професією; роботу шукають уперше і немає професії (спеціальності).

Професійна підготовка, підвищення кваліфікації і перепідготовка громадян організуються державною службою зайнятості за її направленням у закладах освіти, на підприємствах, в установах і організаціях (незалежно від їхньої підпорядкованості) згідно з укладеними договорами або у спеціально створених для цього навчальних центрах з коштів державного фонду сприяння зайнятості населення.

Витрати, пов'язані із достроковим виходом на пенсію, здійснюються з коштів Пенсійного фонду України з наступним відшкодуванням цих витрат із державного фонду сприяння зайнятості населення.

Вивільненим працівникам надаються також інші пільги й компенсації відповідно до законодавства.

Управління соціальним страхуванням здійснюється фондами на паритетній основі державою і страхователями. Основним джерелом фонду соціального страхування є страхові внески підприємств і громадян. Ставки збору встановлюються законодавчо, вони різні як для кожного фонду, так і для роботодавців та працівників. Суттєву частку доходів фондів соціального страхування становлять бюджетні асигнування.

6.3. Інфляція, її види (форми), причини та наслідки

6.3.1. Інфляція, її види і причини

У класичній економічній теорії інфляція – це процес підвищення загального рівня цін і, як наслідок, зниження купівельної спроможності грошей, або їхнє знецінення.

Термін «інфляція» (від лат. *Inflation* – надування) вперше почали вживати в Північній Америці в період громадянської війни 1861-1865 рр. він означає збільшення паперово-грошового обігу. Однак ознаки інфляції почали виявлятися з широким розповсюдженням грошей в економічному житті. За такими опосередкованими ознаками, як стрімке зростання заробітної плати і цін, є підстави стверджувати, що інфляція спостерігалась у Стародавній Греції (330 р. до н.е.) при завоюванні Олександром Великим Персії та в Стародавньому Римі (301 р. до н.е.), коли Е. Діоклетіан установив контроль за цінами на близько 1000 найменувань товарів.

Як правило, інфляційні процеси були безпосередньо пов'язані з війнами, епідеміями, тривалими неврожарями, іншими стихійними лихами, що спричинювали шоківі зміни в чисельності населення.

У ХІХ ст. в Англії та Франції термін «інфляція» використовувався для пояснення надмірного зростання грошової маси, що призводило її дознецінення. Остаточо цей термін було введено в науковий обіг, щоб теоретично відобразити певний стан економіки після Другої світової війни.

Проте далеко не всяке зростання цін є інфляційним. Якщо, наприклад, ціни на одні групи товарів чи послуг зростають, і досить суттєво, а на інші групи – зменшуються, так що загальний рівень цін не змінюється, то таке зростання цін не є інфляційним. Зростання цін, зумовлене поліпшенням якості

продукції, намаганням позитивно вплинути на стан докiлля (що потребує зростання витрат), зміною соціальних пріоритетів також не є інфляційним.

Інфляція – це стійке і відчутне зростання цін, яке виникло внаслідок того, що значна частина грошової маси виявилася не забезпеченою економічними благами.

Не слід ототожнювати інфляцію з грошовою емісією (законодавчо обумовленим випуском додаткових грошей в обіг). Емісія грошей може мати як інфляційний, так і не інфляційний характер. Якщо, наприклад, додатковий випуск грошей зумовлений зростанням реального обсягу національного виробництва або уповільненням руху грошей, то він не є інфляційним.

Якщо випуск грошей спрямований на покриття фінансування дефіциту державного бюджету чи зумовлений прагненням уряду утримувати безробіття на рівні, нижчому за «природний», тощо, то емісія виступає як інфляційний чинник.

Інфляція – багатофакторний, багатовимірний і складний соціально-економічний процес, властивий ринковій економіці, який може бути спричинений різними подіями. Види (форми), яких набуває інфляція залежно від ознаки, покладеної в основу її класифікації, представлені на рис. 6.5.

Розмаїття форм вияву інфляції потребує різних підходів до визначення причин та механізмів інфляційного процесу. Умовно всі теоретичні концепції інфляції можна розділити на дві групи: економічні та неекономічні (рис. 6.6).

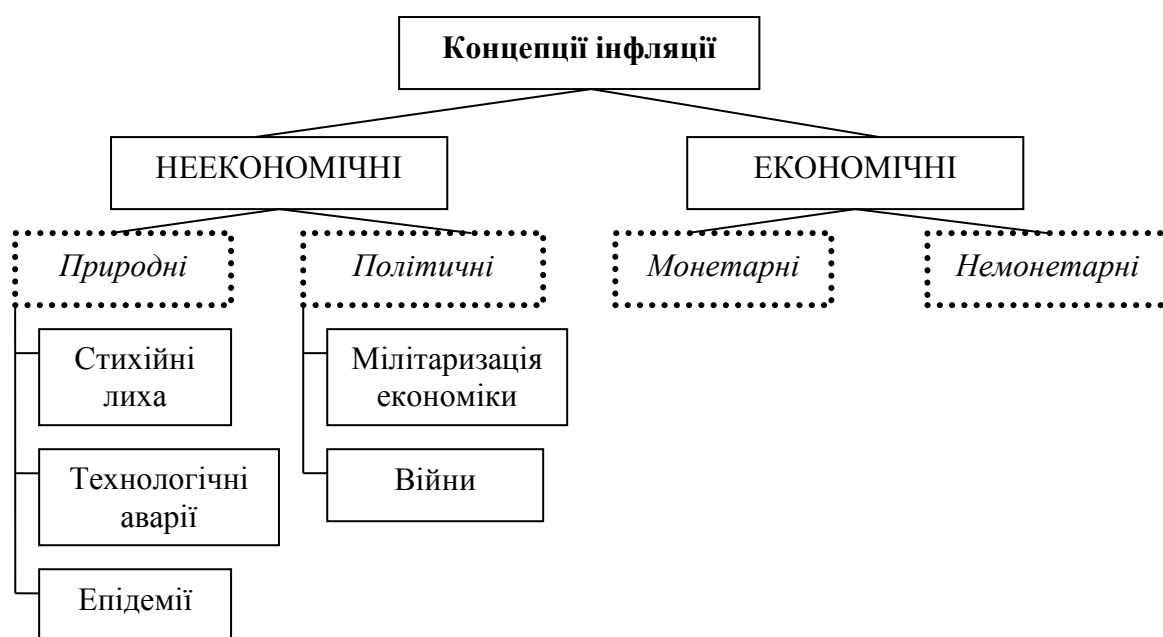

Рис. 6.6 Теоретичні концепції інфляції

Неекономічні теорії можна умовно розподілити на природні (зумовлені стихійними лихами, серйозними технологічними аваріями, епідеміями тощо) та політичні – зумовлені війнами, мілітаризацією економіки та інше. Розглянемо ці концепції.

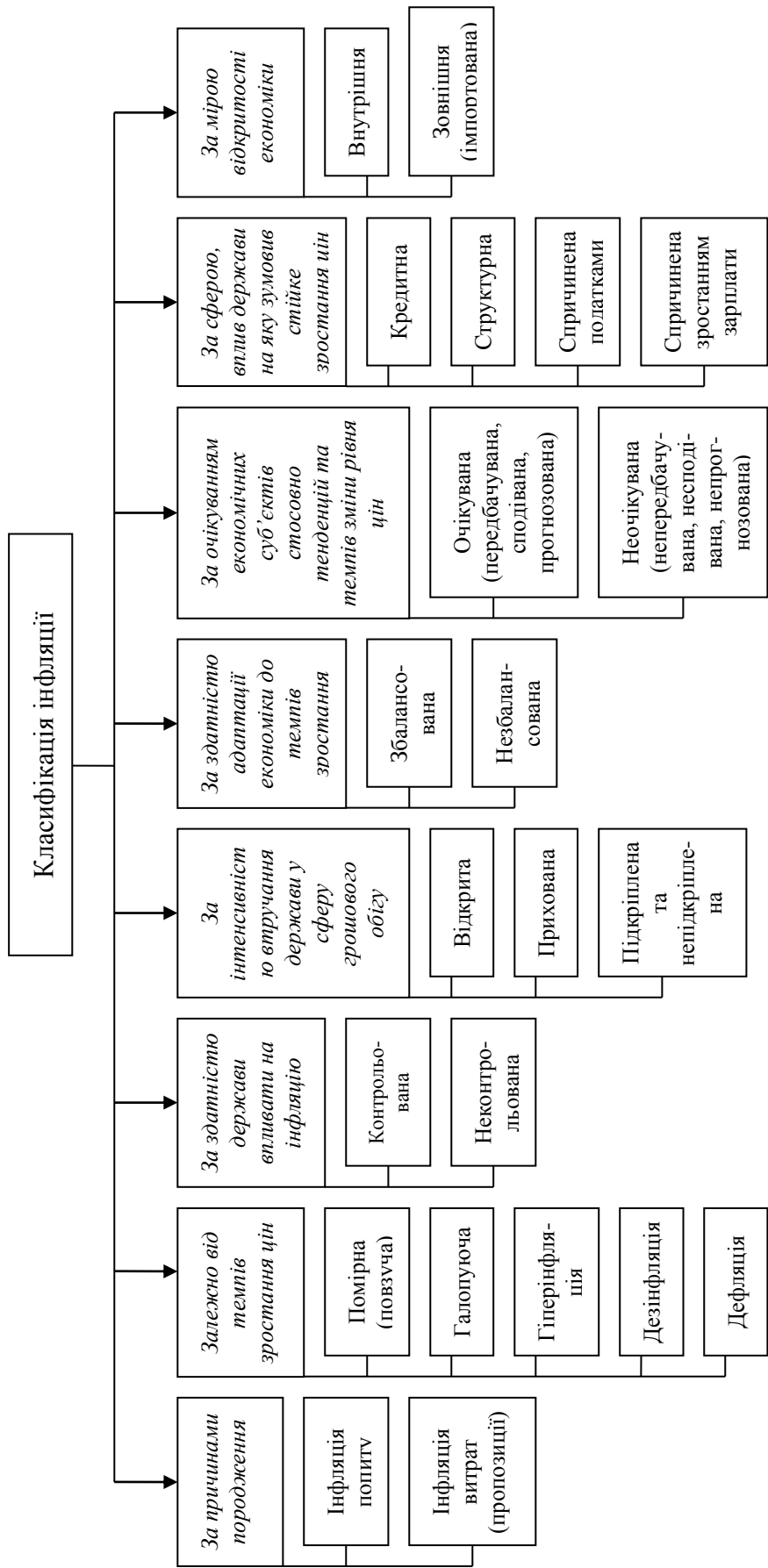

Рис. 6.5 Класифікація інфляції за різними ознаками

Тривалі катаклізми в природі можуть суттєво вплинути на обсяги виробництва аграрного сектора економіки. Якщо частка цього сектора в загальній структурі економіки значна, то це призведе до відчутного зростання цін насамперед па продовольство, а потім – і до зростання загального рівня цін. Якщо уряд не зможе вплинути на ситуацію, то це призведе до голоду, що ще більше поглибить інфляційні процеси.

Вплив на інфляцію політичних чинників розглянемо на прикладі мілітаризації економіки. Особливість мілітаризованої економіки полягає в тому, що для виробництва військової техніки застосовуються найпередовіші технології, використовуються високоякісні матеріали, залучаються найвищої кваліфікації науковці та інші працівники, праця яких не тільки складна, а й відповідальна, умови роботи – жорсткі, організація виробництва – досконала, рівень інтенсивності та продуктивності праці – високий. Зазначені особливості призводять до вилучення найпередовіших технологій, найдосконаліших матеріалів та найкращих науковців і працівників – виробничників із цивільних галузей, які виробляють продукти для споживчого ринку. Покриття витрат на ВПК лягає важким тягарем на державний бюджет, збільшуючи його видаткову частину і спричинюючи інфляційне фінансування бюджетного дефіциту.

Економічні теорії інфляції можна поділити на *монетарні* та *немонетарні*.

Монетаристи вважають інфляцію чисто грошовим феноменом. Вона зумовлена м'якою грошовою політикою та бюджетною політикою держави (дефіцитним фінансуванням, надмірним розширенням внутрішнього кредиту, помилковою грошовою політикою національного банку).

Прихильники монетарної теорії аналізують інфляцію, скориставшись рівнянням обміну

$$M \bullet V = P \bullet Y, \quad (1.1)$$

де M – загальна сума грошей, яка необхідна країні для забезпечення грошового обігу протягом року (номінальна кількість грошей);

V – кількість обігів грошей у їх обміні на товари (швидкість обігу грошей);

P – середній рівень цін на товари та послуги в країні;

Y – обсяг товарів і послуг на рік (обсяг національного виробництва).

Рівняння грошового обігу (1.1) запропоноване американським економістом І. Фішером. Воно показує, що загальна сума грошей, яка витрачається в економіці впродовж року, дорівнює загальній вартості вироблених товарів, наданих послуг, виконаних робіт.

Розглянемо динамічний варіант рівняння (1.1):

$$(M + \Delta M) \bullet (V + \Delta V) = (P + \Delta P) \bullet (Y + \Delta Y),$$

де ΔM – приріст номінальної кількості грошей;

ΔV – приріст швидкості руху грошей;

ΔP – приріст рівня інфляції (приріст рівня цін);

ΔY – приріст реального доходу.

Розділимо отримане рівняння відповідно на ліву та праву частини рівняння (1.1). Отримаємо:

$$\frac{(M + \Delta M)}{M} \cdot \frac{(V + \Delta V)}{V} = \frac{(P + \Delta P)}{P} \cdot \frac{(Y + \Delta Y)}{Y},$$

або

$$(1 + \hat{M}) \cdot (1 + \hat{V}) = (1 + \hat{P}) \cdot (1 + \hat{Y}),$$

де $\hat{M} = \frac{\Delta M}{M}$ – темп приросту номінальної кількості грошей;

$\hat{V} = \frac{\Delta V}{V}$ – темп приросту швидкості руху грошей;

$\hat{P} = \frac{\Delta P}{P}$ – рівень інфляції (темп приросту рівня цін);

$\hat{Y} = \frac{\Delta Y}{Y}$ – темп приросту реального доходу.

Виконавши елементарні перетворення, отримаємо:

$$\hat{M} + \hat{V} + \hat{M} \cdot \hat{V} = \hat{P} + \hat{Y} + \hat{P} \cdot \hat{Y}.$$

Припустивши, що добутки $\hat{M} \cdot \hat{V}$ та $\hat{P} \cdot \hat{Y}$ достатньо малі, маємо рівність

$$\hat{M} + \hat{V} = \hat{P} + \hat{Y}. \quad (1.2)$$

З рівняння (1.2) можна визначити рівень інфляції:

$$\hat{P} = \hat{M} + \hat{V} - \hat{Y}. \quad (1.3)$$

Інфляційні процеси виникають, коли рівень інфляції $\hat{P} > 0$, тобто:

1) $\hat{M} > \hat{Y}$ при $\hat{V} = 0$ (темп приросту номінальної вартості грошей більший за темп приросту реального доходу в разі сталої швидкості обігу грошей).

Інфляція за таких умов спричинюється або банківською системою, яка послабила контроль над грошовою базою в процесі створення чекових грошей, або населенням, яке використовує свої боргові зобов'язання як засіб платежу;

2) $\hat{V} > \hat{Y}$ при $\hat{M} = 0$ (темп приросту швидкості обігу грошей більший за темп приросту реального доходу в разі незмінної номінальної кількості грошей).

У такому випадку зменшення попиту домогосподарств на реальні касові залишки є наслідком удосконалення техніки розрахунків або заміни грошей на цінні папери, які виконують функцію нагромадження.

Монетаристи вважають, що скорочення попиту на гроші, зумовлене високими альтернативними витратами утримання реальних касових залишків, прискорює темп інфляції.

Отже, основними причинами інфляції, за монетарними, є:

- грошова емісія, не забезпечена товарною масою;
- кредитна емісія;

- криза валютно-фінансової системи;
- зростання бюджетного дефіциту та державного боргу; милітаризація економіки, яка є причиною збільшення видатків бюджету, додаткового поглинання матеріальних і трудових ресурсів, а отже, вилучення із сфери виробництва споживчих товарів, збільшення споживчого попиту з боку зайнятих в оборонній промисловості;
- державна монополія;
- монополізм підприємств;
- механізм оподаткування (при збільшенні податку на прибуток проявляється тенденція до зниження обсягів виробництва).

Прихильники немонетарних теорій виводять умови існування інфляції з рівняння (1.3) і зводять його до такої нерівності:

$$\hat{M} + \hat{V} > \hat{Y}, \quad (1.4)$$

тобто вони вбачають умову існування інфляції в ситуації, за якої сума темпів приросту номінальної кількості грошей і приросту швидкості обігу грошей перевищуватиме темпи приросту реального доходу.

На відміну від монетаристів, прихильники немонетарної теорії в нерівності (1.4) вбачають тільки умову, а не причину існування інфляції.

Причинами інфляції прихильники немонетарної теорії вважають:

1) зростання витрат виробництва внаслідок:

- перевищення темпів зростання заробітної плати над темпами зростання продуктивності праці;
- перевищення темпів зростання податків над темпами зростання доходів;
- зростання цін на сировину та енергоресурси;

2) зростання сукупного попиту, не пов'язаного зі зростанням грошової маси. Причиною збурення сукупного попиту в цьому випадку є оптимістичні очікування підприємців щодо майбутньої кон'юнктури в умовах повної зайнятості. За цих умов зростання сукупного попиту зумовлює зростання рівня цін, яке урівноважить сукупний попит і сукупну пропозицію;

3) структурні зрушення в сукупному попиті, які виявляються в зростанні попиту на нові престижні товари при зростанні добробуту населення, що призводить до зростання їх цін, але на інші товари вони не знижуються, і зменшується їхня пропозиція, таким чином загальний рівень цін зростає;

4) зміни структури ринку, пов'язані із владою монополій, олігополій та держави, яка реалізується в адміністративному монопольному зростанні цін.

У реальному житті інфляцію спричинюють як монетарні, так і немонетарні чинники.

Сучасна економічна наука розрізняє два типи інфляції:

- інфляцію попиту;
- інфляцію пропозиції (витрат).

Залежно від темпів інфляції та її впливу на економіку виділяють помірну (повзучу), галопуючу та гіперінфляцію.

Помірній інфляції властивий не надто швидкий темп зростання рівня цін (до 10% за рік).

Галопуюча інфляція передбачає річне зростання цін від 10 до 200% за рік.

Гіперінфляція характеризується темпом зростання цін, який перевищує 200% річних.

Наведена кількісна характеристика форм інфляції залежно від швидкості зростання рівня цін є важливою, але не визначальною. Найважливішого значення набуває з'ясування впливу різних форм інфляції на економічну поведінку господарюючих суб'єктів та на економіку в цілому.

При *помірній інфляції* підприємці та фінансові структури ще можуть адекватно реагувати на зміни, що відбуваються на ринку. Відповідним чином може реагувати й уряд, коригуючи свою соціально-економічну політику.

Західні економісти розглядають помірну інфляцію як елемент нормального розвитку економіки, оскільки, на їхню думку, незначна інфляція (супроводжується відповідним зростанням грошової маси) здатна за певних умов стимулювати розвиток виробництва, модернізацію його структури. Зростання грошової маси прискорює платіжний обіг, здешевлює кредити, сприяє активізації інвестиційної діяльності та зростання виробництва. Зростання виробництва, у свою чергу, приводить до відновлення рівноваги між товарною і грошовою масами при більш високому рівні цін. Середній рівень інфляції у країнах ЄС у передкризовий період становив 3-3,5%. Разом з тим, завжди існує небезпека виходу повзучої інфляції з-під державного контролю. Вона особливо велика в країнах, де немає відпрацьованих механізмів регулювання господарської діяльності, а рівень виробництва невисокий, зі структурними диспропорціями.

Інфляція негативна не сама по собі, а лише у випадку, коли її темпи досить високі. Позитивний потенціал помірної інфляції полягає в тому, що, знецінюючи гроші, вона стимулює інвестиційний процес.

Галопуюча інфляція – це така ситуація в економіці, коли:

- підприємці постійно підвищують ціни;
- банки неухильно підвищують плату за кредит;
- невпинно падає купівельна спроможність населення;
- економіка перебуває у фазі такої напруженості, коли на межі можливого здійснюється регулювання та координація міжгалузевих зв'язків;
- постійно коригується соціальна політика;
- активно діють банківські структури.

При галопуючій інфляції можливостей для узгодження дій стає обмаль, передбачуваність і стабільність розвитку обмежена до краю. Якщо економіка не втрималась у межах галопуючої інфляції й остання продовжує прискорюватись, вона переходить у форму гіперінфляції. Галопуюча інфляція означає кризу грошової системи, вона небезпечна для економіки та потребує строкових антиінфляційних заходів. Галопуюча інфляція переважає у країнах, які розвиваються. **Гіперінфляція** – це крах грошової системи. При гіперінфляції ціни зростають астрономічними темпами, розходження цін і заробітної плати

стає катастрофічним, руйнується благополуччя навіть найбільш забезпечених верств суспільства. За умов гіперінфляції:

- руйнуються господарські зв'язки;
- масово банкрутують підприємства;
- припиняють свою діяльність підприємці.

Найбільше потерпає від гіперінфляції населення. Воно втрачає будь-яку довіру до національної валюти та до обіцянок уряду. Люди «тікають» від грошей і «ганяються» за товарами, стимулюючи тим самим прискорення руху грошової маси та штучного зростання сукупного попиту. Тобто розгортається ажіотажний попит, розкупуваються, насамперед, ті товари, що можуть бути засобом часткового збереження (нерухомість, предмети мистецтва, дорогоцінні метали). Усе це згубно впливає на економічну ситуацію, посилюючи гіперінфляційні процеси. Але змінити «парадоксальність» поведінки споживачів закликами уряду неможливо. Інфляційні очікування породжують інфляцію навіть тоді, коли об'єктивних умов для її існування немає. За наявності таких умов інфляційні очікування посилюють інфляційний процес. Попит стає ажіотажним, ціни невпинно зростають, гроші стрімко втрачають свою вартість, їх прагнуть швидше позбутися, розкручуючи гіперінфляційну спіраль.

Гіперінфляція властива країнам в окремі періоди, коли вони переживають докорінну ломку своєї економічної структури. Особливість гіперінфляції в тому, що звичайні функціональні взаємозв'язки і звичні важелі управління цінами не діють. На повну потужність працює друкарський верстат, розвивається спекуляція. Виробництво дезорганізується. Щоб зупинити чи пригальмувати гіперінфляцію, треба вживати надзвичайних заходів. Немає однозначного уявлення про те, як боротися з гіперінфляцією.

У багатьох країнах, які пережили гіперінфляцію, спостерігалось таке явище: темпи зростання цін випереджали темпи зростання кількості грошей в обігу, наприклад, в Угорщині в 1945-1946 рр. – у 4000 разів. Гіперінфляція мала місце і в Україні в 1993 р.

Розглянуті форми інфляції властиві **відкритій інфляції**. Таку інфляцію можна вимірювати, аналізувати, зіставляти різні варіанти її приборкання та усунення.

Відкрита інфляція характерна для країн ринкової економіки, де взаємодія попиту та пропозиції сприяє відкритому необмеженому зростанню цін.

Крім того, є ще **прихована інфляція**. Це такий стан в економіці, коли зростання рівня цін не спостерігається, але наявний дефіцит товарів та послуг, має місце штучне обмеження споживчого попиту.

Ознаки прихованої інфляції:

- тимчасове заморожування доходів та цін;
- установлення тотального державного контролю за цінами;
- установлення цін «стелі» та «підлоги» тощо.

Прихована інфляція не може бути виміряна безпосередньо. Але є опосередковані методи її вимірювання:

- співвідношення між контрольованими державою цінами та цінами ринку;
- зниження рівня товарно-матеріальних запасів;
- втрати часу на пошук необхідних товарів;
- співвідношення між «вимушеними» заощадженнями та величиною касових залишків тощо.

Отже, прихована інфляція характеризується зовнішньою стабільністю (при активному втручанні держави), але зростанням дефіциту товарів, що також знижує реальну вартість грошей.

Таким чином, відкрита інфляція проявляється у тривалому зростанні рівня цін, прихована – у посиленні товарного дефіциту; перша характерна для ринкової, друга – для централізованої планової економіки.

Прикладом прихованої інфляції може бути економіка 80-х років колишнього Радянського Союзу. На початок 80-х років кожний четвертий радянський карбованець, а в 1985-1990 рр. кожний третій не мав товарного забезпечення.

Уявлення економічних суб'єктів про рівень цін у майбутньому суттєво впливають на їхню поведінку. Прагнення теоретичного осмислення впливу інфляційних очікувань на економічну поведінку суб'єктів макроекономіки знайшло своє відображення в теоріях адаптивних очікувань та раціональних очікувань.

Теорія адаптивних очікувань ґрунтується на передумові, що формування уявлень про майбутній стан економіки в господарюючих суб'єктів відбувається на основі екстраполяції (пролонгування) тенденцій розвитку економічних процесів у минулому на майбутнє. Стисло кредо представників цієї теорії можна сформулювати так: «Люди вчаться на набутому досвіді».

Теорія раціональних очікувань ґрунтується на передумові, що очікування господарюючих суб'єктів стосовно економічної системи формуються як на основі екстраполяції тенденцій попереднього періоду, так і на основі можливостей майбутнього. Інакше теорія раціональних сподівань може бути сформулювала так: «Наше сьогодні визначається не тільки нашим минулим, а й нашим майбутнім».

Противники теорії раціональних очікувань критикують її за те, що раціональні очікування можуть формувати вчені, а не пересічні учасники економічного процесу. Прихильники цієї теорії підкреслюють, що вони не вважають, що будь-який індивід має достатній рівень знань та економічної інформації, щоб бути здатним формувати раціональні очікування. Але ті суб'єкти, які через своє становище змушені приймати виважені управлінські рішення, що зачіпають не тільки їхні власні інтереси, а й долю багатьох інших суб'єктів та економіки в цілому, зобов'язані цікавитися необхідною інформацією та звертатися до експертів за консультаціями щодо можливих тенденцій та їхніх змін у майбутньому економіки. До таких суб'єктів належать керівники корпорацій, президенти компаній, промислових та фінансових об'єднань.

Процес, протилежний інфляційному, називають **дефляцією** (лат. *Deflation* – видування, здування), коли загальний рівень цін падає і купівельна спроможність грошей підвищується.

За економічним змістом дефляція – стійке і тривале зниження рівня цін.

Уповільнення темпів інфляції називають **дезінфляцією**.

Приборкання інфляції може здійснюватися поступово впродовж значного періоду і раптово. Поступове приборкання інфляції здійснюється через дезінфляцію.

Дефляція є антиподом інфляції. В умовах інфляції економічні суб'єкти – «тікають» від грошей, які з шаленою швидкістю знецінюються, їх навіть називають «гарячими» грошима, які довго тримати в одних руках – справа марна.

В умовах дефляції підприємці та домогосподарства отримують потужний стимул для скорочення своїх витрат і нагромадження готівки, адже завтра, а тим більше з часом, одна й та сама сума коштуватиме дорожче, зросте її купівельна спроможність. Невитрачені гроші одних суб'єктів означають неможливість реалізувати свої товари та послуги інших. Прагнення зберігати гроші у формі готівки ускладнюють здатність підприємств і банків обслуговувати свої борги. Все це зумовлює зростання кількості банкрутств, підриває довіру до фінансового сектора, що спонукає до нового нагромадження готівки.

Нагромажені кошти не перетворюються ні на споживчий, ні на інвестиційний попит. Це вказує на скорочення сукупного попиту, на яке підприємницький сектор відреагує скороченням обсягів виробництва та зростанням рівня безробіття. Наочно виявляється парадокс ощадливості, який втягує економіку в депресивний стан.

Подолання інфляції урядами різних країн у різні історичні періоди засвідчує досить неоднозначний вплив дефляції на долю економіки.

Так, Томас Сарджент, який вивчав гіперінфляційний процес у Німеччині в 20-ті роки ХХ ст., зазначає, що в 1923 р. рівень цін у Німеччині зріс у мільярд разів. Завдяки таким адміністративно-політичним заходам уряду, як установлення лімітів зростання цін, збільшення податків та обмеження державних витрат, запровадження нової грошової одиниці, яка прирівнювалась до 1 трлн старих марок, інфляція була призупинена практично за один день, і дефляція не справила навіть незначного негативного впливу на рівень обсягу національного виробництва та рівень зайнятості.

Велика депресія 1929-1933 рр. продемонструвала тривалий згубний вплив на економіку дефляційних процесів. Здавалося б, що проблема депресії зайняла своє місце в історії ринкової економіки, поступившись місцем інфляції, стагфляції та сламфляції. Насправді небезпекою дефляції, як стверджує Дж. Бредфорд Делонг, професор економіки Каліфорнійського університету, стурбовані нині Японія і США. Саме тому, що ті явища і процеси, які, на перший погляд, назавжди залишились у минулому, здатні з часом виникати

знову і знову, їх слід вивчити і бути готовими та здатними раціонально себе поводити за будь-яких умов.

6.3.2. Форми інфляції: інфляція попиту та пропозиції

Залежно від причин і механізму зростання загального рівня цін розрізняють інфляцію попиту та інфляцію витрат (інфляцію пропозиції).

Інфляція попиту пов'язана з дією монетарних факторів, насамперед – з надлишковою емісією грошей, яка призводить до перевищення попиту над існуючою пропозицією товарів та послуг. Інфляція попиту, як правило, виникає в умовах повної зайнятості та повної завантаженості виробничих потужностей. За таких умов зростання попиту не супроводжується еластичним розширенням пропозиції, тому ціни зростають (рис. 6.7).

Інфляція попиту пояснюється порушенням рівноваги між сукупним попитом (AD) та сукупною пропозицією (AS) з погляду перевищення сукупного попиту. Таку ситуацію в економіці характеризують так: «Надто багато грошей полюють за дуже малим обсягом товарів».

Чому так відбувається? Пояснюється це тим, що економіка може намагатися витратити більше, ніж вона здатна виробити і запропонувати. Тобто, економіка в цьому випадку прагне досягти точки, розміщеної поза кривою виробничих можливостей. Реальний сектор економіки не в змозі відреагувати на пред'явлений обсяг попиту збільшенням реального національного виробництва, оскільки всі наявні ресурси задіяні та раціонально використовуються. За цих умов «отоварити» свої доходи можна, заплативши вищу ціну за бажані блага. Це зумовлює зростання цін при незмінному реальному обсязі виробництва. Тобто спостерігається інфляція попиту.

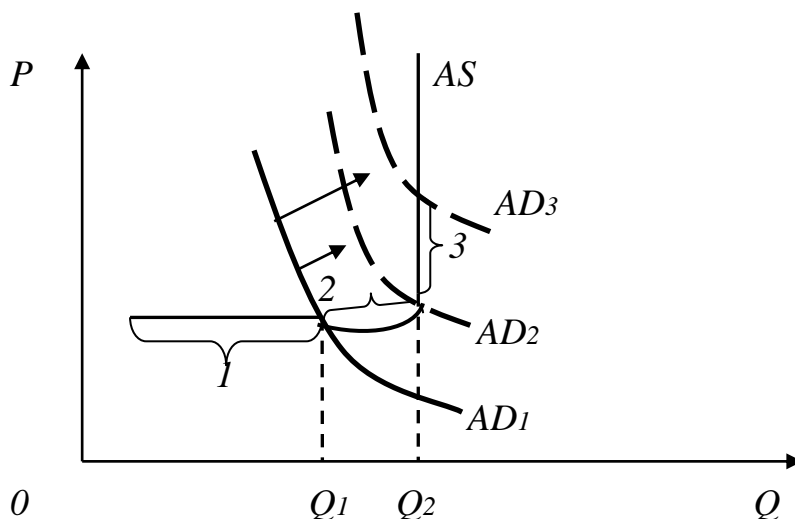

Рис. 6.7 Інфляція попиту

Більшість економістів вважають, що крива короткострокової сукупної пропозиції є висхідною і складається з трьох відрізків: майже горизонтального, проміжного і вертикального (рис. 6.7).

На горизонтальному (кейнсіанському) відрізку (відрізок 1) сукупний попит порівняно невеликий, отже, обсяг національного продукту значно відстає від його рівня за повної зайнятості. Це фаза депресії, яка не містить у собі інфляційної небезпеки. Інфляцію на цьому відрізку кривої AS називають передчасною. Така назва зумовлена тим, що економіка не досягла потенційного обсягу виробництва і повної зайнятості. Передчасність інфляції на висхідному відрізку пояснюється нерівномірністю виходу різних галузей із депресії. Ті галузі, які ще не вичерпали запасів своїх виробничих потужностей, не спричиняють інфляційного зростання цін.

Ті галузі, які уже повністю використали свої виробничі потужності, не в змозі відреагувати на зростаючий попит збільшенням обсягу виробництва і тому їхню продукцію можуть придбати тільки ті, хто готовий заплатити вищу ціну. З іншого боку, зростання сукупного попиту означає зростання попиту на робочу силу. Ті працівники, які були зайняті лише частково, починають працювати повний робочий день (тиждень, місяць, рік). Зростає їхня грошова заробітна плата. Зростають виробничі витрати, підприємства змушені підвищувати ціни. Тиск профспілок теж впливає на зростання заробітної плати. Підприємці зацікавлені в тому, щоб не допустити страйків у період, коли економіка розвивається по висхідній, і йдуть на задоволення вимог профспілок, перекладаючи свій тягар на споживача через підвищення цін на свою продукцію. Отже, зміщення кривої сукупного попиту від AD_1 до AD_2 (відрізок 2) зумовлює частково інфляційне зростання обсягу виробництва, оскільки приріст виробництва $Q_2 - Q_1$ менший за відповідний приріст цін. У точці перетину кривої AD_2 і AS економіка досягає повної зайнятості в усіх секторах виробництва. Спостерігається потенційний обсяг національного виробництва Q_2 . Це означає, що будь-яке подальше зростання сукупного попиту не може бути задоволене наявними виробничими ресурсами.

Виробничі можливості економіки за такого рівня технологій та виробничих потужностей вичерпані. І тому зростання сукупного попиту на вертикальному (класичному) відрізку від AD_2 до AD_3 спричиняє не зростання обсягів виробництва, а суто інфляційне зростання цін (відрізок 3).

Отже, зростання грошової маси (сукупного попиту AD) на відрізках 2 і 3 призводить до зростання цін (P).

Підсумовуючи сказане, слід зазначити:

по-перше, на горизонтальному відрізку AS номінальний і реальний обсяги виробництва зростають однаковими темпами;

по-друге, на висхідному відрізку кривої AS номінальний обсяг виробництва необхідно дефілювати, щоб визначити зміну реального обсягу;

по-третє, на вертикальному відрізку, незалежно від того, якими темпами зростає номінальний обсяг виробництва, зумовлений підвищенням рівня цін, реальний обсяг виробництва (Q_2) залишається незмінним.

Причини інфляції попиту:

Немонетарні: розширення державних замовлень; військових та соціальних; зростання попиту на засоби виробництва в умовах майже повної

завантаженості виробничих потужностей; зростання доходів населення в результаті узгодження дій профспілок; зміни в асортименті структури сукупного попиту (AD) призводять до зростання загального рівня цін, бо на нові товари вони вищі, ніж на традиційні.

Монетарні: зростання номінальних касових залишків, яке зумовлене: зростанням грошової бази: вилученням грошей із сектора майна; використання фінансових активів і боргових зобов'язань як платіжних засобів.

Отже, ми розглянули інфляцію попиту. Перейдемо до розгляду другого типу інфляції пропозиції.

Інфляція витрат виробництва (сукупної пропозиції) виникає внаслідок змін витрат виробництва і пропозиції на ринку. Згідно з цією теорією, зростання цін пояснюється такими чинниками, які зумовлюють зростання витрат на одиницю продукції, тобто середніх витрат виробництва.

Інфляція витрат проявляється в зростанні витрат виробництва, які випереджають зростання реального доходу та продуктивності праці. Інфляційний процес розвивається під впливом немонетарних факторів, що зумовлюють зростання цін через збільшення витрат виробництва та збільшення собівартості продукції (рис. 6.8) Одним із різновидів інфляції витрат є інфляція, що зумовлена збільшенням заробітної плати.

Зростання витрат на одиницю продукції в економіці призводить до скорочення прибутку (за умови незмінності рівня цін). Це спонукає товаровиробників до зменшення обсягу пропозиції, що, в свою чергу, призводить до зростання цін. Отже, графічно інфляцію витрат (пропозиції) можна проілюструвати зміщенням кривої AS ліворуч.

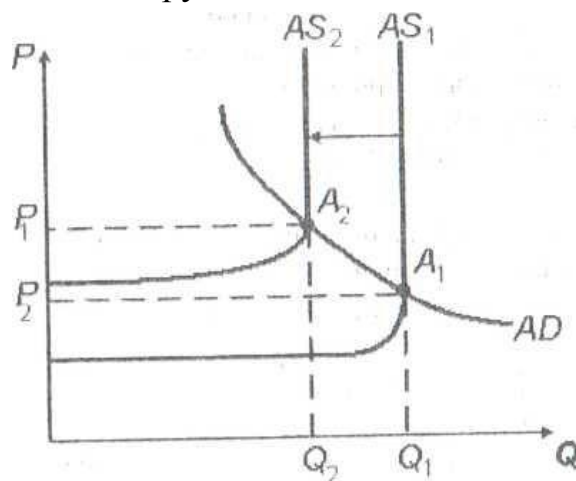

Рис. 6.8 Інфляція пропозиції

На рис. 6.8 показано, що зростання витрат зумовило зміщення сукупної пропозиції від AS_1 до AS_2 – тобто, в умовах недостатньої пропозиції придбати блага можуть ті споживачі, котрі здатні будуть за них заплатити більшу ціну. Зростання ціни від P_2 до P_1 зумовить скорочення реального обсягу виробництва від Q_1 до Q_2 .

Інфляція пропозиції (витрат) має: два основних джерела:

- зростання цін на енергію та сировину;

- зростання номінальної заробітної плати.

Інфляція, зумовлена непередбачуваним зростанням цін на енергію та сировину, спостерігалася в періоди світових сировинних та енергетичних криз. У 1973-1974 та 1979-1980 рр. суттєве зростання цін на нафту для країн-імпортерів зумовило зростання цін на енергію, що призвело до подорожчання виробництва та транспортування всієї продукції в економіці.

У перші роки незалежності України, коли, Росія як головний постачальник для нашої країни нафти й інших енергоносіїв «відпустила» на них ціни з метою наближення останніх до рівня світових, в економіці нашої країни відбулося стрімке зростання рівня цін, зумовлене зростанням витрат виробництва. Так, у 1992 р. рівень інфляції в Україні становив 2100%, у 1993 р. – 10256%, у 1994 р. – 501 %.

Інфляція, спричинена зростанням номінальної заробітної плати, є різновидом інфляції, зумовленої зростанням витрат виробництва, оскільки сама заробітна плата є однією зі статей витрат. Логіка цього процесу може пояснюватися тим, що зростання загального рівня цін, зумовлене зростанням цін на сировину та енергоносії, потребує для збалансування попиту і пропозиції підвищення заробітної плати. Зростання заробітної плати, у свою чергу, впливає на зростання цін, зумовлене зростанням витрат, що знову ж таки змушує переглядати ставки заробітної плати з метою їх збільшення. У такий спосіб відбувається «розкручування інфляційної спіралі»: «заробітна плата» – «рівень» цін.

Інфляція попиту й інфляція пропозиції (витрат), не зважаючи на різні причини їх походження, мають здатність переходити одна в одну. Цей феномен пояснюється тим, що зростання рівня цін в економіці (незалежно від того, якими факторами вони спричинені) спонукає до вимог підвищення заробітної плати та розгортання програми компенсаційних заходів для населення. Це, відповідно, збільшує витрати підприємців і ціни на їхні товари та послуги. Посилює процес зростання рівня цін і соціальна політика держави. Хоча вона спрямована на підвищення доходів найбільш вразливих верств населення, та як тільки рівень їхніх доходів зростає, активізуються вимоги інших (більш благополучних) верств стосовно підвищення доходів. Виникає надлишок платоспроможного попиту. Таким чином, повністю виокремити один тип інфляції від іншого практично неможливо, адже, наприклад, зростання заробітної плати водночас виглядає і як інфляція попиту, і як інфляція витрат.

6.3.3 Соціально-економічні наслідки інфляції

Інфляція як явище макроекономічної нестабільності має різноаспектні форми впливу на економічну та соціальну сфери людського життя. Найсильніший вплив у сфері економіки інфляція справляє за допомогою двох видів контрактів:

- довгострокових позик;
- угод, що визначають рівень зарплати.

Кожен із контрактів визначає номінальну суму платежів, які мають здійснюватися протягом певного часу. Але у зв'язку з тим, що рівень цін у майбутньому важко передбачити, реальна вартість платежів може суттєво відхилитися від очікуваної кредиторами та позичальниками, роботодавцями та найманими працівниками вартості.

Взаємозв'язок інфляції та відсоткових ставок має надзвичайне значення на ринку капіталів, де кредитори (позикодавці) та позичальники (що отримують позики) укладають угоди, в яких зазначаються фіксовані суми платежів у гривнях. Якщо, наприклад, підприємство продає облігації з двадцятип'ятирічним строком погашення і 10-відсотковою номінальною ставкою, то реальна відсоткова ставка залежить від рівня інфляції впродовж 25 років. Укладаючи угоду, кредитор і позичальник виходять зі своїх власних сподівань стосовно рівня інфляції. Ці сподівання можуть бути близькими до фактичних економічних реалій, але можуть виявитися і помилковими. І тоді одна зі сторін втрачає, інша – виграє. Врахування інфляції дуже важливе при здійсненні іпотечних кредитів, які видаються строком на 25-35 років під фіксовані відсоткові ставки.

Надзвичайно відчутні помилки в інфляційних сподіваннях при здійсненні інвестицій у житлове будівництво. Наведемо гіпотетичний приклад. Нехай сім'я купує квартиру за рахунок іпотечного кредиту, який видається на 30 років. Відсоткова іпотечна ставка становить 15% річних. Якщо, наприклад, позичальник (одержувач іпотечної позики) очікує середньорічні темпи інфляції впродовж 30 років на рівні 8%, то фактична вартість кредиту становитиме 6,48% за умови, що очікування виправдались. Якщо ж рівень інфляції буде вищим від очікуваного (16% середньорічний теми за 30 років), то реальна

відсоткова ставка буде від'ємною і становитиме $-0,86\% \left(\frac{15\% - 16\%}{1.16} = -0,8620689 \right)$. Така ситуація для позичальника є кращою, а для кредитора – гіршою.

Саме невизначеність (непевність) стосовно рівня інфляції в довгостроковому періоді спричинила появу нового фінансово-кредитного інструмента – іпотечного кредиту з регульованою відсотковою ставкою. Цей інструмент покликаний щорічно, або з іншою періодичністю, коригувати відсотки за довгостроковими позиками залежно від рівня відсотків, за короткостроковими позиками, що знижує вплив інфляційних чинників на вартість довгострокового кредиту для фінансування житлового будівництва.

Використання іпотечного кредиту з регульованою відсотковою ставкою зменшує можливість мати великі капітальні доходи (або збитки) від нерухомого майна, що посилює стабілізаційні процеси в економіці й у такому аспекті може розглядатись як засіб адаптації (приспосовування) економічних суб'єктів до вразливих умов з метою мінімізації збитків.

Інфляція впливає не тільки на боргові стосунки таких суб'єктів як домогосподарство, банківський сектор, підприємницький і фінансовий сектор, а й на боргові стосунки держави з домогосподарствами та підприємницьким сектором (державний внутрішній борг) та міждержавні боргові стосунки

(зовнішній державний борг). Отже, наступний зв'язок, який розглянемо, – інфляція і державний борг.

Є чимало прикладів, які засвідчують практику урядів, спрямовану на зниження реальної вартості державного боргу через інфляційну політику. Прикладом може бути ситуація, яка спостерігалась у Європі в 20-ті, а в США – в 40-ві роки ХХ ст. У ці періоди відсоткові ставки були дуже низькі, а інфляція дуже висока. І реальні відсоткові ставки, які виплачували уряди за своїми борговими зобов'язаннями, були від'ємними. Реальна вартість непогашеного боргу неухильно знижувалась.

Наразі масштаби інфляційного зменшення реальної вартості державного боргу дещо обмежені.

Причини обмежених можливостей знецінення державного боргу:

- зростання частки короткострокових боргових зобов'язань держави;
- зростання ступеня чутливості (коефіцієнта еластичності) реагування величини відсоткової ставки на рівень інфляції;
- надання довгострокових і середньострокових кредитів не в повному обсязі відразу, а траншами, що також дає можливість урахувувати вплив інфляційних процесів на ціну позики.

Отже, ми розглянули вплив інфляції на довгострокові позики.

Розглянемо, як впливає інфляція на угоди, що визначають рівень заробітної плати.

Попит і пропозиція на ринку праці мають один спільний визначник (за неокласичною теорією) – рівень реальної заробітної плати. Узгоджуючи її розмір, роботодавці та наймані працівники реагують певним чином на умови, що склалися на ринку праці. Якщо, наприклад, рівень ВВП і зайнятість високі, то заробітна плата має тенденцію до зростання. І навпаки, якщо обсяги ВВП і рівень зайнятості зменшуються, то заробітна плата зростає повільно або навіть зменшується.

Зв'язок між інфляцією (знеціненням) заробітної плати та ВВП з урахуванням інфляційних очікувань може бути представлений формулою:

$$q_w = P + \lambda \cdot (Y - Y^*)$$

де Y – фактичний обсяг ВВП;

Y^* – потенційний обсяг ВВП;

P – очікуваний рівень інфляції;

q_w – темп інфляції зарплати;

λ – коефіцієнт чутливості (еластичності) реагування заробітної плати на зміни обсягу ВВП.

Це рівняння означає, що за будь-якого заданого рівня ВВП заробітна плата зростає швидше, ніж рівень очікуваної інфляції. Припускається, що номінальна заробітна плата зростає на 1% швидше на кожний додатковий процент очікуваної інфляції. Підприємства погоджуються на таке прискорення заробітної плати, оскільки підвищення номінальної заробітної плати не буде вразливим для них, якщо з однаковими темпами зростатимуть ціни на їхню

продукцію. За цих обставин і підприємці, і наймані працівники опиняються в таких умовах, у яких вони перебували за умови відсутності інфляції. Отже, зростання заробітної плати враховує очікувану інфляцію.

Інфляція, яка враховується в очікуваннях і поведінці економічних суб'єктів, – очікувана (прогнозована, передбачувана, сподівана). Неочікувана інфляція (непередбачувана, несподівана, непрогнозована) – стає для населення несподіваністю, оскільки фактичний темп рівня цін перевищує очікуваний.

Інфляція, у процесі якої відносні ціни не змінюються, є збалансованою. Незбалансована інфляція супроводжується зміною відносних цін товарів.

При несподіваній інфляції робітники усвідомлюють зростання цін та інфляцію своєї заробітної плати тільки з часом і вимагатимуть відповідної компенсації. За такої ситуації компенсація набуває форми відшкодування втрат тільки за несподівану інфляцію.

Інфляція впливає не тільки на долю дебіторів і кредиторів, найманих працівників та підприємців. Вона зачіпає й інтереси держави. Так, в умовах інфляції відбувається свідоме відстрочення платниками сплати податків до державного бюджету, що дає змогу останньому розраховуватися з державою знеціненими грошима. Це явище інфляційного оподаткування отримало назву «ефекту Олівера-Танзі» (за іменами його дослідників Хуліо Олівера та Віто Танзі). Отже, цей ефект означає: будь-яка інфляція зменшує податковий тягар. Цей ефект проявляється з більшою силою в міру зростання темпу інфляції та відстрочки сплати податків.

Зростання інфляції, зумовлене додатковою грошовою емісією, змушує громадян сплачувати ще один податок, який не передбачений жодним податковим законодавством. Цей податок називають інфляційним.

Інфляційний податок (IT) пов'язаний з утратою вартості (купівельної спроможності) грошей внаслідок інфляції. Він сплачується тими, хто тримає гроші на руках у формі готівки. Інфляційний податок обчислюється за формулою:

$$IT = \hat{P} \cdot \frac{M}{P},$$

де IT – інфляційний податок;

\hat{P} – темп приросту інфляції за рік;

M

P – рівень реальних грошових залишків.

Отримує інфляційний податок емітент грошей. В епоху феодалізму виключне право карбування монет мав феодал, що французькою мовою звучить як сеньйор. Дохід, який отримував сеньйор від друкування грошей, отримав назву **сеньйораж**. Зараз емітентом грошей є держава, яка й отримує сеньйораж (SE). Сеньйораж визначається купівельною спроможністю грошей, випущених в обіг за певний період:

$$SE = \left(\frac{M_n - M_{n-1}}{M_n} \right) \cdot \frac{M_n}{P_n} = \frac{M_n - M_{n-1}}{P_n},$$

де M_n – пропозиція грошей у n -му році;
 M_{n-1} – пропозиція грошей в $(n - 1)$ -му році;
 P_n – рівень цін у n -му році.

$$\frac{M_n}{P_n} = \frac{M_{n-1}}{P_{n-1}}$$

Якщо відношення грошової маси до рівня цін залишається незмінним, то інфляційний податок і сеньйораж рівні між собою, тобто $IT = SE$.

Але, не зважаючи на те, що номінальна і реальна вартість грошей не збігається, виготовлення нових грошей пов'язане з певними витратами. Позначимо ці витрати M_c .

Тоді формула сеньйоражу матиме вигляд:

$$SE = \frac{M_n - M_{n-1}}{P_n} - M_c,$$

де M_c – витрати на виготовлення грошей.

Дохід держави від сеньйоражу ґрунтується на бажанні суб'єктів економіки підтримати на незмінному рівні реальні касові залишки, які інфляція постійно зменшує. Збільшуючи рівень інфляції, держава отримує додаткове джерело отримання доходу до бюджету. Але в міру зростання інфляції попит на реальні касові залишки скорочується. Причиною цього є зростання альтернативних витрат на їх утримання. Пояснюється це тим, що гривні, які ми зберігаємо у своїх гаманцях, не приносять доходу. Якби ці гривні витратити на придбання облігацій або покласти на депозит у банк, то на них можна отримувати дохід у вигляді номінального позичкового процента. Саме він є неявною втратою при зберіганні грошей.

Говорячи про наслідки інфляції, слід розмежувати прогнозовану та непрогнозовану інфляції.

Витрати прогнозованої інфляції пов'язані зі змінами відносних цін, податковими диспропорціями, втратами часу в зв'язку з необхідністю частіше відвідувати банки, щоб зняти певні грошові суми, а також витратами на друк інформаційного забезпечення невпинної зміни цін тощо.

Непрогнозована інфляція чинить на економіку негативний вплив через перерозподільчі процеси.

Непрогнозована інфляція приносить вигоду боржникам, а втрати – кредиторам. Оскільки серед трьох основних макроекономічних суб'єктів національного ринку домогосподарства – переважно чисті кредитори, а держава і підприємці – чисті боржники, то непрогнозована інфляція перерозподіляє доходи домогосподарств на користь підприємницького та державного секторів економіки.

Непрогнозована інфляція перерозподіляє доходи за рахунок тих, хто є власником номінальних доходів (доходи від яких фіксуються в номінальному вираженні), на користь тих, хто є власником реальних активів (доходи від яких

коригуються згідно з рівнем інфляції). Непрогнозована інфляція сприяє перерозподілу багатства від старшого покоління до молодого тому, що люди похилого віку схильні утримувати більше номінальних активів, ніж молоді. Отже, до передбачуваної (прогнозованої) інфляції можна пристосуватися певною мірою; чим вищий рівень інфляції, тим вона мінливіша. Це посилює невизначеність для контрагентів економіки, що посилює вірогідність перерозподілу між ними; інфляційні процеси в економіці, спотворюючи інформацію, зумовлюють хибну поведінку економічних суб'єктів. Якщо, приміром, підприємство очікує помірну інфляцію, а насправді вона буде значно вищою і це виявляється у зростанні загального рівня цін, то усвідомлення такого зростання цін відбудеться самим підприємцем тільки з часом. Підвищення ж цін на свої товари він сприйматиме як зростання попиту і відреагує збільшенням обсягу виробництва. Якщо аналогічно поведуть себе й інші підприємці, це призведе до порушення макроекономічної рівноваги у зв'язку зі спотворенням інформації.

У світі оцінка інфляції здійснюється або за коливанням рівня цін, або за коливанням курсів валют.

Контроль за зміною цін на окремі види товарів, а також на споживчі товари в цілому здійснюється за допомогою індексів цін.

Індекс є відносним показником, який характеризує зміну будь-якого показника, і вимірюється або в частках одиниці, або у процентах.

Існує два основних індекси цін:

- індивідуальний (i_p), який характеризує відносну зміну ціни звітного періоду стосовно базового періоду:

$$i_p = \frac{p_1}{p_0},$$

де p_1, p_0 – ціна звітного, базового періоду відповідно;

- зведений (агрегатний) індекс цін (I_p).

Саме зведений індекс використовується для характеристики інфляції.

У статистиці розроблено декілька алгоритмів розрахунку агрегатного індексу цін, які відрізняються системою вагових коефіцієнтів у формулі розрахунку.

Найбільшу популярність отримали такі зведені індекси:

1) Г. Пааше

$$I_p = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}$$

При побудові цього індексу цін індексованою величиною є ціна, а кількість проданих товарів – це вага, яка фіксується на рівні звітного періоду. За цієї умови індекс характеризує зміну цін декількох видів товарів у звітному періоді порівняно з базисним. Різниця між чисельником і знаменником цього

індексу показує реальну економію, яку отримує населення в разі зниження цін, або додаткові витрати, якщо ціни зростуть;

2) **Е. Ласпейреса**

$$I_p = \frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0} ;$$

3) **Д. Карлі**

$$I_p = \frac{\sum i_p}{n} ;$$

4) **А. Маршалла (Еджворта)**

$$I_p = \frac{\sum p_1 \cdot \frac{q_0 + q_1}{2}}{\sum p_1 \cdot \frac{q_0 + q_1}{2}} ;$$

5) **І. Фішера**

$$I_p = \sqrt{\frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0} \cdot \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}} ,$$

де q_1 q_0 – кількість проданого товару або виготовленої продукції в натуральному виразі у звітному, базисному періоді.

В Україні традиційно використовується індекс Пааше, який передбачає зважування цін по вагах звітного періоду, за які виступають обсяги реалізованих товарів у натуральних вимірниках. У багатьох розвинутих країнах використовують індекс Е. Ласпейреса, який передбачає зважування цін по вагах базисного періоду.

Для наочності характеристики та інтерпретації інфляції залежно від її темпів, рекомендується користуватися *темпом інфляції*, рівним

$$I_p - 100\%, \text{ або } I_p - 1,$$

який виражається у процентах при значенні інфляції до 200%, та індексом, вираженим у разях – при вищих темпах зміни цін. Наприклад, індекс, інфляції $I_p = 130\%$, $I_p = 1,3$ означає, що ціни в середньому збільшилися на 30% або в 1,3 разу.

Індекс цін дає кількісну характеристику знеціненню грошей.

Приклад. Деякий товар коштував у поточному році 100 грн. Очікується, що в наступному році ціна на нього збільшиться в середньому на 20%. На суму 1000 грн. у поточному році можна купити 10 од. товару та лише 8,33 од. у наступному році (1000 : 120). Отже, у наступному році на таку саму суму можна купити товару на 20% менше, тобто сума грошей (1000 грн.) знецінилася за рік у 1,2 раза або на 20%.

Отже, індекс інфляції (індекс споживчих цій – англ.Consumer Price Index, CPI) – це статистичний показник, який характеризує, зміну цін (тарифів) на споживчі товари та послуги в часі. Інакше кажучи, він відображає зміну вартості фіксованого набору споживчих товарів та послуг у поточному періоді

до його вартості в базисному періоді (у періоді, для якого індекс інфляції приймається за 100%). Отже, індекс споживчих цін характеризує зміну в часі загального рівня цін на товари і послуги, які купує населення для особистого споживання. Його ще називають індексом вартості життя.

Індекс споживчих цін визначається за вартістю «споживчого кошика». «Споживчий кошик» – це законодавчо встановлений набір товарів і послуг, який приймається за масштаб для виміру динаміки цін.

Річний індекс інфляції показує, у скільки разів зростає ціна «споживчого кошика» за рік.

Закон України про мінімальний споживчий бюджет визначає, що «мінімальний споживчий бюджет – це набір продовольчих і непродовольчих товарів та послуг у натуральному і вартісному вираженні, що забезпечує задоволення основних фізіологічних і соціально-культурних потреб людини». Згідно зі ст. 2 Закону, мінімальний споживчий бюджет формується нормативним методом на основі системи споживчих кошиків.

З початку 2007 р. Держкомстат України змінив методологію підрахунку інфляції згідно з Міжнародною класифікацією. Основні зміни стосуються зменшення в споживчому кошику частки продуктів харчування з одночасним збільшенням частки послуг. Більше того, починаючи з 1 січня 2008 року до споживчого кошика ввійшло ряд послуг, розцінки на які останніми роками позначили тенденцію до зниження: Інтернет і мобільний зв'язок, кабельне телебачення і т.д. унаслідок цього, як вважають експерти, загальна величина індексу споживчих цін може бути заниженою на кілька пунктів.

Особливість українського показника інфляції: розраховується накопичувальним методом з початку року, а не ланцюговим за останні 12 місяців з урахуванням сезонного фактора, як у більшості європейських країн.

Урахування інфляції за коливанням курсів валют здійснюють таким чином. Якщо на початку року долар коштував 8,2, а наприкінці року – 8,8 грошової одиниці національної валюти, то інфляція за рік становила:

$$\frac{8,8 - 8,2}{8,2} \cdot 100 = 7,32\% .$$

Найпоширенішим методом вимірювання інфляції є індекс споживчих цін, який розраховується по відношенню до базового року. Крім індексу споживчих цін, існують інші методи, за якими можна розрахувати інфляцію, а саме:

- індекс цін виробників, який відображає собівартість виробництва;
 - індекс витрат на проживання, який ураховує баланс підвищення доходів із зростання витрат;
 - індекс ціни активів: акцій, нерухомості, ціни позичкового капіталу та ін.
- Ціни на активи зростають набагато швидше, ніж ціни на споживчі товари і вартість грошей. Тому власники активів унаслідок інфляції тільки багатіють;
- дефлятор ВВП, який розраховується, як зміна в ціні на групи однакових товарів одного року щодо іншого року;
 - паритет купівельної здатності національної валюти та зміна курсу валют.

6.3.4. Зв'язок інфляції та безробіття. Крива Філіпса

Розглянемо зв'язок інфляції та безробіття.

Дж. М. Кейнс розглядав інфляцію як таку ситуацію в економіці, коли крива сукупного попиту (AD) перетинає криву сукупної пропозиції (AS) в точці, якій відповідає рівень доходу вищий, ніж в умовах повної зайнятості, тобто коли наявний інфляційний розрив в економіці. Водночас він зрозумів, що інфляція, спричинена зростанням попиту, зумовить інфляцію пропозиції (витрат). Таке явище пояснюється тим, що надлишково зайняті вимагатимуть для себе такої самої заробітної плати, яка властива повній зайнятості. За цих умов уряд уже не здатний належним чином впливати на економіку тільки через попит. Він змушений буде втрутитись у політику заробітної плати щодо її обмеження.

Усвідомлення того, що саме інфляція, а не дефляція стає найважливішою проблемою економічної політики, породжує дискусії щодо взаємозв'язку таких проявів макроекономічної нестабільності, як інфляція і безробіття.

Ще на початку ХХ ст. американський економіст І. Фішер розкрив взаємозв'язок між інфляцією та безробіттям. Статистичні дані показували, що у фазі піднесення рівень безробіття знижувався, а темп інфляції, навпаки, зростав. Протилежний хід подій простежувався у фазі спаду – рівень безробіття зростав, а інфляція знижувалася. Така динаміка інфляції та безробіття сприймалася економістами як належна, і глибинні її причини не досліджувалися. Лише в 1958 р. новозеландський економіст А. Філіпс опублікував працю «Зв'язок між безробіттям і темпом змін грошової заробітної плати у Сполученому Королівстві в період 1861-1957 рр.» – він показав зв'язок між рівнем безробіття і темпами зростання середньої заробітної плати. Безробіття високе, якщо заробітна платня зростає повільніше, і безробіття падає, якщо заробітна платня зростає швидше. Високий рівень інфляції зазвичай супроводжується низьким рівнем безробіття, і навпаки.

На підставі статистичних даних Філіпс побудував криву, що відображала несподівано стійку обернену залежність між темпами зростання зарплати та рівнем безробіття у Великій Британії упродовж 1861-1957 рр. Пізніше цю залежність почали називати *кривою Філіпса*.

По вертикальній осі Філіпс відклав темпи зміни заробітної плати, а по горизонтальній – рівень безробіття. Точці, в якій крива перетинає вісь абсцис, відповідає рівень безробіття, за якого рівень цін на ринку праці незмінний (темп зростання заробітної плати – нульовий). Згідно з оцінкою Філіпса, такий рівень безробіття у Великій Британії становив 5,5%. Ця крива не перетинає осі ординат, бо досягти абсолютного рівня зайнятості, тобто відсутності безробіття, практично неможливо. Початкову стабільну криву, побудовану на підставі емпіричних даних, називають ранньою кривою Філіпса. Рання крива Філіпса зображена на рис. 6.9.

Отже, за низького рівня безробіття та жвавого попиту на працю заробітна плата зростає. При високому рівні безробіття та низькому попиті на працю заробітна плата перестав зростати та навіть може зменшуватись, оскільки

трапляються безробітні, готові продавати свої трудові послуги за значно нижчу плату, щоб тільки влаштуватись на роботу.

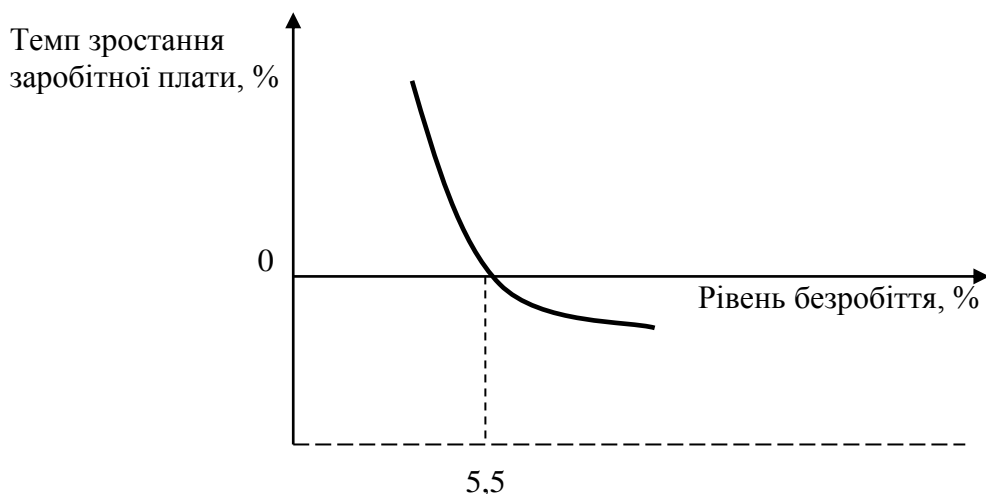

Рис. 6.9 Рання або емпірична крива Філіпса

У 1960 р. американські економісти Семюелсон і Солоу дещо видозмінили криву Філіпса. Їм удалося пов'язати рівень безробіття з рівнем інфляції, а не з темпами зростання заробітної плати, як то було раніше. Таке вдосконалення кривої Філіпса дало змогу застосувати її до дослідження національної економіки та використати в макроекономічній політиці.

Нова, (модифікована) крива Філіпса перетинала горизонтальну лінію, яка відображала нульовий темп зростання цін, тобто нульову інфляцію, за норми безробіття 2,5% для Англії та 4% – для США (рис. 6.10).

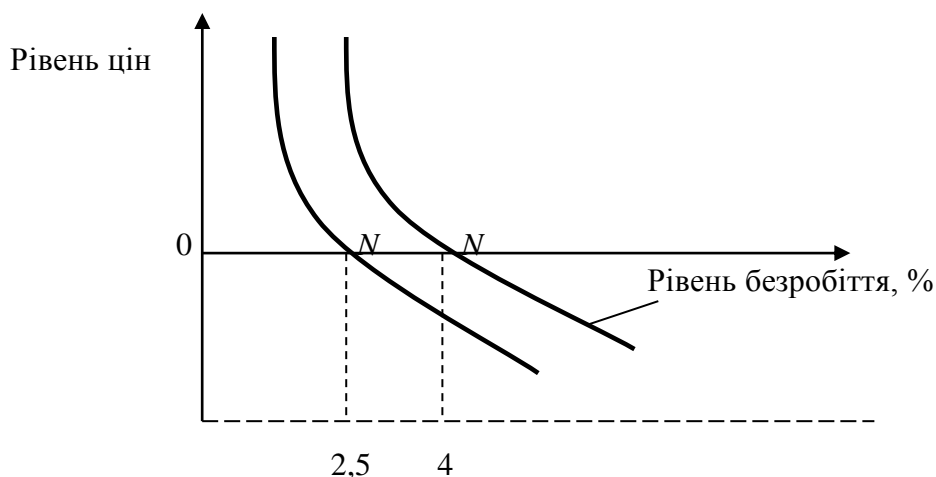

Рис. 6.10 Модифікована крива Філіпса

Відрізок кривої Філіпса, розташований ліворуч від точки *N*, характеризує інфляцію попиту, яка найчастіше є наслідком спроб держави стимулювати високу зайнятість. Відрізок, розташований праворуч від точки *N*, пов'язаний із падінням цін у цей період кризи надвиробництва.

Ця крива показала неможливість досягти кейнсіанського ідеалу повної зайнятості як мети економічної політики без інфляції.

Стабільність цін та безробіття виявилися несумісними цілями, які суперечать одна одній і не можуть бути реалізованими одночасно. Тому економічна політика має зробити вибір між стабільністю цін і повною зайнятістю.

Між інфляцією та безробіттям, який виражає крива Філіпса, існує обернений зв'язок. Із наближенням національної економіки до рівня повної зайнятості на ринку праці виникають слабину та структурні проблеми. Річ у тім, що національний ринок праці містить велику кількість індивідуальних ринків праці, які відрізняються один від одного і за структурою зайнятості, і за географічним розташуванням. У фазі піднесення повна зайнятість не досягається одночасно на кожному з ринків праці. Представники одних професій зайняті повністю, а серед представників інших професій ще багато безробітних. В одних регіонах країни рівень безробіття у фазі піднесення перевищує природний, тоді як в інших попит на окремі види праці не задовольняється. Це спричинює тут підвищення заробітної плати, що генерує зростання витрат і цін. Отже, ціни починають зростати ще до того, як національна економіка досягає повної зайнятості.

Ринок праці повільно усуває цю розбалансованість. В одних випадках безробітні просто можуть не знати, що десь є потреба в представниках їхньої професії, в інших – перекваліфікація може потребувати значних витрат часу і коштів або ж зміни місця проживання. Отже, ринок праці недостатньо пристосовується до змін у попиті й пропозиції робочої сили і не може стримати зростання витрат і цін, яке починається ще перед тим, як досягнуто повної зайнятості.

У 60-70-х роках минулого століття більшість економістів вважали, що кожна країна стоїть перед проблемою вибору між двома лихами національної економіки – інфляцією та безробіттям. Інакше кажучи, якщо країна хоче досягти низького рівня безробіття, то вона змушена прийняти вищий рівень інфляції. І навпаки, щоб знизити темпи інфляції, нація мусить терпіти вищий рівень безробіття.

Уряд, який вважає безробіття більшим злом, ніж інфляцію, обирає політику, спрямовану на рух по кривій ліворуч від точки *N* (рис. 6.10). Якщо ж уряд вважає більшим злом інфляцію, то він має здійснювати дії, які на рис. 6.10 позначаються рухом по кривій Філіпса праворуч від точки *N*. Отже, крива Філіпса визначала нижню межу можливого поєднання темпів інфляції та рівнів безробіття.

Відтак крива Філіпса стала основою макроекономічної політики урядів багатьох країн. Вплив уряду на сукупний попит за допомогою інструментів фіскальної та монетарної політики давав змогу переміщувати економіку по кривій Філіпса і вибирати певну точку на ній, тобто певну комбінацію рівнів інфляції та безробіття. Наприклад, стимулююча макроекономічна політика збільшувала сукупний попит, а отже, й рівні національного виробництва та зайнятості. Проте водночас вона індукувала вищий темп інфляції. Навпаки, стримувальна монетарна політика давала змогу знизити рівень інфляції, але

ціною зростання безробіття, тобто зниження обсягу національного виробництва.

6.3.5 Антиінфляційна політика держави

Антиінфляційна політика – це комплекс відповідних заходів державного регулювання економіки, які спрямовані на боротьбу з інфляцією.

Проблема інфляції, а отже, і антиінфляційної політики, є дискусійною як у наукових, так і в політичних колах. Одні економісти, зокрема монетаристи, вважають, що інфляція є виключно грошовим явищем. На їхню думку, для її подолання потрібно вповільнити темпи зростання пропозиції грошей у національній економіці. Для недопущення інфляції вони пропонують дотримуватися правила: темп зростання пропозиції грошей має дорівнювати темпові економічного зростання, який для більшості розвинутих країн становить 3-5% за рік. Ці економісти не розмежовують заходів щодо інфляційної політики, спрямованої на подолання інфляції попиту та інфляції пропозиції. Інша група економістів вважає, що рецепти монетаристів надмірно болісні для суспільства. Ця група пропонує політику доходів, яка передбачає, що учасники ринкового процесу впродовж певного періоду утримуються від підвищення цін на товари і послуги, а також на фактори виробництва. Політику доходів застосовувала низка країн, але вона була малоефективною.

Деякі економісти виходять з того, що інфляція – багатофакторний процес, тому для боротьби з нею пропонують:

- методи, застосування яких дає змогу знизити рівень інфляції порівняно швидко впродовж короткого періоду часу;

- заходи, які називають антиінфляційною стратегією, спрямовані на недопущення інфляції в тривалій перспективі.

Якщо інфляція уже розвинулася, то для її подолання здебільшого застосовують стримувальну макроекономічну політику, тобто політику дезінфляції. Вона ґрунтується на можливості вибору між інфляцією та безробіттям у короткостроковому періоді. Для цього, знижуючи за допомогою монетарної та фіскальної політики сукупний попит, зменшують обсяг національного виробництва, що супроводжується зростанням безробіття. Згідно з кривою Філіпса для короткострокового періоду, із зростанням рівня безробіття знижується рівень інфляції.

У зв'язку з цим постає питання: яким обсягом річного реального ВВП має пожертвувати суспільство, щоб знизити рівень інфляції? Економісти часто обчислюють коефіцієнт дезінфляційних утрат, який показує відсоток річного реального ВВП, котрий потрібно принести в жертву задля зниження інфляції на 1%. Для визначення цього коефіцієнта величину зменшення ВВП за певний проміжок часу ділять на величину зниження темпу інфляції за такий самий проміжок. Існує декілька оцінок цього показника, але типова оцінка становить 5. Тобто для зниження інфляції на 1% необхідно пожертвувати 5% річного ВВП.

Коефіцієнт дезінфляційних утрат можна виразити через безробіття. Згідно з законом Оукена, зміна рівня безробіття на 1% змінює ВВП на 2%. Отже, зниження інфляції на 1% потребує збільшення циклічного безробіття приблизно на 2,5%. Цей коефіцієнт можна використати для того, щоб визначити, на яку величину має зростати безробіття задля зниження інфляції. Наприклад, для її зниження на 4% потрібно пожертвувати 20% ВВП. Відповідно це потребуватиме збільшення циклічного безробіття на 10%.

Величина коефіцієнта дезінфляційних утрат дає змогу судити про те, чи недоцільно далі проводити антиінфляційну політику. Якщо цей коефіцієнт порівняно високий, то урядові, очевидно, слід утримуватися від заходів щодо уповільнення темпів інфляції, віддаючи, наприклад, перевагу індексації доходів населення. Низьке значення коефіцієнта дезінфляційних утрат свідчить про ефективність антиінфляційної політики і доцільність її продовження.

Як показує практика, величина втрат у вигляді зменшення ВВП у різних країнах неоднакова. Значення коефіцієнта дезінфляційних утрат залежить від багатьох чинників, зокрема, від швидкості здійснення дезінфляції, гнучкості заробітної плати, ступеня інфляційних очікувань, довіри населення до політики уряду тощо.

Практика показала, що швидка дезінфляція супроводжується меншими втратами, ніж повільна. У країнах з вищим рівнем гнучкості заробітної плати коефіцієнти дезінфляційних утрат були нижчими. Економісти особливо підкреслюють роль інфляційних очікувань у проведенні ефективною і менш болісною політики дезінфляції.

Висока інфляція є здебільшого результатом процесу, який розвивається внаслідок дії адаптивних інфляційних очікувань. Тому важливим завданням дезінфляції є приборкання інфляційних очікувань. При цьому потрібно виявити орієнтири цих очікувань, тобто явища і процеси, залежно від яких економічні суб'єкти формують свою поведінку щодо цін. Такими орієнтирами здебільшого є темпи інфляції в попередніх періодах, темпи зростання грошової маси, номінальні відсоткові ставки за державні облігації, динаміка курсу національної валюти тощо. Контроль уряду за одним або декількома цими орієнтирами дає змогу загасити інфляційні очікування. Водночас світовий досвід показує, що ці очікування якнайшвидше долаються там, де виконуються принаймні дві умови.

По-перше, державна політика спрямовується на зміцнення механізмів ринкової системи. Тільки вони здатні зумовлювати природне (тобто те, що супроводжується збільшенням кількості та підвищенням якості життєвих благ) уповільнення зростання цін. Лише тоді змінюється поведінка споживачів, у ній зникають інфляційні мотиви. Доки споживачі не переконаються в тому, що коливання цін набули ринкових окреслень, доти в національній економіці відбуватиметься інфляційне розширення сукупного попиту.

По-друге, уряд має непохитно дотримуватися курсу на поступове подолання інфляції та користуватися довір'ям більшості населення. Рівень довіри до антиінфляційної політики є одним із чинників, від якого залежить величина втрат, пов'язаних із проведенням дезінфляції. Заслужити високий

рівень довіри можна лише тоді, коли уряд ставить перед собою цілком визначені, практично здійснені та такі, що можна легко перевірити, антиінфляційні завдання, заздалегідь інформує про це населення і неухильно домагається розв'язання цих завдань. Наприклад, центральний банк має регулярно повідомляти про той рівень інфляції, який він збирається підтримувати, і про необхідний для цього темп зростання грошової маси. Якщо уряд добросовісно виконує свої обіцянки, то учасники ринкового процесу поступово переконуються в тому, що керівництво країни не лише з усією рішучістю стало на шлях боротьби з інфляцією, а й здатне контролювати становище, домагатися реалізації проголошених цілей. Чим більше це усвідомлюється, тим більше довіряють державним мужам, тим охочіше рішення про ціни, пропозицію, попит, заощадження тощо пристосовуються до заздалегідь установленого ліміту на приріст грошової маси. Отже, цей ліміт стає реальною силою, яка впливає на економічну поведінку, сприяє зниженню інфляційних очікувань.

Прихильники теорії раціональних очікувань навіть твердять, що зниження рівня інфляції можливе без економічного спаду, тобто без згорання обсягу національного виробництва і без зростання безробіття. Згідно з цією теорією, якщо наміри уряду приборкати інфляцію не викликають сумніву, то громадяни швидко відкидають свої інфляційні очікування. Це означає, що короткострокова межа вибору між інфляцією та безробіттям переміщуватиметься донизу, і це дає змогу зменшити інфляцію без підвищення рівня безробіття. Така ідея була б справедливою, якби інфляцію індукувала виключно надлишкова грошова маса, а сама інфляція не містила інерційного чинника.

Щоб не допустити розвитку галопуючої інфляції, в майбутньому уряд розробляє антиінфляційну стратегію, основними складовими якої є ефективна монетарна політика, впорядкування державних фінансів, раціоналізація структури національної економіки та зовнішньоекономічної діяльності.

Ефективна монетарна політика передбачає, що щорічні прирости грошової маси в обігу обмежені й не надто перевищують зростання національного продукту. Як відомо, немає легшого способу зруйнувати економіку країни, як наповнити грошовий обіг зайвими купюрами. Конструктивну антиінфляційну монетарну політику може проводити лише незалежний від виконавчої влади центральний банк, який спирається на добре розвинуту банківську систему. Центральний банк володіє такими могутніми знаряддями проведення монетарної політики, як операції на відкритому ринку, зміна облікової ставки чи норми резервування, за допомогою яких він може визначати темпи приросту грошей у національній економіці.

Важливою складовою антиінфляційної стратегії є впорядкування державних фінансів, передовсім скорочення бюджетного дефіциту з перспективою його повної ліквідації. Це скорочення має відбуватися за рахунок зменшення видаткової частини державного бюджету. Річ у тому, що під впливом нових економічних концепцій у багатьох країнах світу в останній

чверті ХХ ст. відбулося зниження податкових ставок. Більшість економістів вважають, що високопрогресивні системи оподаткування стримують розвиток економіки. Зниження податкових ставок із податку з доходів фізичних осіб посилює стимули до праці, збільшує особисті заощадження, а з податку на прибуток підприємств – підтримує розвиток інвестиційного процесу. Отже, внаслідок зростання заощаджень та інвестицій можна сподіватися на прискорення економічного зростання і збільшення в майбутньому рівня зайнятості, обсягу національного виробництва, а отже, й державних податкових надходжень, що сприятиме досягненню бездефіцитного бюджету. Інакше кажучи, продумана фіскальна політика, яка усуває бюджетні дефіцити, що індукують інфляцію, відіграє важливу роль в антиінфляційній стратегії.

Рациональна монетарна і фіскальна політика допомагає усувати з економіки інфляцію попиту. Водночас є необхідною стратегія розвитку національної економіки, яка захистила б або принаймні помітно послабила руйнівні впливи зовнішніх факторів зміни пропозиції, які індукують інфляцію витрат. Для недопущення інфляції пропозиції уряд має сприяти розвиткові освіти й науки, нагромадженню інтелектуального потенціалу суспільства і людського капіталу кожною особою, має фінансувати наукові дослідження та дослідно-конструкторські розробки, здійснювати структурну перебудову національної економіки в напрямі зростання в ній частки продукції високотехнологічних галузей і виробництв. Це стримуватиме розвиток інфляційного процесу в разі сильних зовнішніх несприятливих збурень пропозиції.

Особливе місце в антиінфляційній стратегії посідає раціоналізація зовнішньоекономічних зв'язків країни. Пасивне сальдо платіжного балансу, як відомо, індукує інфляційні імпульси. Зовнішньоекономічна політика має спрямовуватися на досягнення рівноваги в торгівлі товарами і послугами шляхом підтримання експортних галузей та захисту національного виробника. Водночас уряд і центральний банк повинні проводити конструктивну валютну політику, яка підтримувала б стабільний курс національної валюти і не стимулювала зростання імпорту. Всі перелічені заходи антиінфляційної стратегії стримують зростання загального рівня цін у країні в близькій і віддаленій перспективі.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке економічний цикл? Що становить його матеріальну основу?
2. Дайте характеристику кожної з фаз економічного циклу.
3. Назвіть найбільш відомі в наш час теорії економічних циклів.
4. У чому полягає теорія «довгих хвиль» М. Д. Кондратьєва?
5. У чому полягає антициклічне регулювання економіки?
6. Дайте характеристику кожної з форм безробіття.

7. У чому вбачають причини безробіття прибічники класичної та кейнсіанської шкіл?
8. Що таке природне безробіття?
9. У чому полягає політика «повної зайнятості»?
10. Як діє система соціальних амортизаторів?

ТЕМА 7. ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ

План

- 7.1. Економічне зростання як теоретичне поняття:
 - 7.1.1. Визначення економічного зростання та його цілі.
 - 7.1.2. Типи економічного зростання.
 - 7.1.3. Фактори економічного зростання.
- 7.2. Моделі економічного зростання.
- 7.3. Економічне зростання та економічний розвиток.

Теорія економічного зростання спрямована на з'ясування можливостей збільшення обсягу національного виробництва в умовах повної зайнятості. Це збільшення здійснюється в процесі розширеного відтворення суспільного капіталу. Тому, приступаючи до освоєння теорії економічного зростання, слід повторити теми «Процес нагромадження капіталу» і «Відтворення і обіг усього суспільного капіталу», вивчені в курсі політичної економії. З цього курсу відомо, що найважливішою характеристикою розширеного відтворення є зростання масштабів виробництва, тобто економічне зростання.

7.1. Економічне зростання як теоретичне поняття. 7.1.1. Визначення економічного зростання та його цілі

На відміну від політекономічного погляду на відтворення, коли в центрі уваги знаходяться соціально-економічні взаємозв'язки суспільного виробництва, макроекономічний підхід концентрується на кількісних і якісних змінах виробленого суспільного продукту як цілісного результату функціонування економіки.

Поняття сучасного економічного зростання ввів у науковий обіг американський економіст, лауреат Нобелівської премії С. Кузнец. Він трактував економічне зростання як «довгострокове збільшення виробничої спроможності країни, засноване на технічному прогресі, на інструментальній та ідеологічній пристосованості, здатне забезпечити населення зростаючим різноманіттям матеріальних благ». Початок цього процесу відносився до кінця XVIII століття. Зараз найбільш авторитетні дослідники схиляються до того, щоб датувати його початок 20-ми роками XIX століття – періодом, що послідував за наполеонівськими війнами. Спостерігалось різке прискорення зростання світової економіки і, зокрема, душевого ВВП на межі XVIII і XIX століть, яке відбувалося на тлі глибоких структурних змін у зайнятості, розселенні та демографії.

Економічне зростання – приріст за певний період часу реальних обсягів ВВП, ЧНП, національного доходу, у тому числі на душу населення.

Економічним зростанням є розширення можливостей виробництва в країні. Воно вимірюється збільшенням в порівнянні з попереднім періодом величини сукупного суспільного продукту.

Зміст економічного зростання багатоаспектний. З одного боку, воно сприймається господарюючими суб'єктами як форма збереження прибутку. Отримавши певну частку національного доходу, підприємці зацікавлені в нових стабільних джерелах добробуту та збереження своєї власності. З іншого боку – економічне зростання виступає як засіб виправлення низького рівня технологічного розвитку виробництва. Нові інвестиції в устаткування можливі лише при довготривалій орієнтації на економічну динаміку, сприяють створенню атмосфери економічного оптимізму. Все це веде до оновлення парку промислового та електронного устаткування.

Економічне зростання є результатом дії низки економічних законів, передусім закону суспільного розподілу праці і закону економії суспільної праці. Це надає йому ряд загальних властивостей, характерних для будь-якого типу господарювання і будь-якої форми власності. Разом з тим, на економічне зростання впливають і специфічні закони, і головне – основний економічний закон того чи іншого способу виробництва. Саме він надає конкретну соціально-економічну специфіку розвитку тієї чи іншої економічної системи, механізму її економічного зростання.

Особливого звучання проблема економічного зростання набула у зв'язку з розгортанням процесів переходу від централізовано-планованих економік з командно-адміністративними методами управління народним господарством до ринкових структур і методів. На перший план висувалося питання про існування і тип економічного зростання в централізованій економіці і про умови формування процесу економічного зростання в перехідний період народження ринкової форми господарства.

Чим більше економічний потенціал держави, його масштаби, чим могутніше територіально-демографічні ресурси, а, отже, складніше і неповоротливіше господарська структура та зовнішньоекономічні зв'язки, тим важче дослідження процесів економічного зростання та інтенсифікації, тим менш достовірний економічний аналіз.

До кінця ХХ століття з розгортанням нового етапу науково-технічної революції проблеми економічного зростання та інтенсифікації виробництва висувуються в ряд першочергових проблем суспільного розвитку в усьому світі. Доля різних країн залежить нині від механізму економічного зростання, що дозволяє найбільш ефективно використовувати досягнення науково-технічного та технологічного прогресу. Підвищення темпових характеристик економічного зростання декларується як свідчення життєздатності, ефективності та прогресивності тієї чи іншої країни, регіону, суспільно-економічної формації, а на оцінку його негативних наслідків не звертають належної уваги.

А в останні роки питання економічного зростання набувають у глобалізованій економіці особливої гостроти в результаті того, що виявилася суперечність між зростанням виробництва матеріальних благ і нестримним виснаженням природних ресурсів, що супроводжується забрудненням навколишнього середовища. Цей новий підхід до розуміння сутності

економічного зростання виявляється значущим як з точки зору вирішення суперечності виробництва та споживання, так і в плані фізичного виживання людства. Його глобальне двоєдине завдання полягає у забезпеченні гідного рівня суспільного добробуту, раціонального споживання за рахунок екологічно чистого ресурсозберігаючого виробництва.

Для країн, що розвиваються (так само як і для трансформаційних економік) економічне зростання теж є центральною проблемою. Дана цільова установка реалізується Організацією Об'єднаних Націй, Світовим банком і Міжнародним валютним фондом у ряді програм розвитку та реконструкції національних економік.

Економічне зростання відображають декілька систем показників. Ці групи показників розроблені на основі таких підходів.

Підхід з погляду *абсолютних кількісних вимірювань* дозволяє сформулювати показники, що характеризують реальні обсяги національного виробництва (ВВП або ВНП), національного доходу. Зіставлення реальних обсягів виробництва звітного періоду з реальними обсягами національного виробництва базисного періоду називається *темпами зростання*.

Показник економічного зростання розраховується за формулою:

$$\%GNP = GNP/GNP(-1) * 100 \%,$$

де $\%GNP$ – економічне зростання;

GNP – реальний ВНП.

Темпи економічного зростання – відносні величини, що показують, у скільки разів відбулося або відбувається збільшення (зменшення) показників економічного зростання (ВНП, ЧНП, національного доходу). Не можуть підтримуватися на високому рівні протягом тривалого часу, оскільки потрібні великі витрати всіх ресурсів, порушується рівновага в економіці і спостерігається уповільнення темпів економічного зростання.

Уповільнення темпів економічного зростання – це падіння, зменшення в порівнянні з попереднім періодом темпів економічного зростання; проявляється в зниженні рівня життя, підвищенні темпів інфляції, зниженні конкурентоспроможності вітчизняних товарів на світовому ринку та ін.

Темпи економічного зростання обчислюються в процентному вираженні і зазвичай підраховуються за рік. Проте, залежно від характеру дослідження, цей показник можна розраховувати за місяць, квартал, десятиліття, тобто за який завгодно доцільний період часу.

В економічній статистиці для вивчення динаміки використовуються коефіцієнти зростання, темпи зростання і темпи приросту. Коефіцієнт зростання X обчислюється за формулою:

$$X = Y_1 / Y_0,$$

де Y_1, Y_0 – показники відповідно в періоді, що аналізується.

Темп зростання рівний коефіцієнту зростання, помноженому на 100. Темп приросту дорівнює темпу зростання мінус 100. Однак на практиці під темпом росту часто розуміють темп приросту.

Необхідно розрізняти темпи зростання можливі та фактичні. *Можливі темпи зростання* – це ті, які суспільство може досягти на межі своїх виробничих можливостей, тобто коли воно строго, економічно і організаційно втілює в життя принципи «мінімум витрат – максимум виробництва». *Фактичні темпи зростання* можуть бути нижче можливих через недовикористання всіх виробничих можливостей, особливо через прийняття помилкових управлінських рішень.

Підхід з погляду *відносних кількісних вимірювань* дозволяє сформулювати показники, що характеризують реальні величини ВВП (ВНП) у розрахунку на душу населення, середньодушового доходу населення, споживання, заощадження, інвестицій на душу населення. Для відносних показників темпи зростання розраховуються так само як і для абсолютних.

Підхід з погляду *якісних перетворень* дозволяє сформулювати показники, що характеризують зміни:

- галузевої структури економіки (питомої ваги сільського господарства, сировинних і добувних галузей промисловості, оброблюваної промисловості, високотехнологічних галузей, сфери послуг, військово-промислового комплексу);

- рівня розвитку виробничої та соціальної інфраструктури;

- ступеня політичної і соціальної стабільності;

- стана навколишнього середовища;

- професійно-кваліфікаційної структури сукупного працівника, освітнього рівня населення, рівня здоров'я населення (показників смертності, народжуваності, тривалості життя тощо);

- ступеня зрілості ринкових інститутів, тобто того, що в розширеному трактуванні може розглядатись як «інституційні чинники». Деякою мірою зміну цих параметрів характеризує зміна добробуту суспільства.

Підхід до виміру економічного зростання з погляду абсолютних кількісних показників є найбільш поширеним і широко використовуваним для характеристики темпів економічного зростання кожної країни і зіставлення темпів зростання різних країн. Підхід з погляду відносних кількісних показників дозволяє нівелювати відмінності, пов'язані з різною чисельністю населення в різних країнах. Урахування якісних показників дозволяє зрозуміти, наскільки економічне зростання в тій чи іншій країні пов'язане з економічним розвитком.

Показник економічного зростання далеко не завжди буває величиною позитивною. У статистичних довідниках можна побачити і нульові темпи економічного зростання, і негативні. Якщо у розглянутий період сукупний продукт відтворюється в тих же обсягах, що і в попередньому, то ми говоримо про нульове економічне зростання. Про кризовий стан економіки, при якому національний продукт відтворюється не повністю, а лише частково, свідчить негативне зростання.

Економічне зростання може вимірюватися як у фізичному вираженні (фізичне зростання), так і у вартісному (вартісне зростання). Перший спосіб

більш надійний (тому що дозволяє виключити вплив інфляції), але не універсальний (при розрахунку темпів економічного зростання важко вивести загальний показник для виробництва різних виробів). Другий спосіб використовується частіше, проте не завжди можливо до кінця «очистити» його від інфляції.

Характеризуючи цілі економічного зростання слід відрізнити мікро- та макрорівні. Для окремого виробника зростання виробництва пов'язується з отриманням прибутку. Для суспільства в цілому економічне зростання дозволяє підвищити рівень доходів.

7.1.2. Типи економічного зростання

Розкриваючи суть економічного зростання необхідно звернутись до його типізації. Типізація економічного зростання здійснюється на основі декількох критеріїв. Виходячи з того, за рахунок якого фактора здійснюється економічне зростання, розрізняють інтенсивний та екстенсивний типи економічного зростання. Виходячи з рівня розвитку техніки і технології виробництва, розрізняють доіндустріальне, індустріальне та постіндустріальне економічне зростання. Виходячи з характеру взаємозв'язку національної економіки зі світовим господарством, виділяють імпортозаміщуючий та експортно-орієнтований типи економічного зростання.

Екстенсивний тип економічного зростання – збільшення виробництва за рахунок нарощування його чинників: маси засобів виробництва та кількості працівників, тобто основного капіталу (фондів), робочої сили, матеріальних витрат (природної сировини, матеріалів, енергоносіїв), є історично первинним, веде до швидкого освоєння природних ресурсів; дає передумови щодо високої зайнятості. Для нього характерне будівництво нових підприємств, електростанцій, доріг, залучення в господарський обіг нових земель, трудових та природних ресурсів і т.п.

При цьому технологічна база виробництва залишається незмінною, а приріст продукції досягається за рахунок кількісного зростання чисельності та кваліфікаційного складу працівників і за рахунок збільшення потужності підприємства, тобто збільшення встановленого обладнання. В результаті випуск продукції в розрахунку на одного працівника залишається колишнім.

Екстенсивне зростання можна виразити такою формулою:

$$Y_t / N_t = \text{const} \quad \text{чи} \quad Y'_t = N'_t,$$

де Y_t – об'єм ВВП за період t ;

N_t – кількість використаних ресурсів;

Y'_t – темп приросту реального ВВП за період t ;

N'_t – приріст ресурсів за період t .

Якщо використання одного з трьох факторів росте швидшими темпами, то його питома вага у валовому продукті зростає. В результаті складається один

з трьох підтипів екстенсивного економічного зростання: капіталомісткий, трудомісткий або ресурсномісткий.

Екстенсивне зростання виробництва – найпростіший та історично первісний шлях розширеного відтворення. Він має як переваги, так і недоліки. Це найбільш легкий шлях підвищення темпів господарського розвитку. З його допомогою відбувається швидке освоєння природних ресурсів, а також вдається порівняно швидко скоротити або ліквідувати безробіття, забезпечити велику зайнятість робочої сили.

Негативні наслідки екстенсивного зростання виробництва:

- породжує технічний застій, при якому кількісне збільшення випуску продукції не супроводжується техніко-економічним прогресом;

- знаходиться в прямій залежності від маси здійснених у тій чи іншій формі витрат;

- темпи економічного зростання відображають кількісне збільшення ресурсів;

- продуктивність праці, фондвіддача, матеріаломісткість залишаються на одному і тому ж рівні, оскільки випуск продукції підвищується в тій же мірі, в якій зростають величини виробничих основних фондів, що використовуються, матеріальних ресурсів та чисельність працівників; викликає деградацію, яка настає по мірі вичерпання трудових і природних ресурсів або сприятливих умов їх залучення.

В умовах екстенсивного зростання зміна співвідношення між його чинниками відбувається порівняно рівномірно і досягнення максимуму виробництва продукції ставиться в залежність головним чином від стану економічних ресурсів, особливо від поєднання витрат праці і капіталу, і лише певною мірою, від науково-технічного прогресу.

Довгострокова орієнтація на переважно екстенсивний шлях зростання випуску продукції веде національне господарство до тупикових ситуацій. Обмеженість екстенсивного економічного зростання пояснюється наявністю меж у забезпеченості виробничими чинниками, тобто конкретним фізичним обсягом ресурсів, наявних в економіці будь-якої країни (що пов'язано, насамперед, з її географічними і кліматичними особливостями), або кількістю чинників виробництва в світовій економіці.

Інтенсивний тип економічного зростання пов'язаний з підвищенням ефективності виробничих факторів на основі НТП. Зростання ВВП, що відбувається тільки за рахунок збільшення продуктивності праці, капіталу та природних ресурсів, без додаткового залучення цих факторів у виробництво. Інтенсивний тип має місце, коли зростання ВВП випереджає зростання кількості зайнятих економічних ресурсів:

$$Y_t > N_t$$

Збільшення масштабів виробництва забезпечується застосуванням прогресивної техніки, передових технологій, більш економічних предметів праці, кваліфікованих кадрів. За рахунок цих чинників досягається підвищення

якості продукції, зростання продуктивності праці. Таким чином, інтенсивне економічне зростання являє собою:

1) розширення виробництва матеріальних благ і послуг за рахунок упровадження нових, більш ефективних технологій, оновлення основних фондів (засобів виробництва);

2) поліпшення організації виробництва (нова структура господарських зв'язків, управління, маркетингу, кооперації) і, як результат, – підвищення його ефективності;

3) вдосконалення використання основних і оборотних фондів, прискорення їх оборотності, прискореної амортизації і т.п.;

4) постійне зростання кваліфікації робочої сили і вдосконалення наукової організації праці.

Особливості інтенсивного типу економічного зростання:

- вирішальна роль у підвищенні ефективності переходить до НТП, отримує розвиток виробництво науково-технічної інформації;

- перебувають і реалізуються нові форми та шляхи подолання обмеженості ресурсів;

- відбувається прогресивна структурна перебудова народного господарства;

- вимагає ініціативних і високопрофесійних підготовлених працівників.

Існує три форми інтенсивного типу зростання, які характеризуються різним поєднанням ресурсів, можливостями їх взаємозаміни та ефективністю цієї заміни: фондомістка, фондозберігаюча та нейтральна.

При фондомісткій формі підвищення продуктивності праці досягається за рахунок додаткових витрат основного капіталу (виробничих фондів) на одиницю продукції. Темпи приросту фондоозброєності вищі за темпи зростання продуктивності праці та національного доходу.

При фондозберігаючій формі підвищення продуктивності праці супроводжується економією основного капіталу (виробничих фондів) на одиницю продукції. Приріст фондів (основного капіталу або засобів виробництва) на 1% викликає більший приріст національного доходу (обсягу виробництва), ніж таке ж збільшення зайнятих (кількості людино-годин).

Нейтральна форма характеризується тим, що хоч підвищення продуктивності праці досягається за рахунок додаткових капіталовкладень, але економія засобів виробництва компенсує ці витрати, і виробничі фонди (основний капітал) зростають тими ж темпами, що і ВНП та НД. Фондоміська форма зростання має місце в тих галузях і виробництвах, де праця людей недостатньо озброєна виробничими фондами, фондозберігаюча форма – в галузях з високою фондоозброєністю, де економічне зростання досягається за рахунок більш раціонального використання наявного виробничого потенціалу.

Екстенсивний і інтенсивний типи економічного зростання взаємопов'язані, тому їх не можна протиставляти один одному.

Зростання продуктивності праці є характерною рисою інтенсифікації виробництва, але, як правило, продуктивність праці росте у зв'язку із

застосуванням нової техніки, а це є рисою екстенсивного економічного зростання (зростання частки капіталу). Якщо в результаті економічного зростання питома вага одного з чинників виробництва зменшується, то складається один з трьох підтипів інтенсивного економічного зростання: капіталозберігаючий, працезберігаючий та ресурсозберігаючий.

Виділяють *змішане або реальне економічне зростання* – це збільшення виробничих потужностей внаслідок збільшення кількості використаних факторів виробництва і вдосконалення техніки і технології.

За інтенсивного економічного зростання ступінь використання національного багатства, економічного потенціалу суспільства зростає, у ньому відбуваються структурні перетворення. Зокрема, змінюються співвідношення між виробничими і невиробничими фондами на користь останніх, збільшується питома вага основних фондів і зменшуються частки матеріальних оборотних засобів і запасів, зростає частка домашнього майна населення, особливо предметів тривалого користування.

В індустріально розвинених країнах не можна знайти в чистому вигляді перший або другий типи економічного зростання: вони поєднуються в якомусь співвідношенні.

Екстенсивний та інтенсивний типи економічного зростання – це протилежності, які перебувають в органічній єдності. В реальному процесі розширеного відтворення вони співіснують, поєднуються, переплітаються та взаємно зрощуються, у зв'язку з чим важко відмежувати один тип економічного зростання від іншого. Тому часто говорять про переважно екстенсивний чи переважно інтенсивний шлях економічного зростання.

Ознаками першого є такі: кількісне нарощування обсягів виробничих ресурсів, яке зумовлює більш ніж 50% приросту виробленого продукту; одиничне введення в дію виробничих ресурсів підвищеної ефективності; активний розвиток окремих галузей народного господарства на основі використання традиційних технологій та матеріалів.

Ознаки другого типу: якісне вдосконалення засобів виробництва та робочої сили; підвищення економічної ефективності виробництва, яке забезпечує понад 50% приросту продукту; безперервне введення в дію виробничих ресурсів підвищеної ефективності; активний розвиток усіх ланок народного господарства на основі застосування прогресивної техніки та технологій.

Перехід від переважно екстенсивного до переважно інтенсивного типу економічного зростання – це процес, який пов'язаний із зрушеннями в структурі суспільного виробництва та зміною пріоритетів економічного розвитку. Під час переходу від одного типу до іншого відбувається уповільнення темпів економічного зростання, але водночас активізуються структурні зрушення. Саме по собі уповільнення не слід розглядати як негативне явище, якщо при цьому здійснюється перебудова відтворювальних пропорцій. Негативним слід вважати таке падіння темпів економічного зростання, яке супроводжується

консервацією структури народного господарства в умовах незбалансованого розвитку і тому зумовлює уповільнення динаміки суспільного виробництва.

У даний час комбінація двох зазначених шляхів розвитку виробництва наступна: в середньому 70-75% розвитку йде за рахунок інтенсивних факторів виробництва, 25-30% – за рахунок екстенсивних. Отже, мова йде про комбінації на користь того чи іншого типу розвитку.

Основою *доіндустріального* етапу економічного зростання є сільське господарство. Головна риса *індустріального типу* економічного зростання – збільшення частки промисловості, яке супроводжується кардинальними змінами в матеріальних основах виробництва. Сільське господарство використовує індустріальні технології, що призводить до різкого підвищення продуктивності сільськогосподарської праці. У доіндустріальному суспільстві в центрі була людина з її потребами. У індустріальному суспільстві на перше місце в економіці виходять виробництво і доходи, тому для індустріального суспільства типовим є зростання доходів у розрахунку на душу населення. *Постіндустріальний тип* – це інтенсивне економічне зростання, в умовах, коли на зміну технологічному прогресу приходить науково-технологічна революція, наростає потік винаходів і нововведень, особливого значення набуває конкуренція по параметрах якості продукції і ресурсів, в структурі зайнятості домінує сектор послуг, зміст праці характеризується зростанням інтелектуально-творчих завдань.

7.1.3. Фактори економічного зростання

Явища і процеси, що визначають можливості збільшення обсягу виробництва, підвищення ефективності та якості зростання, називаються факторами економічного зростання.

Загальне уявлення про взаємодію всіх факторів економічного зростання може дати крива виробничих можливостей. Ця крива щонайкраще відбиває максимальну кількість варіантів різноманітної продукції, яка може бути зроблена при даній кількості та якості природних, трудових ресурсів і основного капіталу на основі даного технологічного потенціалу. Посилення позитивного впливу з боку будь-якого з факторів пропозиції (збільшення кількості і поліпшення якості ресурсів і технічний прогрес) зміщує криву виробничих можливостей вправо. Але можливість економіки повністю реалізувати свій виробничий потенціал обмежується факторами попиту і розподілу. Крива виробничих можливостей може зміститися вправо. Але дійсний рівень виробництва не досягає можливого. Інакше кажучи, крива реальної економічної діяльності буде знаходитися всередині площі, обмеженої кривою виробничих можливостей. Мається на увазі, що приріст виробничого потенціалу реалізується, тільки якщо, по-перше, сукупні витрати збільшуються в ступені, достатньому для підтримки повної зайнятості, і, по-друге, якщо додаткові ресурси ефективно використовуються, з тим, щоб забезпечити максимально можливе збільшення випуску продукції.

Залежно від цілей дослідження виділяють такі фактори економічного зростання: абсолютні (кількісні), відносні (якісні) фактори, а також функціональні залежності, які існують між цими чинниками і динамікою обсягів виробництва.

Весь створений в економіці продукт (так само, як товари і послуги на мікрорівні) з'являється в результаті певної взаємодії виробничих факторів – праці (L), капіталу (K) і земельних ресурсів (N). Це абсолютні фактори економічного зростання, взяті в простому кількісному виразі і в узагальненому (високоагрегованому) вигляді. Їх вплив на величину сукупного продукту описується за допомогою найпростішої виробничої функції. Вона характеризує тільки кількісний вплив того чи іншого чинника, або всіх розглянутих факторів, на обсяг сукупного випуску, не зачіпаючи їх якісних характеристик.

Другий підхід розглядає зміну якісних характеристик факторів виробництва: продуктивність праці Y/L , продуктивність капіталу Y/K і продуктивність земельних (природних) ресурсів Y/N . Визначаючи якість факторів виробництва, ці показники визначають і якість економічного зростання.

За зовнішньо- та внутрішньоекономічними елементами можна виділити зовнішні і внутрішні фактори (наприклад, капітал ділиться на той, що надходить у країну ззовні і на той, що мобілізується всередині країни, а останній можна розділити на той, що використовується всередині країни і на той, що вивозиться за її межі і т.п.). Поширений і розподіл чинників залежно від характеру зростання (кількісного чи якісного) на інтенсивні та екстенсивні.

До *екстенсивних факторів зростання* відносяться:

- збільшення обсягу інвестицій при збереженні існуючого рівня технології;
- збільшення числа зайнятих працівників, річного фонду робочого часу;
- зростання обсягів спожитої сировини, матеріалів, палива та інших елементів оборотного капіталу.

До *інтенсивних факторів зростання* відносяться:

- прискорення науково-технічного прогресу (впровадження нової техніки, технологій, шляхом оновлення основних фондів і т.п.);
- підвищення кваліфікації працівників;
- поліпшення використання основних і оборотних фондів;
- підвищення ефективності господарської діяльності за рахунок кращої її організації.

Фактори, що стримують економічне зростання:

- Законодавчо-інституційні: законодавча діяльність в галузі охорони праці, навколишнього середовища; посилення втручання держави в приватний бізнес;
- Неефективне використання трудових ресурсів;
- Вплив несприятливих погодних умов на сільськогосподарське виробництво та ін.

У країнах, де відбулися істотні зміни в державному регулюванні розвитку промисловості, стану навколишнього середовища, охорони праці та здоров'я тощо, зменшилися і темпи економічного зростання. Посилення державного втручання в справи приватного бізнесу, що стосуються питань забруднення середовища, правил безпеки та охорони здоров'я, зажадало збільшення витрат на очисні споруди, на поліпшення умов праці. Тим самим відволікалися кошти від інвестицій в основний капітал, необхідний для підвищення продуктивності праці. Серед інших факторів, що негативно впливають на економічне зростання, можна назвати недобросовісне ставлення до праці і господарські злочини, припинення роботи на час трудових конфліктів, вплив несприятливих погодних умов на сільськогосподарське виробництво. Однак, підвищення безпеки праці, чисте повітря і вода – все те, що характеризує якість життя, цілком може бути досягнуто за рахунок уповільнення темпів зростання продуктивності праці. Але разом з тим підвищення продуктивності праці може спричинити за собою і збільшення витрат на цілі, надзвичайно важливі для суспільства (наприклад, охорона навколишнього середовища).

Наявність або відсутність економічного зростання неможливо пояснити тільки причинами суто економічного характеру. У істотній мірі економічне зростання визначається соціальними та інституційними чинниками.

Розрізняють три основні групи факторів: фактори пропозиції, фактори попиту, фактори розподілу.

У теорії макроекономіки виділяють такі **фактори пропозиції** – природні ресурси, трудові ресурси, обсяг основного капіталу, технологію.

Відповідно до підходу, викладеного в класичних роботах К. Маркса, відтворення як таке включає в себе три взаємопов'язаних елемента: відтворення робочої сили людини, відтворення всіх видів засобів виробництва і відтворення різноманіття виробничих відносин даної суспільно-економічної формації. В даний час є всі підстави виділити в якості самостійного ще один елемент відтворення – відтворення навколишнього середовища.

Отже, першим і найважливішим фактором економічного зростання є *праця*. Сукупність економічно активного населення країни представляє трудові ресурси або трудовий потенціал суспільства. Він характеризується, з одного боку, кількісними параметрами, а з іншого – професійно-кваліфікаційною структурою сукупного працівника. Рівень кваліфікації, освіти зайнятого населення, якість охорони здоров'я, характер і національні особливості менеджменту (управлінський чинник), статево-вікова структура населення.

Другим фактором економічного зростання є *виробничі ресурси* суспільства, або *продуктивний капітал* країни. Він об'єднує всі виробничі фонди: верстатний парк, обладнання, промислові будівлі і споруди, виробничу інфраструктуру. Капітал з метою отримання прибутку направляється на здешевлення та максимальне використання дорогих факторів виробництва або на їх заміну. Відповідно до цього принципу здійснюється взаємодія робочої сили з засобами виробництва.

Якість факторів виробництва залежить від рівня науково-технічного прогресу, що є найважливішим джерелом економії суспільної праці, умовою економічного зростання при будь-якому способі виробництва. Таким чином, третім фактором економічного зростання є *технологія* як сукупність способів і прийомів обробки сировини і матеріалів, що здійснюються у різних галузях виробництва. Технологія – це маніпулювання природою з боку людини і створення в результаті цього штучного світу. Будучи продуктом сфери розумової праці, науково-технічного потенціалу країни, технологія дозволяє використовувати фізичні, хімічні, механічні та біологічні властивості матерії в сфері матеріального виробництва. Науково-технічний прогрес на відміну від робочої сили і засобів виробництва, що розраховуються кількісно, не можна виміряти безпосередньо як «внесок» у результат процесу виробництва. Методом, який точно оцінює роздільний вплив кількісного зростання витрат живої і уречевленої праці на розширення виробництва та якісний вплив на нього економії суспільної праці за рахунок науково-технічного прогресу, є виробнича функція.

Технічний прогрес є важливим двигуном економічного зростання. За визначенням, технічний прогрес включає в себе не тільки зовсім нові методи виробництва, але також і нові форми управління та організації виробництва. Взагалі кажучи, під технічним прогресом мається на увазі відкриття нових знань, що дозволяють по-новому комбінувати дані ресурси з метою збільшення кінцевого випуску продукції.

Четвертим фактором економічного зростання є *природа і сировинні ресурси*. У механізм економічного зростання сировинні ресурси включаються як первинні предмети праці або як сільськогосподарські угіддя. Природа, в свою чергу, також бере участь у відтворювальному процесі, як фактор відтворення. Природа є не тільки джерелом сировинних ресурсів, але і середовищем проживання людства.

Природа, сировинні ресурси і технологія тісно взаємопов'язані. Цей зв'язок не залежить від специфіки виробничих відносин, а визначається загальними законами економічного розвитку. Розвиток продуктивних сил призводить до зростання суспільних потреб у традиційних і нових видах сировини, пошуку нових джерел сировинних ресурсів як вшир (кількісне нарощування видобутку, просторова експансія), так і вглиб (відкриття нових властивостей природних ресурсів, які не служили раніше предметами праці). Поява нових технологій відкриває доступ до нових ресурсів, і навпаки, їх виснаження і зростання забрудненості навколишнього середовища сприяють пошуку нових, (у тому числі ресурсозберігаючих) екологічно чистих технологій, що обумовлює поширення технологічних революцій по регіонах і галузях. Цей причинно-наслідковий механізм є найважливішим двигуном технічного прогресу.

Соціальний (або інституційний) ресурс. Соціально-економічний лад суспільства, ступінь розвитку суспільних інститутів, характер державної

економічної політики, наявність соціально-економічної стабільності в суспільстві, довіра населення до інститутів державної влади.

Фактори пропозиції (такі, як зростання продуктивного потенціалу і зміни в ефективності розміщення та використання ресурсів) самі по собі не є достатніми для пояснення багатьох значних епізодів економічного зростання, що зустрічаються в дійсності.

Фактори попиту включають рівень сукупних витрат, загальний рівень цін, споживчий попит, інвестиційний попит, державні витрати і чистий експорт.

Деякі джерела попиту є ендогенними (у тому розумінні, що залежать від зростання чистого доходу і не можуть бути використані для пояснення економічного зростання), але ряд їх є екзогенними (тобто не залежать від зростання доходу, а навпаки: зростання цих екзогенних джерел попиту справляє важливий вплив на зростання доходу). Одне з них – *інвестиції*, що відіграють двоїсту роль – як у збільшенні продуктивного потенціалу (продуктивних сил), так і в ініціюванні попиту, а два інших – державні витрати і експорт. Усі вони істотно впливають на економічне зростання більшою мірою через стимулювання сукупного попиту на ці ресурси і через подальшу індукцію зростання факторів пропозиції. Будь-яке зростання повинне ґрунтуватися на розширенні продуктивного потенціалу, а інвестиції є лише одним з способів такого розширення через ефект пропозиції. Дуже важливо, щоб інвестиції були направлені на розширення виробничої бази, а не сектора послуг.

Державні витрати можуть впливати на процеси зростання через ефект пропозиції, тобто поліпшення продуктивних сил економіки. Найбільш удалим є таке поєднання факторів, коли зростання попиту за рахунок державних витрат або інших джерел попиту індукує більш швидке зростання продуктивного потенціалу (продуктивних сил) і дозволяє забезпечувати потреби попиту за рахунок зростаючої продуктивної здатності.

Експорт, в основному, розглядається як екзогенне джерело попиту, що великою мірою визначається державною політикою. Розширення експорту дає можливість не тільки повніше використовувати наявний продуктивний потенціал, але й збільшити обсяг необхідних імпортованих товарів і послуг. Крім того, експорт сприяє зростанню продуктивного потенціалу шляхом індукції технічного прогресу, а також через підвищення прибутковості інвестицій і залучення додаткових інвестицій у зв'язку із зростаючим попитом. Однак, ефект від впливу експорту залежить від типу експортованих товарів.

Якщо експорт містить, в основному, мінерально-сировинні та первинні сільськогосподарські продукти, то його розширення призводить до пролонгування фази переважного виробництва ресурсомістких добувних галузей і сільського господарства, затримки фази експансії промислового виробництва і пов'язаного з нею гальмування економічного зростання. Однак, прискорення економічного зростання можливе лише у випадку, якщо експортуються надлишки виробництва.

Економічне зростання країн є комплексним процесом, який зазнає впливу широкого різноманіття факторів з боку як пропозиції, так і попиту. Найбільш

вдалим є таке поєднання факторів, коли зростання попиту за рахунок державних витрат або інших джерел попиту індукує більш швидке зростання продуктивного потенціалу (продуктивних сил) і дозволяє забезпечувати потреби попиту за рахунок зростаючої продуктивної здатності.

Таблиця 7.1

Фактори економічного зростання та їх характеристики

Показники Фактори	Кількісні	Ефективність використання	Способи поліпшення використання та підвищення ефективності
Трудові	Чисельність працездатного населення, його кваліфікація	Продуктивність праці	Удосконалення освіти та охорони здоров'я, поліпшення організації праці
Природні	Різні для кожного виду	Матеріаломісткість продукції	Найбільш повне вилучення, комплексна і глибока переробка сировини, захист від руйнування природи
Основний капітал	Ціна одиниці виробничої потужності	Фондовіддача, якість продукції	Удосконалення технології, поліпшення організації виробництва
Підприємницькі здібності	Освіта, талант, працьовитість	Максимізація прибутку	Постійна досконалість
НТП та використання його досягнень	Рівень витрат на одиницю результатів	Максимізація прибутку, нові товари та послуги, поліпшення охорони навколишнього середовища	Розвиток сфери НДДКР, краще використання результатів
Сукупний попит	Обсяг у грошах	Соціально справедливий розподіл доходів	Боротьба з інфляцією, регулювання попиту банківської системи

Стале зростання національного доходу є можливим за умови збільшення продуктивного потенціалу за допомогою різних факторів пропозиції, однак, таке збільшення уявляється збільшенням тільки у потенціальному випуску економіки. Щоб цей потенціал був реалізований, необхідно також розширити сукупний попит засобами державної соціально-економічної політики. Зростання виробництва саме по собі генерує збільшення доходу і розширення попиту, яке пов'язане з цим збільшенням. Але, як правило, зростання тільки таких ендогенних джерел попиту може бути не достатнім для збільшення продуктивного потенціалу. Тому певне зростання ендогенних джерел попиту

(таких, як інвестиції, державні витрати і експорт) теж є необхідним. Крім того, існує і така взаємодія між пропозицією і попитом, при якій збільшення попиту індукує експансію пропозиції. З огляду на це, країна матиме високий рівень економічного зростання, якщо і пропозиція, і попит зростають швидко. Політика стимулювання попиту призведе до прискорення економічного зростання в цілому, якщо зростання попиту відстає від зростання пропозиції. Водночас у зворотному випадку для прискорення зростання необхідною є політика, сфокусована на розширенні пропозиції. Тому слід зауважити, що економічне зростання країн залежить і від факторів пропозиції, і від факторів попиту.

До **факторів розподілу** найчастіше відносять такі:

1. Ступінь монополізації ринку;
2. Податковий клімат;
3. Ефективність кредитно-банківської системи;
4. Розподіл експортних поставок;
5. Можливості перерозподілу виробничих ресурсів;
6. Діюча система розподілу доходів.

7.2. Моделі економічного зростання

Економічна теорія ставить питання щодо сутнісних зв'язків елементів, що визначають економічне зростання, тоді як математика пропонує інструментарій їх розрахунку. Враховуючи це, необхідно звернути увагу, перш за все, на розуміння теоретичних підходів, які формують базу різних моделей. Дослідники розходяться в думках щодо найкращого способу забезпечення економічного зростання. Деякі автори наполягають на первинному значенні факторів пропозиції, концентруючи увагу на виробництві. Інші наполягають на первинному значенні факторів сукупного попиту. Виходячи з цих теоретичних розбіжностей, моделі економічного зростання у самому загальному вигляді можна поділити на дві групи: моделі, які базуються на теоретичному визнанні первинного значення факторів пропозиції – неокласичні моделі; та моделі, що базуються на теоретичному визнанні первинного значення факторів попиту – кейнсіанські моделі.

Автори, які наполягають на первинному значенні факторів пропозиції, розмірковують наступним чином. Для виробництва необхідно три фактори: праця, капітал і земля (природні ресурси). Отже, сукупний продукт (Y) є функцією від витрат праці (L), капіталу (K) і природних ресурсів (N):

$$Y=f(L+K+N)$$

Для виміру результативності застосування кожного фактора виробництва використовуються наступні показники. *Продуктивність праці* (Y/L), тобто відношення випуску обсягу продукції до витрат живої праці. Зворотне співвідношення – (L/Y) характеризує *трудомісткість* виробництва продукції. Відношення об'єму продукції до величини використаного в процесі виробництва капіталу (Y/K), – показує *продуктивність капіталу*. Зворотний

показник (K/Y) – це *капіталомісткість* продукції. Відношення обсягу продукції до витрат природних ресурсів – сировини, енергії тощо (Y/N) – відображає *продуктивність природних ресурсів*. Зворотне співвідношення (N/Y) – це *ресурсомісткість* продукції. Разом показники Y/L , Y/K , Y/N характеризують продуктивність факторів виробництва. Окрім співвідношень між випуском продукції та окремими факторами виробництва розраховують показники, що характеризують співвідношення між самими факторами виробництва. Одним з найважливіших серед них є *капіталоозброєність* праці, що характеризується відношенням між витратами капіталу і витратами праці (K/L) .

Для аналізу економічного зростання важливе значення мають показники *граничної продуктивності*, які визначають розмір приросту випуску продукції залежно від приросту кожного окремого фактора виробництва при незмінності решти факторів: *гранична продуктивність праці*, що характеризується відношенням додаткового продукту до додаткової праці $(\Delta Y/\Delta L)$, *гранична продуктивність капіталу*, що характеризується відношенням додаткового продукту до додаткового капіталу $(\Delta Y/\Delta K)$, *гранична продуктивність природних ресурсів*, що характеризується відношенням додаткового продукту до додаткового використання природних ресурсів $(\Delta Y/\Delta N)$.

Показники граничної продуктивності (праці, капіталу і природних ресурсів) відображають вклад кожного фактора виробництва в збільшення обсягу випуску продукції:

$$Y = (\Delta Y/\Delta L)L + (\Delta Y/\Delta K)K + (\Delta Y/\Delta N)N$$

Звідси видно, що загальний обсяг випуску є сумою добутків величини кожного з використовуваних факторів виробництва на його граничну продуктивність. Це рівняння є виробничою функцією, яка є одним з головних інструментів аналізу і розрахунку різних моделей економічного зростання. Моделі, що розраховуються на базі виробничої функції, називаються неокласичними, оскільки у центр дослідження ставлять виробництво (пропозицію).

Автори, які наполягають на первинному значенні факторів попиту, слідом за Дж. М. Кейнсом концентрують увагу на сукупному попиті. Такі моделі називаються кейнсіанськими та некейнсіанськими. Визначальним чинником економічного зростання і його темпів, на думку некейнсіанців, є зростання інвестицій. Інвестиції відіграють важливу роль: вони сприяють зростанню національного доходу і одночасно збільшують виробничі потужності. У свою чергу, зростання доходу сприяє збільшенню зайнятості.

Розглянемо найбільш популярні моделі з перерахованих вище.

Модель Харода-Домара. Ця модель описує динаміку доходу (Y), який є сумою споживчих (C) та інвестиційних (I) витрат. Економіка вважається закритою, тому чистий експорт (X_N) дорівнює нулю, а державні витрати (G) в моделі не вирізняються. Основним фактором зростання є нагромадження капіталу.

Основні передумови моделі:

- постійна гранична продуктивність капіталу $MPK = \Delta Y / \Delta K$,
- постійна норма заощадження $S = I/Y$,
- відсутній процес вибуття капіталу,
- інвестиційний лаг дорівнює нулеві, тобто інвестиції миттєво переходять у приріст капіталу. Формально це означає, що $\Delta K(t) = I(t)$,
- модель не враховує технічного прогресу;
- випуск не залежить від затрат праці, оскільки праця не є дефіцитним ресурсом;
- використовується виробнича функція Леонтьєва, яка передбачає неможливість взаємозаміни факторів виробництва – праці і капіталу.

Припускається, що швидкість зміни доходу пропорційна інвестиціям: $dY = MPK \times I(t) = MPK \times s \times Y$, а темп приросту доходу $dY/Y \times dt$ є постійним і дорівнює $s \times MPK$. Він прямо пропорційний нормі заощаджень та граничній продуктивності капіталу. Інвестиції (I) та споживання (C) в моделі Харрода-Домара зростають з таким же постійним темпом $s \times MPK$.

Передумова про те, що праця не є дефіцитним фактором, може не відповідати дійсності (зокрема тоді, коли темп зростання випуску перевищує темп зростання чисельності населення та зайнятих). Якщо праця не може замінюватися капіталом, а технічний прогрес відсутній, то праця в моделі може стати лімітуючим фактором, загальні темпи зростання зрівняються з темпами зростання затрат праці, а рівень виробництва і споживання в розрахунку на душу населення не зростатиме. Це припущення є значним недоліком даної моделі.

Технічний прогрес, якісні характеристики праці й капіталу, їхня взаємодія і взаємозаміщення у процесі розвитку все ефективніших технологій є сьогодні найважливішими ресурсами і факторами економічного зростання. А тому, теорія зростання Харрода-Домара, яка не враховує ці фактори і за якою основним джерелом зростання є фізичне нагромадження капіталу, а основним інструментом регулювання росту – норма заощадження, відійшла поступово на другий план.

Модель Р. Солоу. Учений дійшов висновку, що основною причиною нестійкості економіки у моделі Харрода-Домара є фіксована величина капіталомісткості, що відображає жорстке співвідношення між факторами виробництва – працею і капіталом (K/L). При цьому один з цих факторів часто залишається "недовантаженим". Відповідно до принципів неокласичної теорії пропорції між капіталом і працею повинні бути змінними (саме в цьому полягає неокласичний характер теорії зростання Р. Солоу), їх визначають виробники, які мінімізують витрати залежно від цін на ці фактори. Тому замість фіксованого (K/L) він включив у свою модель лінійно-однорідну виробничу функцію: $Y = f(K, L)$

Як і в моделі Харрода-Домара, передбачається, що населення зростає незмінним темпом, а інвестиції складають постійну питому вагу доходу, що визначається нормою заощадження:

$$I = sY$$

Темп приросту k тоді можна записати як:

$$\frac{dk}{k} = \frac{dK}{K} = \frac{dL}{L} = \frac{sY}{K} - n = S - \frac{L}{K} f(k) - n^{22}$$

або

$$dk' = sf(k) - nk$$

де dk , dK і dL – диференціальні прирости відповідних змінних.

Фундаментальне рівняння Солоу – приріст капіталоозброєності одного робітника забезпечує залишок від питомих інвестицій (заощаджень), утворений після забезпечення капітальними благами всіх додаткових робітників. Якщо $sf(k) = nk$, то капіталоозброєність залишається такою самою ($dk' = 0$), тобто економіка зростає без будь-яких структурних змін у співвідношенні між факторами – це і є збалансоване зростання.

У моделі Солоу (на противагу моделі Харрода-Домара) траєкторія збалансованого зростання є стійкою, що засвідчує графік (рис. 7.1).

Пряма nk на цьому графіку показує, скільки кожний робітник повинен заощаджувати та інвестувати зі свого доходу, щоб забезпечити майбутніх робітників (у тому числі своїх власних дітей) капітальними благами. Крива $sf(k)$ демонструє рівень його фактичних заощаджень залежно від досягнутого рівня капіталоозброєності. Зі зростанням капіталоозброєності k темп зростання інвестицій (заощаджень), природно, падає. Вертикальна відстань між кривою та прямою означає відповідно до фундаментального рівняння Солоу диференційну зміну показника капіталоозброєності dk . У точці k^* (наприклад, k_1) капіталоозброєність зростатиме, а у всіх точках правіше k^* (наприклад, k_2) спадатиме, так що економіка постійно зсувається у бік k^* , і траєкторія збалансованого зростання є стійкою.

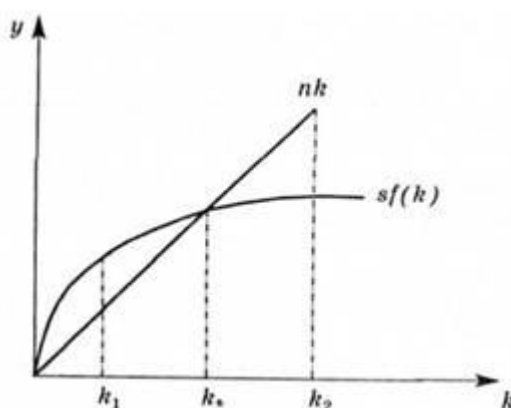

Рис. 7.1 Модель Р. Солоу

У моделі Солоу норма заощаджень (s) має значення тільки до виходу економіки на траєкторію стійкого розвитку: чим більша величина s , тим вищий графік nk і відповідно рівень k^* . Але як тільки зростання збалансовується, його подальший темп залежить тільки від зростання населення і технологічного прогресу.

З моделі Солоу виходило, що чим більша норма заощаджень, тим вищою є капіталоозброєність робітника у стані збалансованого зростання, а отже, тим вищий темп збалансованого зростання. Але зростання не є самоціллю. Тому наступним логічним кроком було визначення умов оптимального для суспільства економічного зростання. Це одночасно і незалежно один від одного зробили декілька економістів на початку 60-х років ХХ ст., але першим опублікував відповідь на питання американський професор Е. Фелпс. Йому ж належить і термін "золоте правило нагромадження капіталу", запроваджений у науковий обіг. Рівень "золотого правила" – такий рівень капіталоозброєності, що забезпечує найбільший обсяг споживання. На цьому рівні чистий граничний продукт капіталу дорівнює темпу приросту виробництва. Оцінки, зроблені для реальних економік, засвідчують, що запаси капіталу є набагато нижчими від рівня "золотого правила". Щоб його досягнути, потрібне збільшення інвестицій і відповідно зниження рівня споживання нинішніх поколінь.

Використання "золотого правила" на практиці було обмеженим через досить завищені вихідні передбачення, але воно дало змогу сформулювати висновки, що стосувалися реального економічного зростання. Модель Солоу і "золоте правило" виявилися досить простими і надзвичайно зручними у застосуванні аналітичними знаряддями. З їх допомогою стало можливим дослідження впливу на економічне зростання різних модифікацій виробничої функції, технічного прогресу, зміни норми заощаджень і оподаткування тощо. Також були створені моделі, що враховували "вік" капітальних благ, оскільки різні їх покоління володіють різною продуктивністю. Праці Дж. Тобіна ввели у теорію економічного зростання грошову масу, точніше, державні зобов'язання, якими громадяни володіють нарівні з капіталом.

З моделі Солоу випливають такі основні висновки:

– вона показує, що норма заощаджень в економіці визначає розмір запасу капіталу, а, відповідно, і обсяг виробництва. Чим вища норма заощаджень, тим вища капіталоозброєність і вища продуктивність;

– зростання норми заощаджень зумовлює період швидкого зростання до досягнення нового стійкого стану. У довгостроковому плані зростання норми заощаджень не впливає на темп зростання. Тривале зростання продуктивності залежить від технологічного прогресу;

– розробники економічної політики часто заявляють, що норма нагромадження капіталу повинна бути збільшена. Зростання державних заощаджень і податкове стимулювання приватних заощаджень є способами прискорення нагромадження капіталу;

– темп зростання населення також впливає на рівень життя. Чим вищий темп зростання населення, тим нижчим є обсяг виробництва у розрахунку на одного робітника.

Модель Солоу актуальна і сьогодні. Спеціалісти відзначають теоретичну витонченість її економетричних оцінок. Модель дає змогу проаналізувати одне з найважливіших питань економіки: яка частина виробленого продукту повинна споживатися зараз і яка має зберігатися для використання у майбутньому.

Досліджувана Р. Солоу виробнича функція стала основою для розроблення внутрігалузових балансів економічного розвитку, які, всупереч висновкам кейнсіанської теорії, базуються на принципі автоматичного саморегулювання економічної системи через формування раціональної структури виробництва. Показники, які вводилися у функцію, були сталішими, а зв'язки між ними менш еластичними, її використання з цією метою виявилось ефективнішим.

Модель Р. Солоу є доброю базою для початку аналізу економічного зростання, проте, як будь-яка модель, вона абстрактна і має певні недоліки:

1) норма заощадження (s) вважається постійною і задається екзогенно. Також екзогенно задані показники норми амортизації, темпу приросту населення та темпу технологічного прогресу. Доцільнішим було б ендогенне формування значень цих параметрів у моделі, оскільки вони пов'язані з іншими її параметрами та змінними;

2) модель не враховує багатьох обмежень економічного зростання: енергетичних, екологічних тощо;

3) модель не враховує деякі фактори зростання, на які можна вплинути за допомогою заходів економічної та соціальної політики (освіта, соціальна стабільність, охорона здоров'я, військові витрати тощо);

4) модель дає змогу знайти і проаналізувати ситуації сталої рівноваги економіки, які досягаються лише в довгостроковій перспективі. Але для економічної політики важливою є динаміка добробуту в найближчому періоді.

Незважаючи на всі ці недоліки, модель Солоу є безумовним кроком вперед у порівнянні з моделлю Харода-Домара в плані дослідження процесу економічного зростання (табл. 7.2).

Таблиця 7.2

Порівняльна характеристика моделей економічного зростання

<i>Основні передумови моделі</i>	<i>Модель Харода-Домара</i>	<i>Модель Солоу</i>
виробнича функція	Леонтєєва	Коба-Дугласа
норма заміщення s	постійна	постійна
інвестиційний лаг	дорівнює 0	дорівнює 0
гранична продуктивність капіталу (MPK)	постійна	спадна
вибуття капіталу	не враховується ($W=0$)	враховується як $W=\delta \times k$
затрати праці	не враховується (вважається, що праця не є дефіцитним ресурсом)	містить опис трудових ресурсів та їх вплив на темпи зміни обсягів випуску
технологічний прогрес	не враховується	описується
основні фактори зростання	нагромадження капіталу	технологічний прогрес
темپ приросту доходу	$s \times MPK$	$n + g$

Неокласична теорія економічного зростання. В основу її були покладені такі положення:

- вартість продукту створюється факторами виробництва, і передусім, працею і капіталом, кожний з яких робить свій внесок в її створення;
- ціни виробничих факторів, якими виступають заробітна плата і прибуток, дорівнюють їх граничним продуктам;
- зв'язок між збільшенням факторів виробництва і зростанням продукту описується за допомогою виробничої функції.

Прикладом неокласичної виробничої функції є виробнича функція Коба-Дугласа:

$$Y = A \cdot K^a L^{1-a},$$

де A – продуктивність факторів виробництва за наявної технології;

K^a – частка капіталу у виробленому продукті;

L^{1-a} – частка праці у виробленому продукті.

Виробнича функція Коба-Дугласа має дві властивості: по-перше, постійну віддачу від масштабу. Це означає, що у разі збільшення кількості праці та капіталу на певний процент, обсяг виробництва збільшується на такий самий процент; по-друге, ця функція є нелінійною і характеризується спадною граничною продуктивністю капіталу, згідно з якою кожна додаткова одиниця капіталу забезпечує виробництво меншого обсягу продукту, ніж попередня. Отже, чим більше застосовується капіталу, тим нижчою є його гранична продуктивність.

Розвиток неокласичної теорії економічного зростання зумовив необхідність внесення певних змін у політику економічного зростання. По-перше, на відміну від кейнсіанців, які пов'язують економічне зростання переважно із сукупним попитом, неокласики головну увагу приділяють потенційно можливим темпам зростання економіки і чинникам, від яких вони залежать. По-друге, використання апарату виробничої функції в процесі аналізу статистичної інформації поклало початок дослідженням, пов'язаним із визначенням внеску окремих факторів виробництва у приріст продукту. При цьому мова йде про вплив на зростання продукту не лише кількісних змін у факторах виробництва, а й якісних, які є результатом удосконалення технології виробництва.

Кейнсіанська і неокласична теорії економічного зростання будувалися на екзогенній основі. Це означає, що в їх моделях темп зростання економіки є функцією екзогенно визначених змінних (норма заощаджень, сукупна продуктивність факторів виробництва, капіталомісткість тощо).

Ендогенні теорії економічного зростання, крім праці та фізичного капіталу ураховують чинники, від яких залежить продуктивність праці: людський капітал, витрати на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, державне регулювання. Найбільшого розвитку набули моделі ендогенного зростання, що враховують людський капітал. Під людським капіталом розуміють сукупність продуктивних якостей працівника, які

формують його потенціал до праці. Цей потенціал включає: здоров'я, знання, досвід, навички до праці та інші якості людей, від яких залежить продуктивність праці. Оскільки будь-який капітал є функцією інвестицій, то основними формами інвестицій у людський капітал є освіта, виховання, охорона здоров'я, а також інші витрати, пов'язані з підготовкою людини до виробничої діяльності. Чим більше інвестицій вкладається в людський капітал, тим вищими є продуктивність праці і темпи економічного зростання.

У моделях ендогенних теорій економічного зростання виробнича функція будується з трьома факторами виробництва, якими є: праця, фізичний капітал і людський капітал. На відміну від праці та фізичного капіталу людський капітал є надбанням усього суспільства, а не окремих економічних суб'єктів і тому може бути використаний всіма підприємствами. При цьому людський капітал розглядається як довготривалий економічний ресурс, що нагромаджується в результаті навчання людей у молодому віці та забезпечує підвищення продуктивності праці впродовж наступного періоду їх трудової діяльності.

7.3. Економічне зростання та економічний розвиток

Економічне зростання – це єдиний реальний спосіб досягти справедливого розподілу доходів у цивілізованому суспільстві. Воно є основним засобом поліпшення економічного становища бідніших верств населення. Економічне зростання супроводжується скороченням частки зайнятих у конвеєрному виробництві. Оновлення устаткування, як правило, знижує напруженість праці та ймовірність нещасних випадків. Сучасні кондиціоновані приміщення набагато вигідніші та зручніші, ніж задушливі фабричні цехи минулого. Високий рівень життя, що забезпечується економічним зростанням, дає можливість значній частині населення здобувати освіту та збагачуватись у духовному плані.

Економічне зростання завжди пом'якшує суперечність між безмежними потребами й обмеженими ресурсами. В умовах економічного зростання вибір соціальних цілей стає менш болісним і веде до зменшення суперечностей між різними групами населення. Цілком можливо модернізувати збройні сили, підтримувати інфраструктуру на належному рівні, здійснювати програми допомоги непрацюючим, хворим і бідним, вдосконалювати систему освіти та інші галузі соціальної сфери і в той же час підвищувати особисті доходи за вирахуванням видатків.

Проте не треба забувати, що економічне зростання супроводжується і певними негативними наслідками, зокрема забрудненням навколишнього середовища. Індустріалізація та економічне зростання породжують такі негативні явища сучасного життя, як забруднення, промисловий шум і викиди, погіршення вигляду міст, транспортні затори. Всі ці втрати економічного зростання виникають через те, що виробничий процес лише перетворює природні ресурси, але не утилізує їх повністю. Практично все, що втягується у виробництво, з часом повертається у навколишнє середовище у вигляді

відходів. Чим значніше економічне зростання і вищий рівень життя, тим більше накопичується відходів. Однак, усе це не може заперечувати необхідності економічного зростання як основи підвищення життєвого рівня народу.

Розв'язання цієї проблеми можливе із введенням законодавчих обмежень або особливих податків, щоб компенсувати недоліки системи ціноутворення і протидіяти нераціональному використанню природних ресурсів. Хоча існують серйозні проблеми, пов'язані із забрудненням навколишнього середовища, але це не означає, що обмеження економічного зростання зможе розв'язати ці проблеми.

Економічний розвиток – гармонійне поєднання зростання основних виробничих фондів і випуску готової продукції, заснованої на якісній зміні технології і споживчих властивостей товарів, розширеному відтворенні природних ресурсів та заходах з охорони навколишнього середовища; багатоплановий процес, що веде до радикальних змін у соціальній структурі, поведінці людей, громадських інститутах, а також до прискорення економічного зростання, скорочення нерівності та викорінення безробіття; перехід економіки з одного стану в інший, більш досконалий, що відбувається хвилеподібно або циклічно зі зміною стадій (фаз) підйому і спаду виробництва.

Більшість вчених під економічним зростанням розуміють такий економічний розвиток, коли протягом певного періоду кількісно і якісно зростає суспільне виробництво, яке перебуває в постійному русі, в динаміці.

Економічне зростання та економічний розвиток тісно взаємопов'язані. Але слід зауважити, що економічне зростання може відбуватися і за умов відсутності економічного розвитку.

У зв'язку з труднощами виміру процесу економічного розвитку в макроекономіці найчастіше аналізують економічне зростання, хоча це лише один з критеріїв економічного розвитку. Швидке або, навпаки, нульове і навіть негативне економічне зростання не завжди говорить про швидкий економічний розвиток, топтання на місці або економічну деградацію.

Отже, економічне зростання є більш вузьким за змістом порівняно з економічним розвитком, адже розвиток економіки створює передумови для збільшення обсягів виробництва на якісно новій основі. Можна сказати, що економічне зростання становить зміст розвитку, є його складовою частиною. Якщо економічне зростання віддзеркалює суто кількісні зміни в економіці, то економічний розвиток це якісне економічне зростання.

Економічний розвиток ще трактують як незворотні, закономірні зміни технологічного способу виробництва. На відміну від економічного розвитку, для економічного зростання такі ознаки не характерні, оскільки воно може перериватись економічним спадом. Незворотність економічного розвитку означає передусім сутнісні (радикальні) зміни в структурі продуктивних сил і техніко-економічних відносин, що розширює адаптивні можливості технологічного способу виробництва, а зворотний характер економічного зростання характеризує здебільшого процес функціонування певного способу виробництва (відбувається передусім перерозподіл його структурних елементів

і кількісно-якісні зміни в межах однієї сутності). Економічне зростання без урахування його зворотного характеру є складовою економічного розвитку, поступово нагромаджує для нього зміни, що зумовлюють появу сутнісних перетворень. Економічний розвиток безвідносно до певного типу економічної системи охоплює закономірні зміни лише тих елементів системи, які є спільними для всіх суспільно-економічних формацій.

Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, слід зауважити, що економічний розвиток є не просто розширенням виробництва, а його ускладненням, диференціацією. Поняття економічного розвитку включає в себе наявність такої поведінки і здібностей працюючих, які б абсорбували новітні технології у сучасну економіку, що, до того ж, базується на досконалій освіті, інфраструктурі та інституціях. Іншими словами, економічний розвиток означає не що інше, як систематичне і довготривале та масове поліпшення матеріальних і духовних умов життя людей на основі зростання продуктивності праці та капіталу.

У ряді країн є істотні особливості національного господарства, які обумовлені додатковими економічними труднощами і суперечностями. У зв'язку з цим, замість однозначної перспективи збільшення національного доходу на душу населення в економічній теорії виникли два абсолютно різних і протилежних один одному погляди. Їх можна представити у вигляді дилеми: "економічне зростання без розвитку" або "економічний розвиток без зростання". Перш за все, з'ясуємо сутність дилеми. Під економічним зростанням тут мається на увазі просте збільшення обсягу виробництва національного доходу, що дозволяє підвищити розмір душевого доходу. Економічний розвиток, в свою чергу, означає таке вдосконалення виробництва, інвестиції в яке ведуть до підвищення якісних соціально-економічних показників. Мова йде, наприклад, про відновлення екологічної рівноваги, оздоровлення умов праці, підвищення рівня потреб і споживання.

Концепція "економічне зростання без розвитку" стосується країн, що розвиваються. Більшість з них не ввійшли до індустріальної стадії виробництва і, звичайно, не в змозі технологічно освоїти досягнення НТР. Разом з тим у цих країнах спостерігається дуже високий щорічний приріст населення, який за своїми темпами значно перевершує швидкість господарського розвитку.

Концепція "економічний розвиток без зростання" набула поширення в західних країнах. З одного боку, тут широко освоєні новітні досягнення НТР, а на цій основі забезпечений високий рівень виробництва національного доходу в розрахунку на кожну людину. З іншого боку, в ряді держав украй низькі темпи приросту населення і йде процес депопуляції (зменшення чисельності населення).

Однак, не все зростання є позитивним. Одна справа зростання на базі відживаючих електрифікованих технологій, і зовсім інша – на базі технологій технотронних або цифрових. У першому випадку зростання не виводить зі стану відсталості, тоді як у другому воно пов'язане з прогресом і підйомом продуктивних сил. Інакше кажучи, в першому випадку має місце зростання без

розвитку, а в другому, навпаки, забезпечується інтенсифікація самого розвитку. Вирішальним критерієм практичного розрізнення одного й іншого є склад продуктивних сил: якщо вони перетворюються з електрифікованих у технотронні, тоді зростання в тій чи іншій мірі збігається з розвитком, а якщо такого перетворення не відбувається і технології їх будови залишаються на рівні первинної індустріалізації, значить є зростання, але немає розвитку.

Запитання для самоконтролю

- 1.** Що таке екстенсивне економічне зростання?
- 2.** Що таке інтенсивне економічне зростання?
- 3.** У чому полягають цілі економічного зростання (їх можливі переваги та недоліки)?
- 4.** Яку роль відіграють інвестиції в інфраструктуру і чому вони, як правило, здійснюються державою?
- 5.** Проілюструйте за допомогою прикладів тезу про значення технологічного прогресу для зростання економіки.
- 6.** Яке значення для зростання економіки має освіта?
- 7.** Чому процес економічного зростання супроводжується структурною перебудовою? У чому полягає її характер?
- 8.** Чи має держава можливості впливу на економічне зростання?
- 9.** У чому полягають природні межі економічного зростання?

ТЕМА 8. ФІСКАЛЬНА ТА ГРОШОВО-КРЕДИТНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ

План

- 8.1. Сутність державних фінансів, державний бюджет та державний борг.
- 8.2. Податки та фіскальна політика.
- 8.3. Грошово-кредитна політика та тенденції її розвитку.

8.1. Сутність державних фінансів, державний бюджет та державний борг

Фінанси як система економічних відносин існують об'єктивно, вони виникли на певному етапі розвитку людства та функціонують в межах дії економічних законів. Від рівня пізнання їхньої суті та призначення залежить використання фінансів в економічній системі держави. Поряд з тим, будь-яке використання фінансів владними структурами є суб'єктивним через те, що на ньому позначаються інтереси певних економічних, соціальних і політичних сил, які не обов'язково мають збігатися з інтересами суспільства.

Фінанси здатні істотно впливати на суспільне виробництво. За умов ринкової економіки основним призначенням фінансів є забезпечення відповідних умов для створення, розподілу та використання валового внутрішнього продукту в державі. Для досягнення поставленої мети здійснюється правове регулювання щодо використання фінансів в економічних і соціальних процесах, розробляється та реалізується фінансова політика. Провідне місце серед ланок фінансової політики займають державні фінанси.

Фінанси держави – це система формування та використання фондів грошових ресурсів, які має у своєму розпорядженні держава і які спрямовуються на фінансове забезпечення виконання її функцій – державне управління, оборону, соціальні гарантії, охорону навколишнього середовища тощо.

Через те, що державні фінанси включають у себе механізм мобілізації ресурсів та їхнє зосередження в розпорядженні держави, вони як барометр відображають загальний стан економіки. Водночас фінанси є потужним важелем впливу на кругообіг капіталу та темпи його зростання. Побудова і функціонування фінансової системи є реалізацією відповідної фінансової політики.

Фінансова політика держави – сукупність розподільчих та перерозподільчих заходів, які здійснює держава через бюджетний, податковий та борговий механізм з метою забезпечення економічного і соціального розвитку держави.

В ході розробки та реалізації фінансової політики, виходячи із необхідності вирішення державою відповідних економічних і соціальних завдань, визначаються основні напрями використання фінансів. В подальшому реалізуються конкретні практичні заходи, що спрямовуються на досягнення визначених цілей. Основною метою фінансової політики держави є

оптимальний розподіл ресурсів між галузями економіки, соціальними групами населення та регіонами. Заходи, що реалізуються в ході фінансової політики можуть бути розраховані на тривалу перспективу (фінансова стратегія), або можуть бути спрямовані на вирішення завдань певного етапу розвитку країни (фінансова тактика). Напрями фінансової політики держави в кожному конкретному випадку, в кожній окремо взятій державі, в кожний конкретний проміжок часу можуть змінюватися.

Державний бюджет, його структура. Головною складовою державних фінансів є державний бюджет. Він розробляється з метою формування та використання централізованих фондів грошових ресурсів для задоволення потреб суспільства. Як система грошових відносин державний бюджет являє щорічний баланс надходжень та видатків, який розробляють державні органи для активного впливу на економічні процеси та підвищення їх ефективності. Бюджетна система, яка включає державний бюджет і бюджет відповідних адміністративних одиниць, у кожній країні становить основу державних фінансів.

Державний бюджет це головний фінансовий план країни, розпис доходів та видатків держави.

Визначальними чинниками формування складу й обсягів доходів, форм їх мобілізації до державного й місцевих бюджетів є відносини власності, рівень соціально-економічного розвитку національної економіки та обсяг бюджетних видатків. Серед різних джерел мобілізації бюджетних ресурсів податкові надходження посідають провідне місце, вони є найбільш адекватним і об'єктивним відображенням стану національної економіки (економічного зростання або спаду).

Класифікація доходів бюджету означає їх групування відповідно до джерел формування. *Доходи бюджету* класифікуються за такими розділами:

- податкові надходження;
- неподаткові надходження;
- доходи від операцій з капіталом;
- трансферти.

Кожен розділ об'єднує певні види доходів за джерелами і способами їх отримання.

Податковими надходженнями визнаються встановлені відповідними органами влади загальнодержавні та місцеві податки і збори. Згідно з бюджетною класифікацією загальнодержавних та місцевих податків і зборів як джерел наповнення доходів бюджетів передбачено їх систематизацію в певні групи податкових надходжень. Виділяють податки на доходи, на прибуток, на збільшення ринкової вартості, на власність та інші.

Неподаткові надходження є важливим джерелом доходів бюджетів різних рівнів. Проте їх обсяг значно менший від податкових надходжень. Ці надходження групуються за такими класифікаційними ознаками, як доходи від власності й підприємницької діяльності, адміністративні збори і платежі,

доходи від некомерційного й побічного продажу, інші неподаткові надходження.

Доходи від операцій з капіталом – надходження коштів від реалізації майна, скарбів, знахідок, надходження від реалізації матеріальних цінностей державного та мобілізаційного резерву і надходження від конверсії.

Трансферти – це кошти, які безоплатно й безповоротно передаються з одного бюджету до іншого. Види трансфертів, які передбачено використовувати в Україні, та їх конкретне тлумачення визначено у ст. 96 Бюджетного Кодексу.

Видатки державного бюджету - це рух грошових коштів із бюджету на фінансування програм і заходів, які передбачені відповідним бюджетом.

Окремою ланкою державних фінансів виступають позабюджетні фонди, які організаційно відокремлені від державного бюджету і мають певну самостійність. Водночас стосовно загального керівництва вони управляються виконавчою і законодавчою владою та місцевими органами.

Дефіцит бюджету – це стан державного бюджету при якому видатки бюджету перевищують його доходи. Реальністю сьогодення є те, що більшість як розвинутих країн, так і країн з перехідною економікою не можуть збалансувати бюджети за доходами і видатками, а тому зводять їх з дефіцитом. Згідно з вимогами чинного законодавства в Україні бюджети можуть затверджуватись з дефіцитом лише при наявності обґрунтованих джерел фінансування.

Причинами виникнення бюджетного дефіциту можуть бути спад виробництва, або зниження ефективності економіки країни. Серед основних факторів зростання дефіциту бюджету виділяють наступні:

- збільшення державних витрат у військовий час або в періоди будь-яких соціальних конфліктів;
- зростання виплат по державному боргу;
- зниження податків без відповідного корегування бюджетних витрат.

Профіцит (позитивне сальдо) бюджету – економічне поняття, яке означає, що дохідна частина бюджету перевищує його видаткову частину.

Важливим елементом стратегії макроекономічного управління і завданням бюджетної політики є зменшення розміру бюджетного дефіциту. Відомо три класичних концептуальних підходи до збалансування державного бюджету:

- збалансування на щорічній основі;
- збалансування в ході економічного циклу;
- функціональні фінанси.

Кожна із зазначених концепцій має характерні риси та економічні наслідки.

Збалансування на щорічній основі. Протягом багатьох років вважалося, що щорічно збалансований бюджет є бажаною метою державних фінансів. Така тенденція зберігалася до "Великої депресії" 30-х років. Прихильники концепції збалансування на щорічній основі вважають, що значної уваги та контролю

потребує збільшення видатків, на реалізацією урядових програм. Досягти цього можливо лише в тому випадку, якщо зростанню видатків сприяють більші податкові надходження. На думку прихильників цієї концепції дефіцитне фінансування сприяє тому, що процес стає неконтрольованим. Справа в тому, що державні програми мають тенденцію у кількісному відношенні зростати швидше, ніж належало б, через те, що суспільна опозиція цьому процесу набагато слабша, коли він фінансується за рахунок зростання дефіциту, а не податків. Зростання дефіциту державного бюджету, спричинене збільшенням кількості урядових програм, у даному разі розглядається як вияв більш фундаментальної проблеми – посягання уряду на існування приватного сектора. Поряд з тим, щорічно збалансований бюджет в основному виключає фіскальну діяльність держави як антициклічну, стабілізуючу силу. В реальній дійсності щорічно збалансований бюджет може посилювати коливання економічного циклу. Так, якщо економіка стикається з тривалим періодом безробіття та зниженням доходів держава, з метою збалансування бюджету, має або збільшити податки, або обмежити власні видатки, або використовувати поєднання цих заходів. Але зазначені заходи стримуючими за характером і кожний з них ще більшою мірою зменшує, а не стимулює ділову активність і сукупний попит. Інший приклад, припустимо, що економіка стикається з інфляційними процесами. В цьому разі зростатимуть грошові доходи та, як наслідок, автоматично підвищуватимуться податкові надходження до бюджету. Якщо дотримуватися концепції збалансування бюджету на щорічній основі, держава з метою збалансувати бюджет і ліквідувати майбутні бюджетні надлишки, має зменшити податкові ставки або збільшити державні видатки. Однак кожний з цих заходів (або їх поєднання) зумовить зростання ділової активності, зайнятості та в кінцевому підсумку не зменшить інфляції, а лише посилить її тиск на економіку. Отже, концепція щорічно збалансованого бюджету не є економічно ефективною, вона має суттєві суперечності та не може забезпечити стабільність економіки в довгостроковому періоді.

Збалансування в ході економічного циклу. Головна ідея збалансування бюджету в ході економічного циклу полягає в тому, що уряд реалізовуватиме антициклічну політику та водночас збалансовуватиме бюджет. Бюджет збалансовується не щорічно, а впродовж економічного циклу. Для того щоб протистояти спаду, уряд має зменшити податки та підвищити державні видатки. В результаті збільшується бюджетний дефіцит, але одночасно стимулюється ділова активність і підприємництво (ставка на майбутнє). Протягом наступного інфляційного піднесення також логічно буде збільшити податкові ставки та зменшити державні витрати. Як передбачається зазначені заходи дадуть змогу, з одного боку зв'язати (вилучити з обігу) частину надлишкової грошової маси, а з іншого створити певний бюджетний надлишок, за допомогою якого можна буде покрити державні борги, які з'явилися під час економічного спаду.

Безумовно, зазначені заходи є досить привабливими, але при реалізації концепції збалансування бюджету в ході економічного циклу, виникають певні

проблеми.

Перша проблема полягає в тому, що піднесення та спади в економічному циклі найчастіше неоднакові як за глибиною, масштабами, так і за тривалістю. Тому тривалий та глибокий спад, за яким спостерігатиметься відносно короткий період піднесення, безсумнівно, призведе до значного збільшення дефіциту державного бюджету й водночас до незначного позитивного сальдо бюджету (надлишку). Таке протиставлення не на користь даної концепції, через появу циклічного дефіциту державного бюджету.

Друга проблема пов'язана з тим, що за природою інфляція сприяє перерозподілу доходів між дебіторами та кредиторами. Не передбачувана інфляція дає вигоду дебіторам (позичальникам) за рахунок кредиторів (позивачів). Наслідки інфляції в галузі перерозподілу є довільними та не передбачуваними. Якщо держава є отримувачем позик від населення (позивача), то вона також може отримати вигоду від інфляції. Упродовж багатьох років у кожній державі накопичується значна сума державного боргу (як зовнішнього, так і внутрішнього). Інфляція дає змогу Міністерству фінансів сплатити борги грошима, що втратили частину своєї купівельної спроможності. Тобто, уряд отримує від населення "дорогі" гроші, а повертає за допомогою інфляції "дешеві". При інфляції зростають податкові надходження, а розміри державного боргу не збільшуються. Це означає, що через інфляцію уряду вдається зменшити реальну величину державного боргу та істотно полегшити собі його сплату (йдеться лише про внутрішній державний борг). Таким чином, може скластися ситуація, коли держава буде зацікавлена в інфляції та свідомо може провокувати її, аби розрахуватися зі своїми боргами.

Концепція: функціональні фінанси. Визначальним в межах цієї концепції є те, що першочерговим визначається питання стабілізації та оздоровлення економіки, а проблеми збалансування бюджету як на щорічній, так і на циклічній основі, вважаються другорядними, допускаються стійкі надлишки бюджету або його дефіцит у процесі стабілізації економіки. Відповідно до даної концепції проблеми, що пов'язані з бюджетним дефіцитом або з надлишком є менш значущими, другорядними порівняно з більш небажаними альтернативами – тривалими спадами або стійкою інфляцією.

Таким чином, реалізація даної концепції спрямована передусім на розв'язання проблем економіки, що дасть змогу вирішити питання бюджету.

Сучасна фінансова політика як розвинених, так і країн, що розвиваються, визнає можливість використання незбалансованих бюджетів для стабілізації економіки, виходу із кризи та вирішення інших завдань. У свою чергу, використання незбалансованих бюджетів приводить до виникнення державного боргу. Державний борг являє собою накопичені бюджетні дефіцити, тимчасову мобілізацію державою додаткових коштів для покриття своїх видатків. Збільшення державної заборгованості є важливим джерелом фінансування видатків уряду, надмірне зростання яких веде до бюджетних дефіцитів. Широке використання державного боргу обумовлене, перш за все, хронічним дефіцитом фінансів країни. Державні позики випускаються як центральним урядом, так і

місцевими органами самоврядування. У загальній сумі державного, або національного боргу переважають позики центрального уряду.

Державний борг – сума заборгованості держави своїм кредиторам.

Види боргу:

1. Поточний – сума заборгованості, що підлягає погашенню в поточному році, а також сума відсотків з усіх випущених позик;
2. Капітальний – загальна сума заборгованості та відсотки, що мають бути сплачені за позики;
3. Внутрішній – заборгованість кредиторам держави в певній країні.
4. Зовнішній – заборгованість кредиторам за межами країни.

З метою забезпечення платоспроможності (можливості погашення боргів) здійснюється управління державним боргом. Коригування позикової політики може здійснюватися різними шляхами – через реструктуризацію (перегляд) боргу, пролонгацію (передачу зобов'язань за раніше випущеною позикою на нову позику з метою продовження терміну позики), об'єднання кількох позик в одну. В окремих випадках держава може повністю відмовитися від своєї заборгованості.

8.2. Податки та фіскальна політика держави

Системи оподаткування у різних країнах світу різняться одна від одної за структурою, набором податків, зборів та обов'язкових платежів, методами їх стягнення, податковими ставками (нормативами), фіскальними повноваженнями органів різних рівнів влади, податковою базою та податковими пільгами. Такий стан є закономірним, оскільки податкові системи формуються під впливом різних економічних, політичних та соціальних факторів. У світовій практиці державного регулювання економіки податкова система стоїть поряд з такими інструментами, як бюджетне фінансування прийнятих пріоритетів і вплив через кредитну політику на грошовий обіг і господарську кон'юнктуру в цілому.

Система оподаткування – сукупність податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та до державних цільових фондів.

Податки в економіці виконують певні функції, серед яких виділяють наступні.

Фіскальна функція. Є визначальною і полягає в тому, що податки виконують своє головне призначення – наповнення доходної частини бюджету, Фіскальна функція є важливою у характеристиці сутності податкової системи, вона визначає її суспільне призначення. З огляду на цю функцію держава повинна отримувати не просто достатньо податків, але головне – надійне, постійне та стабільне джерело поповнення доходної частини бюджету. Постійність означає, що податки мають надходити до бюджету не у вигляді разових платежів з невизначеними термінами, а рівномірно протягом бюджетного року в чітко встановлені строки. Оскільки призначення податків полягає у забезпеченні витрат держави, то терміни їх сплати мають бути

узгоджені з термінами фінансування видатків бюджету. Важливого значення в цьому разі набуває забезпечення стабільності та повноти податкових надходжень.

Регулююча функція. В ході реалізації цієї функції здійснюється регулювання державою виробництва та споживання, у першу чергу шляхом справляння непрямих податків, що є податками на споживання.

Розподільча функція. Її завданням є наповнення доходної частини бюджетної системи країни з метою подальшого розподілу отриманих коштів для здійснення завдань і функцій держави та муніципальних органів.

Стимулююча функція визначає орієнтири для розвитку та розгортання виробничої діяльності. Шляхом запровадження пільг окремим категоріям платників податків або пільгових режимів на певних територіях держава стимулює розвиток певних галузей національної економіки або здійснює політику підтримки певних верств населення.

Контролююча функція. За її допомогою держава регламентує фінансово-господарську діяльність підприємств та організацій, отримання доходів громадянами, використання ними свого майна та коштів, додержання фінансової дисципліни тощо.

Податки. Види податків. Встановлення і скасування податків і зборів, а також пільг їх платникам відноситься до компетенції держави. Податки бувають загальнодержавними, або місцевими. *Загальнодержавні* податки і збори встановлюються вищим законодавчим органом і справляються на всій території держави. *Місцеві* податки і збори, механізм справляння та порядок їх сплати визначаються місцевими органами влади в межах їх повноважень.

Система оподаткування базується на певних принципах – стимулювання підприємницької діяльності та інвестиційної активності, обов'язковості, рівнозначності і пропорційності, економічної обґрунтованості рівня податків та інших.

Податки і обов'язкові збори мають двояке призначення. З одного боку, вони виконують фіскальну функцію, тобто є головним джерелом доходів бюджетів. З другого боку, їм притаманна і економічна функція, оскільки податки впливають на оборот капіталу, процес суспільного відтворення і тим самим визначають темпи його змін, інвестиційні можливості підприємств та платоспроможний попит населення.

В окремих випадках з метою впливу на економічну динаміку держава може застосовувати податкові пільги – повне або часткове звільнення від податків для окремих категорій платників.

Податки і обов'язкові збори класифікуються наступним чином.

I. В залежності від рівня державних органів влади, які встановлюють податки, вони бувають:

- 1) загальнодержавні;
- 2) місцеві.

II. В залежності від форми оподаткування є:

- 1) прямі податки;

2) непрямі податки.

Об'єктом оподаткування прямими податками є дохід, прибуток, майно. Вони накладаються безпосередньо на платників і розмір цих податків залежить від розмірів об'єкта оподаткування. Наприклад, податок на прибуток підприємств, податок на доходи фізичних осіб, плата за землю.

Непрямі податки входять до складу цін на товари та послуги, їх розмір не залежить від доходів платника. Непрямі податки вважаються найбільш соціально несправедливими, оскільки вони є обтяжливими для незаможних верств населення. Проте фіскальне значення цих податків надзвичайно велике, тому що вони забезпечують державі постійні і значні доходи. До складу непрямих податків входять податок на додану вартість та акцизний збір.

III. В залежності від об'єкта оподаткування існують:

1) податки на доходи (податок на прибуток підприємств, податок на доходи фізичних осіб);

2) податки на споживання (податок на додану вартість, акцизний збір);

3) податки на майно (податок на нерухоме майно, плата за землю).

IV. В залежності від розміру ставок податків розрізняють:

1) пропорційні податки – стягуються за стабільною ставкою незалежно від величини об'єму оподаткування (податок на прибуток підприємств, податок на додану вартість);

2) прогресивні податки – ставки їх збільшуються відповідно до зростання об'єкта оподаткування (податок на доходи фізичних осіб).

Фіскальна політика (англ. *fiscal policy*, лат. *fiscus* – корзина; каса, казна, фінанси) – один з основних методів втручання держави в економіку шляхом регулювання доходів і витрат. Заходи фіскальної політики визначаються поставленою метою (боротьба з інфляцією, згладжування циклічних коливань економіки, зниження рівня безробіття, тощо). Держава регулює сукупний попит і реальний національний дохід за допомогою державних витрат, трансфертних виплат і оподатковування. Фіскальна політика – це є податково-бюджетна політика.

На практиці фіскальну політику поділяють на дискреційну і недискреційну.

Дискреційна фіскальна політика – це цілеспрямована маніпуляція витратами і доходами державного бюджету, яка здійснюється на підставі спеціальних державних рішень. В реальності, не обмеженій науковою абстракцією, величина податкових надходжень не затверджується державою. Її вплив визначається лише у встановленні податкових ставок, що створює залежність між доходом або обсягом виробництва і величиною податку, який держава збирає. Чим більша ставка оподаткування, тим більші надходження відбудуться в бюджет. Втім, збільшення податкових ставок не завжди викликає пропорційне збільшення величини податкових надходжень. В довгостроковому періоді вона описується «кривою Лафера». Величина податкових надходжень збільшується разом зі зростанням ставки оподаткування лише до певної величини, а потім починає знижуватися незважаючи на подальше збільшення

ставки оподаткування. Це відбувається через збільшення обсягів ухиляння від сплати податків і скорочення рівня виробництва. В результаті можна досягти однакової величини податкових надходжень як за низького, так і за високого рівня оподаткування. Кращою як для фірм, так і для держави є, звісно, низька ставка. В той же час, державні видатки затверджуються владою в повній мірі – залежно від прогнозованої величини податкових надходжень і затвердженої величини дефіциту бюджету.

Отже, держава може змінювати ставки податків або величину державних видатків для впливу на економічну систему.

Недискреційна фіскальна політика (політика вбудованих стабілізаторів) – фіскальна політика, що здійснюється без участі державних органів, автоматично, завдяки тому, що величина податкових надходжень до бюджету прямо залежить від рівня ВВП навіть за стабільних податкових ставок.

В періоди перевищення сукупного попиту над потенційним ВВП доцільним є його зменшення, чого можна досягти через збільшення податків. У випадку різкого зменшення обсягів сукупного попиту варто зменшувати податки для досягнення попереднього стану. Політика вбудованих стабілізаторів ґрунтується на пропорційній залежності величини податків від ВВП і оберненій залежності ВВП від величини податків. Схожу дію мають і деякі трансфертні виплати – допомога безробітним чи малозабезпеченим. Втім, використання автоматичних стабілізаторів не гарантує уникнення економіки від значних коливань – воно може лише зменшити та вповільнити їх. Для регулювання економіки у випадку кризи використовують дискреційну політику.

Мультиплікатор видатків – коефіцієнт, який показує відношення між зміною реального ВВП і початковою зміною сукупних видатків.

Ефект мультиплікатора – це багаторазовий вплив, який зміна державних видатків чинить на сукупний суспільний продукт, в результаті чого первісна зміна примножується. Мультиплікативний ефект властивий усім видам – споживчим, державним закупкам, інвестиціям та чистому експорту. Мультиплікативний ефект означає, що якщо хоча б один з елементів сукупних видатків зміниться на одну гривню, то це викличе зміну сукупного доходу більше ніж на одну гривню.

Мультиплікатор державних видатків – це числовий коефіцієнт, який показує, на скільки виросте національний дохід при даному збільшенні сукупних видатків. Його можна обчислити за формулою:

$$\mu = \frac{\Delta Y}{\Delta AE} \quad (8.1)$$

де μ – мультиплікатор державних видатків,
 ΔY – зміна реального національного доходу,
 ΔAE – зміна сукупних видатків.

Мультиплікатор залежить від факторів, які впливають на сукупні видатки, насамперед від граничної схильності до споживання, його розраховують як для закритої, так і для відкритої економіки.

Чому бюджетно-податкова політика створює мультиплікативний ефект на доход? Причина полягає в тому, що, у відповідності із функцією споживання, вищий рівень доходу призводить до вищого рівня споживання. Оскільки зростання державних витрат збільшує доход, це також збільшує рівень споживання, що, у свою чергу, сприяє подальшому зростанню доходу і, відповідно, подальшому збільшенню рівня споживання, і т.д. Ось чому зростання державних видатків призводить до більшого зростання доходу.

Мультиплікатор діє двояко: або розширює доход, або звужує його. Це залежить від розширення чи звуження будь-якого компонента сукупного попиту. Відсутність рівноваги між передбачуваними інвестиціями і заощадженнями може призвести до таких двох негативних для функціонування економіки ефектів, як інфляція і дефляція.

Мультиплікацію можуть викликати не тільки екзогенні (зовнішні) чинники (наприклад, державні асигнування), а й ендогенні (внутрішні) чинники. Це підтверджують такі нові види мультиплікатора, як мультиплікатор споживання, кредитний, податковий, банківський тощо.

Податковий мультиплікатор. Через ефект мультиплікатора податки справляють значний вплив на рівень виробництва.

В реальній ситуації частину збільшеного доходу громадян держава збирає разом з податками – що значно зменшує величину мультиплікатора. Таким чином, зміна величини податкових надходжень викликає зміну в обсязі сукупного попиту за формулою:

$$\Delta Y = \frac{\Delta T \times MPC}{1 - MPC} \quad (8.2)$$

де Y – сукупний попит,

T – податки,

t – ставка оподаткування доходів,

MPC – гранична схильність до споживання.

В чому причина цього явища? Початковий ріст інвестицій ("першопоштовх" провокується зниженням податків) призводить до росту доходу фірм, які виробляють інвестиційні товари (устаткування, верстати, будматеріали та ін.) Ці фірми, у свою чергу, збільшують своє власне споживання, виробництво і зайнятість, а також пред'являють попит на сировині, матеріали та ін. Збільшення рівня зайнятості і прибутків працівників впливає на розширення виробництва в галузях, які роблять споживчі блага. Таким чином, уся ця ланцюгова реакція утворення прибутків і розширення виробництва охоплює усе більшу кількість галузей. Виникає свого роду процес "ефекту кругів на воді". Причому, чим ширше і більше стає цей процес, тим менш інтенсивним стає опір. Загасання відбувається через те, що не увесь утворений

на кожному етапі дохід йде на нове споживання. При цьому, на кожному етапі ефекту частина отриманого доходу йде на заощадження і тому вилучається з подальшого процесу утворення доходу. Таким чином, сила ефекту мультиплікатора повністю залежить від показників граничної схильності до заощадження і споживання.

Мультиплікаційний ефект за своєю природою є затухаючим. Оцінюючи ефект мультиплікатора, необхідно пам'ятати, що якщо при збільшенні інвестицій він чинить позитивну дію на економічне зростання, то при скороченні інвестицій ефект з такою ж силою викличе падіння виробництва. Величина мультиплікатора тим більше, чим менше гранична схильність до заощадження.

Аналіз ефекту мультиплікатора дає можливість зрозуміти наявність незвичайного явища, яке дістало назву "Парадоксу ощадливості".

Парадокс ощадливості – парадокс в економічній науці, описаний американськими економістами Уодділом Кетчінгсом і Вільямом Фостером і досліджений, зокрема Джоном Мейнардом Кейнсом і Фрідріхом фон Хайєком.

Парадокс формулюється наступним чином: «Чим більше ми відкладаємо на чорний день, тим швидше він настане». Якщо під час економічного спаду всі почнуть економити, то сукупний попит зменшиться, що потягне за собою зменшення зарплат і, як наслідок, зменшення заощаджень. Тобто можна стверджувати, що коли всі економлять, то це неминуче повинно призвести до зменшення сукупного попиту і сповільнення економічного зростання. Так, якщо приріст заощаджень не супроводжується приростом інвестицій, то будь-яка спроба домашніх господарств більше зберігати виявиться марною у зв'язку зі значним зниженням рівноважного ВВП, обумовленим ефектом мультиплікації. Припустимо, що в очікуванні спаду домашні господарства намагаються збільшити заощадження, а інвестиції залишаються на тому ж рівні. В результаті споживчі витрати відносно знижуються, що викликає ефект мультиплікатора і спад сукупного доходу. Так як сукупний дохід знизився, то і заощадження залишаються без змін. Якщо одночасно з ростом заощаджень зростуть і заплановані інвестиції, то рівноважний рівень випуску залишиться таким самим і спад виробництва не виникне. Навпаки, в структурі виробництва будуть переважати інвестиційні товари, що створює гарні умови для економічного зростання, але може відносно обмежити рівень поточного споживання населення. Виникає альтернатива вибору: або економічний ріст в майбутньому при відносному обмеженні поточного споживання, або відмова від обмежень в споживанні ціною погіршення умов довгострокового економічного зростання.

В реальній дійсності на практиці постійно відбувається удосконалення і оптимізації інструментів державного регулювання економіки, йде постійний пошук шляхів скорочення бюджетного дефіциту, і, перш за все, за рахунок витратної його частини. Реформування податкової системи здійснюється у напрямі створення сприятливих умов для товаровиробників, стимулювання вкладень в інвестиційні програми, забезпечення пільгового податкового

режиму для залучення капіталу з метою вирішення пріоритетних задач розвитку економіки. Навіть при тих обставинах, що в реальній економіці існують фактори, що знижують ефективність фіскальної політики, її застосування дозволяє певним чином згладити коливання економічних циклів.

8.3. Грошово-кредитна політика та тенденції її розвитку

Сьогодні абсолютна більшість країн світу активно використовують можливість впливати на поведінку суб'єктів ринку не безпосередніми (прямими), а побічними важелями, що, у свою чергу, підвищує роль грошово-кредитних чинників. Використовуючи механізм грошово-кредитного регулювання Центральні банки здійснюють вплив на діяльність і поведінку комерційних банків та інших фінансово-кредитних установ. Такі установи через власну відсоткову політику, під час надання кредитів чи прийняття внесків, передають регулюючи імпульси Центрального банку суб'єктам господарювання, впливаючи таким чином на попит, виробництво і ціни, що сприяє розвитку промислового капіталу.

Грошово-кредитна (монетарна) політика – це сукупність заходів держави у сфері грошового обігу, які спрямовані на регулювання економічного циклу, стабілізацію цін, процентних ставок і валютного курсу з метою забезпечення повної зайнятості та економічного зростання.

Методи грошово-кредитної політики не спрямовані на глибоке, безпосереднє втручання в діяльність економічних агентів, а здійснюють більше корегуючий вплив, створюють умови, стимулюють або обмежують їх певні дії. Грошово-кредитна (монетарна) політика впливає на рівень цін і процентну ставку, а отже на реальну купівельну спроможність економічних суб'єктів, вартість та доходність інвестицій. Таким чином вона визначає сукупний попит на національний продукт. Через це монетарна політика використовується як знаряддя кон'юнктурної політики, регулювання економічного циклу.

Монетарна політика впливає на короткострокові фактори економічного зростання й здатна викликати короткострокові зміни у обсягах національного виробництва і зайнятості. По відношенню до довгострокових параметрів економічного розвитку вона залишається нейтральною.

Особливий внесок у вирішення проблем грошово-кредитної політики безумовно вніс Джон Кейнс і його послідовники. Дж. Кейнс розкрив недоліки класичної теорії і показав, що класична кількісна теорія грошей і цін, що оперує на довгострокових часових інтервалах, виявилася нездатною вирішити проблеми, які були спричинені кризою у період «великої депресії». У своїй відомій роботі «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936 р.) Дж. Кейнс запропонував власний підхід до економічних процесів. У цій роботі докладно обґрунтовано форми й інструменти фіскальної (податково-бюджетної) і кредитно-грошової політики уряду, за допомогою яких він може впливати на стан економіки в цілому. Зміна фіскальної системи і кредитно-грошової політики, формування ефективної структури сукупного попиту

призведуть, на думку Дж. Кейнса, до більш ефективних способів стабілізації економіки, ніж чисто монетаристська теорія грошей і монетаристська політика.

Дж. Кейнс вважав, що грошово-кредитна політика є менш надійною, ніж фіскальна, оскільки певна кількість додаткових грошей, що збільшують грошову пропозицію, може бути використана для спекуляцій з цінними паперами замість витрат на реальні товари та послуги. Ефективніше за все, коли два види політики використовуються одночасно. Наприклад, якщо уряд, як захід фіскальної політики, вирішив реалізувати програму суспільних робіт і профінансувати її за рахунок збільшення грошової пропозиції, то це викликало би значне зростання обсягів виробництва та зайнятості.

Інструменти грошово-кредитної політики являють собою операції, правила, норми та вимоги у банківській, кредитній і грошовій сфері, які визначають економічну політику, та за допомогою яких вона здійснюється.

У якості інструментів грошово-кредитної політики центральні банки країн використовують три основних: зміна норми обов'язкового резервування; зміна облікової ставки; операції на відкритому ринку з цінними паперами та операції на валютному ринку.

Норма резервування – відсоток депозитів, які комерційні банки повинні тримати в центральному банку у вигляді обов'язкових резервів. Збільшення норми резервування зменшує вільні кредитні ресурси комерційних банків й, таким чином, зменшує пропозицію грошей, і навпаки.

Облікова ставка – відсоток, за яким центральний банк надає позики комерційним банкам. Підвищення облікової ставки зменшує обсяги кредитів, які комерційні банки беруть у центрального, а отже, зменшує пропозицію грошей. І навпаки, зменшення облікової ставки збільшує пропозицію грошей і розширює кредитні можливості комерційним банкам.

Операції на відкритому ринку – це купівля, або продаж центральним банком на відкритому ринку державних цінних паперів. Коли центральний банк купує цінні папери, то кошти з його рахунків переходять на рахунки в комерційних банках, таким чином, пропозиція грошей зменшується. Якщо центральний банк бажає зменшити пропозицію грошей, то він продає на відкритому ринку цінні папери. При цьому гроші з рахунків комерційних банків переходять на рахунки центрального банку, вилучаючись таким чином з обігу.

Політика “дешевих” і “дорогих грошей”. За цілями впливу грошово-кредитну політику поділяють на: стимулюючу та обмежувальну. **Стимулююча монетарна політика** спрямована на підвищення рівня зайнятості і прискорення економічного зростання, її ще називають політикою „дешевих грошей”. Таку політику проводять у фазі економічного спаду. Засобом її реалізації є збільшення грошової маси. Збільшення грошової пропозиції викликає підвищення загального рівня цін і зниження процентних ставок. Підвищення рівня цін призводить до знецінення грошових залишків населення та фірм, що стимулює збільшення витрат, оскільки тримати доходи в грошовій формі стає не вигідним. Це розширює ринок й заохочує виробників до

збільшення обсягів виробництва. В той же час, зниження процентних ставок стимулює зростання інвестицій в економіці та розширює купівлю товарів у кредит. В цілому зростання пропозиції грошей здійснює стимулюючий вплив на економіку, підштовхуючи економічне зростання. Проте, при надмірному зростанні грошової пропозиції та тривалому застосуванні таких методів може розвинути неконтрольована інфляція.

Обмежувальна грошово-кредитна політика, або політика „дорогих грошей”, спрямована на обмеження зростання цін в економіці. Стримуючий та антиінфляційний вплив на економіку спричиняє застосування інструментів регулювання з метою скорочення грошової пропозиції. Засобом реалізації такої політики є обмеження грошової маси. Внаслідок чого підвищення процентних ставок робить кредити більш дорогими та скорочує інвестиції.

У 1970-х роках в розвинутих країнах виникло нове явище – спад виробництва одночасно з інфляцією (стагфляція). У такій ситуації фіскальні методи виявилися неефективними через те, що збільшення дефіциту державного бюджету провокувало ще більшу інфляцію. Подальше застосування кейнсіанських рекомендацій ставало все більш проблематичним і кейнсіанство піддалося значній критиці. Найбільш сильна критика кейнсіанських уявлень була здійснена монетаристами на чолі з М. Фрідманом. Монетаристи у якості основи свого аналізу повернулися до старої класичної теорії та розширили її, щоб взяти до уваги зростаючу проблему стагфляції.

Класична кількісна теорія акцентує свою увагу на довгострокових часових інтервалах і обґрунтовує вплив на реальний обсяг виробництва таких довгострокових факторів, як чисельність працездатного населення і виробнича потужність. Класична теорія, виходячи з довгострокових часових інтервалів, показала відносну незалежність реальних обсягів виробництва і швидкості обігу грошей. Облік зміни темпів зростання грошової маси, що знаходиться в обігу, та їх вплив на реальний обсяг виробництва на короткострокових часових інтервалах означають розвиток нових підходів і тенденцій у теорії грошового обігу. На зміну теоретичних постулатів «гроші не мають значення», «нейтральність грошей» приходять – «гроші мають значення». Особливе місце в розробці цієї теорії належить М. Фрідмену і А. Шварц.

На думку монетаристів для попередження економічних коливань, спадів ділової активності, забезпечення загальної рівноваги за умови повної зайнятості працездатного населення необхідно постійно підтримувати темпи зростання пропозиції грошей. У коливаннях пропозиції грошей вони бачать джерело всіх великих економічних коливань, а тому доводять, що підтримка сталого зростання грошової маси дозволила б стабілізувати економіку взагалі, забезпечити зростання реального обсягу виробництва і повну зайнятість. Зміни реального обсягу виробництва обумовлено тим, що зміни темпів зростання грошової маси, яка знаходиться в обігу, впливають на реальний обсяг виробництва швидше, ніж на абсолютний рівень цін.

М. Фрідмен разом з однодумцями модернізували класичну кількісну теорію в такому напрямку. Монетаристи розглядають швидкість обігу грошей

не як сталу, а як змінну величину. Це дозволяє простежити поведінку, тенденції цієї змінної. Сучасна кількісна теорія також розглядає відсоткову ставку (норму процента) і очікуваний темп інфляції як два основних фактора, що визначають швидкість обігу грошей. Крім того, монетаристи припускають розбіжність (асинхронність) взаємозв'язку між грошовою масою і номінальним ВВП, реальним ВВП з одного боку, і абсолютним рівнем цін – з іншого. Монетаристи показали, що кредитно-грошова політика, яку проводила Федеральна Резервна Система (ФРС) США в період Першої і Другої світових війн, а також у післявоєнний період стала причиною інфляції. Вони зазначили нездатність ФРС запобігти небажаним змінам грошової маси, яка знаходиться в обігу, в перші три роки «великої депресії», що лише породило і поглибило її протікання. З метою пом'якшення негативних тенденцій продовж ділового (промислового) циклу монетаристи пропонують впроваджувати в життя незмінну, передбачувану грошову політику, вільну від хаотичних змін курсу. Стале зростання грошової маси, яка знаходиться в обігу, приблизно дорівнює 3% рівню зростання реального обсягу виробництва, що є характерним для довгострокових часових інтервалів, являє собою, з погляду більшості монетаристів, найкращу грошово-кредитну політику.

Заходи кредитно-грошової політики у пострадянських економіках, як правило, спрямовуються на стримування значних коливань валютного курсу та збалансування валютного ринку, забезпечення економіки платіжними засобами, стимулювання відновлення кредитування, а також запровадження інших регулюючих заходів щодо підвищення надійності функціонування банківської системи.

Серед основних заходів щодо стабілізації ситуації на валютному ринку застосовується: активна політика інтервенцій; запровадження механізму валютних аукціонів; заміна нормативу ризику загальної відкритої валютної позиції банків на ліміти граничних значень відкритої валютної позиції; вдосконалення порядку використання лоро-рахунків та процедури отримання іноземних кредитів тощо. Для забезпечення належного рівня ліквідності, збільшення кредитування економіки та підтримки банків проводиться гнучка політика рефінансування з вдосконаленням відповідних механізмів.

Внутрішні та зовнішні умови залишають значні ризики в розвитку кредитно-грошової сфери у пострадянських економіках. Найбільш небезпечним може виявитися несприятлива кон'юнктура на світових ринках за основними товарними групами експорту. Суттєво впливатиме на коливання попиту та пропозиції на ринку рівень збалансованості державного бюджету, визначення особливостей його видаткової частини, джерел фінансування бюджетного дефіциту та стабілізація державного боргу.

Зовнішні умови вимагатимуть від економіки країни диверсифікації основних чинників формування ВВП, спрямованої насамперед на стимулювання розвитку внутрішнього ринку переважно у напрямках, пов'язаних з діяльністю в агропромисловому комплексі.

Стабілізація фінансового ринку та очікувана активізація розвитку внутрішнього ринку створюватимуть умови для поступового відновлення інвестиційних процесів із підвищенням ролі внутрішніх інвестицій у стимулюванні розвитку реального сектору економіки.

Головною метою кредитно-грошової політики відповідно лишатиметься забезпечення стабільності грошової одиниці, що є основою для забезпечення збалансованого економічного розвитку, підвищення рівня зайнятості та реальних доходів населення.

Проведення грошово-кредитної політики ускладнюється тим, що центральний банк не може одночасно стабілізувати і пропозицію грошей і відсоткові ставки. Така ситуація складається тому, що збереження пропозиції грошей на певному рівні спричиняє коливання відсоткових ставок, а збереження певного рівня відсоткових ставок вимагає змін у пропозиції грошей. Тому центральний банк має обирати один з трьох варіантів грошово-кредитної політики: 1) гнучка монетарна політика передбачає підтримку певного рівня відсоткових ставок, крива пропозиції грошей у цьому випадку наближається до горизонтальної лінії; 2) жорстка монетарна політика спрямована на підтримку стабільної пропозиції грошей, крива грошової пропозиції за такої політики наближається до вертикальної лінії; 3) проміжний варіант монетарної політики, коли центральний банк намагається контролювати обидва параметри, і обсяг грошей і відсоткову ставку, почергово змінюючи їх, що надає кривій грошової пропозиції висхідний нахил.

У будь-якому випадку вибір варіанту реалізації грошово-кредитної політики залежить від багатьох факторів і ґрунтується на ретельному аналізі поточної економічної ситуації в країні та кон'юнктурних тенденцій.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні джерела доходів державного бюджету.
2. Розкрийте зміст видатків державного бюджету.
3. Поясніть що означає бюджетний дефіцит та в чому причини його виникнення?
4. Сутність, причини утворення та види державного боргу.
5. Поясніть сутність мультиплікатора державних видатків.
6. Розкрийте механізм дії податкового мультиплікатора.
7. В чому сутність фіскальної політики?
8. Охарактеризуйте інструменти грошово-кредитної політики.
9. Кейнсіанське трактування фіскальної та грошово-кредитної політики.
10. Монетаристське трактування фіскальної та грошово-кредитної політики.

ТЕМА 9. ДЕРЖАВА У СИСТЕМІ МАКРОЕКОНОМІЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

План

- 9.1. Теоретичне обґрунтування державного регулювання економіки.
- 9.2. Економічні функції сучасної держави. Вплив держави на економічний кругообіг.
- 9.3. Основні цілі, напрямки та методи державного регулювання економіки.
- 9.4. Роль держави у процесі перетворення економіки на ринкових засадах.

Історія виникнення і розвитку держави свідчить про те, що поряд з політико-правовими функціями вона завжди виконувала певні економічні функції. Ступінь і форми державного впливу на економічні процеси залежали від конкретно-історичних обставин розвитку національних економік, змісту і практичного використання пануючих економічних теорій, які виборювали цей статус. Прихильники різних напрямків економічної теорії, – починаючи з меркантилізму, класичної буржуазної політичної економії, марксизму, кейнсіанства і закінчуючи сучасними неокласичними теоріями, неокейнсіанством і посткейнсіанством, інституціоналізмом, – висловлювали різні, іноді протилежні погляди на сутність, цілі, межі, форми і методи державного впливу на економіку. У сучасних умовах дискусії представників різних економічних шкіл стосовно теоретичного обґрунтування державного регулювання економіки стали ще більш актуальними. Це пов'язано, по-перше, з світовою фінансово-економічною кризою 2008-2009 рр. і можливою її “другою хвилею” та активною діяльністю урядів багатьох країн, міжнародних організацій та установ у напрямку стабілізації національної і світової економіки; по-друге, з науковим осмисленням майже двадцятип'ятирічного періоду трансформації економіки радянського типу у сучасну ринкову економіку в контексті особливої організаційної ролі держави в перехідній економіці, яка значною мірою спричинила специфічні форми системних економічних перетворень і визначила ступінь їхньої успішності з позицій підвищення ефективності національної економіки і добробуту громадян.

У країнах з розвинутою ринковою економікою система макроекономічного регулювання має такі складові: 1) ринкові механізми регулювання, включаючи вплив крупних корпорацій; 2) державне регулювання; 3) вплив інституту соціального партнерства, який узгоджує загальнодержавні та групові економічні інтереси; 4) вплив міжнародних організацій. У темі “Держава у системі макроекономічного регулювання” головна увага приділяється з'ясуванню ролі сучасної держави у вирішенні складних макроекономічних проблем; сильних та слабких сторін державного впливу на макроекономічні процеси; особливостей ролі та функцій держави у процесі трансформації економіки на ринкових засадах. Для висвітлення цих проблем

необхідне, по-перше, знання теоретичних засад державного регулювання на макроекономічному рівні, що розробляються різними економічними школами, представники яких можуть суттєво впливати на урядові рішення стосовно конкретних підходів до державної активності у макроекономічній сфері; по-друге, знання сутності, різновидів і заходів фіскальної, монетарної та інших різновидів державної економічної політики, а також особливостей позицій різних шкіл стосовно доцільності та форм застосування певних складових державної політики.

9.1. Теоретичне обґрунтування державного регулювання економіки

Теоретичні та практичні підходи до економічної ролі держави змінювалися на різних історичних етапах існування розвинутої ринкової економіки. На етапі її становлення протягом XVI–XVIII ст. держава грала активну роль в економічному житті, виконувала функції, які відповідали теорії меркантилізму. Вважалося за необхідне забезпечити якомога більше надходження грошей та дорогоцінних металів до державної скарбниці, тому держава проводила жорстку протекціоністську політику, заохочуючи експорт (заохочувальні премії за вітчизняні товари, що експортуються) та перешкоджаючи імпорту (високі мита на товари, що імпортуються), а також сприяла вітчизняним виробникам шляхом захоплення колоній як постачальників дешевих ресурсів та нових ринків збуту для товарів метрополії.

На етапі розвитку капіталізму вільної конкуренції з кінця XVIII до кінця XIX ст. (період “лібералізму”) фізіократи та представники англійської класичної буржуазної політекономії вважали, що ліберальна економіка може самостійно забезпечити врівноваженість ринку, оптимальну для виробників і споживачів ринкову ціну, досягнення суспільного добробуту завдяки “невидимій руці”, тобто механізму саморегулювання ринку. Тому Адам Сміт та багато інших економістів уважали недоцільним утручання держави у цей процес. Їй відводилась дуже скромна роль, подібна ролі “нічного сторожу”. Функції держави полягали у забезпеченні безпеки громадян, охороні їхньої власності, створенні правової бази для взаємовідносин господарських суб’єктів та контролю за виконанням правових норм, збиранні податків для фінансування діяльності по задоволенню цих суспільних потреб.

Слід зауважити, що у класових суспільствах держава є політичним органом, що відображає інтереси класу, який панує в економіці. Це особливо чітко видно у період затвердження певного класу як економічно пануючого і у період втрати ним цього статусу. За допомогою законодавчої, виконавчої та судової влади держава виконує нормотворчу, координуючу і контролюючу функції. У XIX ст. була створена система буржуазного права, яка у правовій формі закріпила пануючу систему капіталістичних виробничих відносин.

Наприкінці XIX ст. і протягом XX ст. у найбільш розвинутих країнах світу відбувалися процеси, що згодом суттєво вплинули на теоретичні й практичні підходи до економічної ролі держави, привели до розширення її

функцій. Особливе значення у цьому контексті мали: 1) зростання концентрації і централізації виробництва та капіталу, формування на цій основі економічного монополізму, що порушував основоположний для ліберальної економіки принцип вільної конкуренції; 2) світова економічна криза 1929-1933 років; 3) загострення соціальних проблем, посилення позицій профспілок, формування середнього класу; 4) становлення та розвиток громадянського суспільства і правової демократичної держави, представницьких інститутів влади; 5) приклад колишнього СРСР та інших країн з економікою радянського типу, що надавали суттєві соціальні гарантії своїм громадянам; 6) НТР, що почала розгортатись із середини минулого сторіччя; 7) глобалізація економіки.

Поява монополізму вже не на основі особливих природних умов для виробництва, а внаслідок дії ринкових механізмів, зумовила відповідні теоретичні розробки стосовно ринків з недосконалою конкуренцією та запровадження антимонопольної політики для підтримки конкурентних засад ринкової економіки.

Світова економічна криза 1929-1933 років, що викликала у постраждалих країнах катастрофічне падіння національного виробництва, крах фондового ринку, руйнацію банківської системи, зростання безробіття і різке падіння рівня життя громадян, сприяла затвердженню активістського підходу держави до економічного процесу з метою спочатку антикризового регулювання, а згодом й антициклічного регулювання, спрямованого на зменшення амплітуди циклічних коливань економічної кон'юнктури. Теоретичне підґрунтя такої діяльності держави було закладено теорією англійського економіста Джона Мейнарда Кейнса, якого часто називають засновником макроекономічної науки. Використання практичних рекомендацій кейнсіанської теорії для виходу країн з Великої депресії, а пізніше – для відбудови економік західноєвропейських країн після Другої світової війни значною мірою сприяло відходу держави від ролі “нічного сторожа” і перетворення її у потужний інструмент макроекономічного регулювання.

Унаслідок вищезгаданих економічних, соціальних та політичних процесів відбулася подальша важлива метаморфоза з державою, що відобразилась у термінах “соціальна держава”, “держава загального благоденства”. Розвиток громадянського суспільства і правової демократичної держави, представницьких інститутів влади обумовили перетворення держави з органу панування одного класу в орган, що виконує волю широкого кола активних соціальних груп, сприяє досягненню соціального макроконсенсусу, суспільного компромісу. Здійснюючи соціально-економічну політику у загальнонаціональних інтересах, держава створила потужні механізми для запобігання та пом'якшення соціальних конфліктів (законодавче регулювання тривалості робочого дня, мінімального розміру зарплати, соціальне забезпечення непрацевдатних, безробітних, бідних верств населення тощо), забезпечила певні гарантії для задоволення низки соціально важливих потреб – у розвитку фундаментальної науки, в освіті, підготовці робочої сили

відповідної до реалій НТР, в охороні здоров'я, у житловому будівництві, у розвитку національної культури, у збереженні природного середовища та ін.

Велика увага багатьох розвинутих держав до соціальної політики, перерозподіл через державний бюджет значної частки ВВП, викликали критичні зауваження з боку представників неокласичної економічної теорії, які вказували на те, що надмірне захоплення державою перерозподілом доходів з метою підвищення добробуту пересічних громадян приводить до підриву ринкових стимулюючих механізмів; до тінізації економіки; до відпливу з країни капіталів і науково-технічної робочої сили; до загрозливого зростання дефіциту державного бюджету і державного боргу, а також до пов'язаної з цим інфляції. Тому слід відзначити, що головна особливість сучасного етапу еволюції держави та її функцій – перехід від політики “соціальної держави” до політики “ефективної держави в умовах глобалізації економіки”. Сутність цього переходу полягає в раціоналізації економічних функцій держави – перекладанні деяких функцій на інші господарюючі суб'єкти (фірми, органи місцевого самоврядування); у прозорому для суспільства використанні державних видатків і підвищенні соціально-економічної віддачі від них; в удосконаленні та видозміні державних регуляторних механізмів відповідно до реалій глобальної економічної інтеграції і загострення проблем конкурентоспроможності країн на світовому ринку та їхньої економічної безпеки.

Глобалізація економіки означає інтернаціоналізацію виробництва, однією з важливих інституціональних форм якої виступають транснаціональні корпорації (ТНК); тісну взаємодію і переплетіння безпосередніх та опосередкованих економічних, політичних, соціальних, правових, інформаційних, культурних та інших зв'язків між суб'єктами економічної діяльності всіх країн світу; формування єдиної (глобальної) системи світогосподарських відносин. Національні економіки піддаються відчутному регулюючому впливу з боку ТНК та міжнародних організацій. За цих умов значною мірою підривається баланс інтересів, досягнутий завдяки ефективному функціонуванню інститутів громадянського суспільства всередині окремих країн і формуванню “соціальної держави”. Міжнародний капітал в умовах глобалізації може успішно відстоювати свої вузькоєгоїстичні інтереси всупереч загальнонаціональним інтересам і цьому поки що не можуть протистояти держави окремих країн. Яскраве підтвердження такої розстановки сил, що впливають на процеси всередині національних економік, продемонструвала остання світова фінансово-економічна криза 2008-2009 років.

Дослідження економічного життя найбільш розвинутих країн, дає підстави для висновку, що сучасна ринкова економіка фактично представляє собою змішану економіку, в якій відбувся симбіоз державного і ринкового регулювання, включаючи вплив великих корпорацій, інституту соціального партнерства, міжнародних організацій. Державне регулювання перетворилось на важливий фактор еволюції ринкової системи, її адаптації до техніко-технологічних, економічних, соціальних, політичних змін у житті сучасного

суспільства. Усе це зумовило підтримку досить високого рівня ефективності та стабільності ринкової системи, набуття нею нових рис, що спричинило теоретичні розробки у напрямку “неоіндустріального”, “постіндустріального”, “інформаційного”, “постекономічного” суспільства, які спрямовані на осмислення об’єктивних тенденцій розвитку суспільства.

Зробивши короткий огляд основних етапів в еволюції економічної ролі держави та теоретико-практичних підходів до цієї проблеми, зосередимо увагу на тих основних моментах, що характеризують принципові позиції різних сучасних економічних шкіл стосовно економічних функцій держави.

З попереднього матеріалу курсу “Макроекономіка” уже відомо, що існують класичний (неокласичний) та кейнсіанський напрямки економічної теорії, які відіграють значну роль у формуванні пануючих протягом певного часу у конкретній країні поглядів на необхідні масштаби та методи втручання держави в економічне життя суспільства. Варто також звернути увагу на положення інституціональної теорії, що стосуються цієї проблематики, – останнім часом ця теорія все частіше використовується дослідниками сучасних реалій розвинутої ринкової економіки та пострадянської економіки.

Неокласики – представники монетаризму, теорії економіки пропозиції, теорії раціональних очікувань, – послідовники А. Сміта, припускають спроможність ринкового механізму самостійно забезпечити оптимальне використання і справедливу винагороду факторів виробництва, встановлення в тривалому періоді економічної рівноваги при повній реалізації виробничих можливостей країни. Вони вважають необхідним для держави забезпечення: 1) умов повноцінної дії конкурентних ринкових механізмів, включаючи “жорсткі бюджетні обмеження” (за термінологією відомого угорського економіста Яноша Корнаї) для фірм підприємницького сектора економіки й домогосподарств, які мусять розраховувати лише на свої доходи від реалізації товарів, послуг та економічних ресурсів, не сподіваючись на допомогу держави; 2) відкритості економіки, її орієнтації на зовнішню торгівлю; 3) додержання правил макроекономічної дисципліни, щоб стабільна макроекономічна обстановка сприяла зростанню інвестицій фірм і заощаджень домогосподарств (які певною мірою перетворюються в інвестиції у національну економіку); щоб були неможливими дефіцит державного бюджету та інфляція у значних розмірах, несумісних з ефективним функціонуванням ринкової системи.

Слід зауважити, що, на думку прибічників неокласичних поглядів, ринкові механізми здатні переборювати диспропорції в економіці, тому нема потреби у спеціальних заходах держави для виходу з економічної кризи, у заходах антициклічної політики у цілому, включаючи її фіскальну й монетарну складові.

Кейнсіанство, навпаки, виходить з того, що сучасна ринкова економіка не здатна до саморегулювання, вона може знаходитись тривалий час у стані рівноваги при депресії, спаді національного виробництва, неповного використання економічних ресурсів, зокрема, при високому рівні циклічного

безробіття. Для виведення економіки з цього стану, стимулювання початку відновлювального зростання виробництва, вони вважають необхідною енергійну діяльність держави з стимулювання сукупного попиту – споживацьких, інвестиційних, державних видатків. У зв'язку з цим пропонуються гнучкі методи дискреційної і недискреційної фіскальної політики, політики “дешевих” і “дорогих грошей”, які зменшують амплітуду циклічних коливань економічної кон'юнктури, стимулюючи або стримуючи ділову активність залежно від фази циклу. Велике значення кейнсіанці надають стимулюючому впливу на економіку державних видатків, зокрема, спрямованих на будівництво об'єктів інфраструктури, на благоустрій населених пунктів, на соціальні інвестиції, що сприяють покращенню умов для підприємницької діяльності, скороченню безробіття та більш рівномірному зростанню добробуту у суспільстві.

Супротивники кейнсіанських поглядів звертають увагу на те, що збільшення урядом державних видатків та пропозиції грошей для стимулювання сукупного попиту має для економіки негативні наслідки у вигляді значного дефіциту державного бюджету і високого рівня інфляції, що тісно пов'язана з покриттям дефіциту державного бюджету за рахунок економічно невиправданої емісії грошей.

Незважаючи на критику, ідеї Кейнса, що сформувались у період світової економічної кризи 1929-1933 років, не втратили своєї актуальності у наші часи. Гарвардський професор Дж. Стігліц, який отримав Нобелівську премію у галузі економіки, у своїй “Теорії державних фінансів” доказує, що уряд повинен піклуватися про вкладення в інфраструктуру, яка створює довготермінову основу для розвитку виробничого бізнесу в країні. Цей підхід успішно використовує одна з найбільш динамічних економік світу – китайська економіка, – демонструючи ефективність державного стимулювання сукупного попиту шляхом політики постійного зростання реальних доходів громадян і відповідного розширення внутрішнього ринку, а також завдяки збільшенню державних видатків на розвиток інфраструктури та будівництво житла. Сучасна ж українська економіка, на думку багатьох економістів, має недостатній сукупний попит, що протягом перших 8 років незалежності нашої країни був одним з основних чинників жакливого спаду національного виробництва, а зараз гальмує економічне зростання.

Важливо також відзначити особливості підходу інституціоналізму до економічних функцій держави. Традиційний інституціоналізм як самостійна течія економічної теорії сформувався у 20-30-ті роки ХХ сторіччя. Його представники (Т. Веблен, Дж. Р. Коммонс, У. К. Мітчелл) вважали, що при дослідженні тенденцій розвитку суспільства, факторів, що впливають на економічні процеси, необхідно здійснювати міждисциплінарний аналіз (окрім економіки, треба враховувати соціальну психологію, соціологію, право, політологію тощо). Вони значну увагу приділяли дослідженню проблем економічної влади та протиріч у суспільстві.

Інституціоналісти використовують в аналізі поняття “інститут” або “інституція” (установлення, установа, певний порядок), що у сучасній літературі, звичайно, трактують як “правила гри” у суспільстві, тобто як створені людьми обмежувальні рамки, що організують взаємовідносини між людьми, визначають та обмежують сукупність варіантів вибору для індивідів, зменшують невизначеність у відносинах, а також передбачають систему заходів, що забезпечують виконання цих обмежувальних вимог.

Інститути бувають неформальні (неофіційні) і формальні (офіційні). **Неформальні інститути** – це загальноприйняті умовності, звичаї, традиції, кодекси поведінки. **Формальні інститути** – це правила (конституції, закони, адміністративні акти, контракти), що створені та підтримуються спеціально вповноваженими людьми (парламентом, державними чиновниками).

Окрім інститутів як “правил гри” сучасні інституціоналісти виділяють ще й організації як “гравців”, “команди” із своєю стратегією, майстерністю, чесними або нечесними способами координації дій. Політичні, економічні, суспільні, освітні організації об’єднують індивідів із спільними цілями. Взаємодія з інституціями державних органів, фірм, профспілок, політичних партій та інших організацій формує напрям інституційної зміни суспільства. Інституції разом з технологією впливають на функціонування економіки через дію на трансакційні витрати (витрати на складання угод, контрактів) і трансформаційні (виробничі) витрати.

Представники нової інституціональної економіки (К. Поланьї, К. А. Віттфогель, Д. К. Гелбрейт, Г. Мюрдаль, Дж. Ходжсон та ін.), які розвивали традиційний інституціоналізм на основі еволюційно-соціологічних методів, створили теорії конвергенції, постіндустріального суспільства, еволюційної економіки, економіки глобальних проблем. Представники неоінституціональної економіки (Р. Коуз, Д. Бьюкенен, Г. Таллок, Г. Беккер, О. Уильямсон, Д. Норт та ін.), які досліджували інститути на базі методології традиційної неокласичної теорії (методи маржинального і рівноважного аналізу), розробили концепції прав власності, трансакційних витрат, суспільного вибору.

Усі ці теорії створили нові теоретико-методологічні підходи до аналізу конкретних механізмів функціонування сучасного суспільства, з урахуванням різноманіття стимулів та інтересів, сильних та слабких сторін ринкового та державного регулювання економіки (“неспроможності ринку” і “неспроможності державної влади”), а також важливої ролі держави у визначенні шляхів та динаміки розвитку економіки у конкретних умовах.

Так, лауреат Нобелівської премії Д. Норт пише: “Намагаючись зрозуміти функціонування економіки, натрапляємо на тісний зв’язок між державним ладом та економічною системою, а тому мусимо розвивати правильну політичну економію. Сукупність інституційних обмежень визначає відносини обміну між обома сторонами і, отже, спосіб функціонування політико-економічної системи. Держава точно визначає і запроваджує в життя права власності, що формують основну структуру економічних стимулів, а частка

валового національного продукту, що проходить через уряд у сучасному світі, і всюдисуще та мінливе регулювання, ним заведене, – найважливіші ключі до функціонування економіки. Корисна модель макроаспекту або навіть мікроаспектів економіки мусить залучити до себе інституційні обмеження. Наприклад, сучасна макроекономічна теорія ніколи не розв’яже своїх проблем, якщо її користувачі не визнають, що політичні рішення кардинально впливають на функціонування економіки. Хоча на даний момент ми почали це визнавати, потрібне набагато тісніше поєднання політики з економікою. Це можна зробити шляхом моделювання політико-економічного процесу, що залучає відповідні інституції і структуру політичного та економічного обміну”.

У цілому, слід відзначити, що на даний момент не існує єдина, загальноновизнана теорія державного регулювання економіки. У рамках кожного напрямку економічної теорії висвітлюються конкретні історичні, соціально-економічні обставини, що визначають, на погляд прихильників певного напрямку теорії, доцільність, межі, форми та методи впливу держави на економічні процеси в національній економіці. Тому важливо доводити і враховувати сильні та слабкі сторони існуючих теорій у дослідженні даної проблематики, не виключаючи появу нових теорій, які дозволять глибше пояснити взаємодію держави з економічними реаліями сучасного суспільства і спрогнозувати подальший розвиток цього процесу.

9.2. Економічні функції сучасної держави. Вплив держави на економічний кругообіг

У сучасній ринковій економіці держава – важливий суб'єкт економічної діяльності. У найбільш розвинутих країнах, де сформувалося громадянське суспільство й населення через впливові політичні та громадські організації може активно брати участь у розробці політики, державне регулювання підпорядковане, головним чином, національним інтересам і, сприяє ефективному функціонуванню і розвитку національної економіки. Утручання держави в економічні процеси в ринковій системі має об'єктивні межі – воно не повинно підривати ринкові механізми ефективного розподілу і використання економічних ресурсів, перешкоджати підприємницькій ініціативі по впровадженню технологічних та організаційних нововведень у виробництві. Тому у сучасній ринковій економіці держава, як правило, покладає на себе функції, які не може виконувати ринок сам по собі або може їх виконувати недостатньо ефективно.

До *функцій держави* у сучасній ринковій економіці відносять:

- 1) визначення пріоритетів і стратегічних цілей макроекономічного розвитку, виходячи зі стану національної економіки і перспектив її розвитку;
- 2) утворення правової бази (“правил гри”), яка сприяє ефективному функціонуванню ринкової економіки; це один із різновидів суспільних благ, що характеризуються не виключністю у праві користування – неможливо не допустити окремого індивіда до користування цим благом, будь-хто може ним

користуватися, і неконкурентністю у споживанні – споживання цього блага окремим індивідом не зменшує його кількість, доступну до споживання всіма іншими індивідами (визначення й охорона прав власності, антимонопольне законодавство, податкове законодавство, трудове законодавство, закони щодо захисту прав споживачів тощо);

3) усунення або зменшення вад ринкового саморегулювання – захист конкуренції; виробництво суспільних благ; регулювання економічної діяльності з позитивними та негативними зовнішніми ефектами; формування інформаційної інфраструктури ринку, загальнодержавних та регіональних інформаційних структур з метою зменшення або подолання інформаційної асиметрії – нерівномірного розподілу інформації між учасниками ринкових угод; стабілізаційна політика з метою зменшення амплітуди циклічних коливань економічної кон'юнктури;

4) здійснення крупних структурних зрушень в економіці, обумовлених НТР, і стимулювання економічного зростання – використовуючи індикативне (рекомендаційне) програмування, державні замовлення, субсидування, пільгове оподаткування й кредитування, протекціонізм, уряд сприяє становленню та прискореному розвитку прогресивних, конкурентоспроможних на світовому ринку галузей національної економіки, паралельно запроваджуючи програми зі згортання виробництва у деяких традиційних галузях (як правило, матеріало- і енергоємних, забруднюючих навколишнє середовище);

5) соціальний захист населення – сучасна держава здійснює соціальну політику, спрямовану на забезпечення соціальної захищеності громадян, що передбачає, з одного боку, надання всім працездатним громадянам рівних можливостей забезпечити собі гідне життя своєю працею, реалізувати свої здібності (державне сприяння освіті й медицині та надання певних гарантій громадянам щодо отримання цих благ; проведення заходів, спрямованих на скорочення безробіття), з іншого боку, підтримку непрацездатних і малозабезпечених членів суспільства (допомога безробітним, пенсіонерам, інвалідам, малозабезпеченим родинам з дітьми грошима або безкоштовними продуктами і послугами, надання муніципального житла або грошей на оренду приватного житла тощо);

6) вирішення екологічних проблем – гострота цих проблем обумовлює необхідність розробки та реалізації довготривалої екологічної політики, що передбачатиме комплекс заходів, спрямованих на розповсюдження екологічно чистих виробництв, ресурсозберігаючих, безвідходних і маловідходних технологій, на виконання спеціальних програм з поліпшення стану навколишнього середовища у цілому і з усунення наслідків конкретних екологічних лих; можливе також запровадження державою у цій сфері ринкового механізму (відповідно до рекомендацій неоінституціоналізму) – створення ринку прав на викиди, що не перевищують державні стандарти.

Схематичне відображення впливу держави на економічний кругообіг передбачає використання та доповнення спрощеної моделі економічного кругообігу, де розглядається взаємодія фірм підприємницького сектора

економіки з домогосподарствами при посередництві ринків економічних ресурсів та ринків товарів і послуг.

Модель показує, як у протилежних напрямках рухаються потік ресурсів, товарів, послуг і грошовий потік – доходів та споживацьких і підприємницьких видатків. Рух потоку економічних ресурсів (земля, труд, капітал, підприємницька спроможність) і продуктів відбувається проти часової стрілки, а грошового потоку доходів від продажу домогосподарствами економічних ресурсів (рента, зарплата, процент, прибуток), споживацьких видатків, доходів та видатків фірм – за часового стрілкою. У схемі домогосподарства розглядаються як власники й постачальники всіх економічних ресурсів (володіють ними безпосередньо або через власні промислові і торгові фірми). Домогосподарства і фірми підприємницького сектора виступають як на ринку ресурсів, так і на ринку продуктів, але виконують протилежні ролі – або продавців, або покупців. Домогосподарства продають свої ресурси фірмам і використовують доходи для купівлі товарів та послуг. Фірми купляють ресурси і продають товари та послуги домогосподарствам. Споживацькі видатки домогосподарств перетворюються на доходи (виручку) фірм від продажу їхньої продукції. Виручка фірм знову спрямовується на купівлю ресурсів (витрати фірм). Власники ресурсів отримують грошові доходи і спрямовують їх на споживацькі видатки.

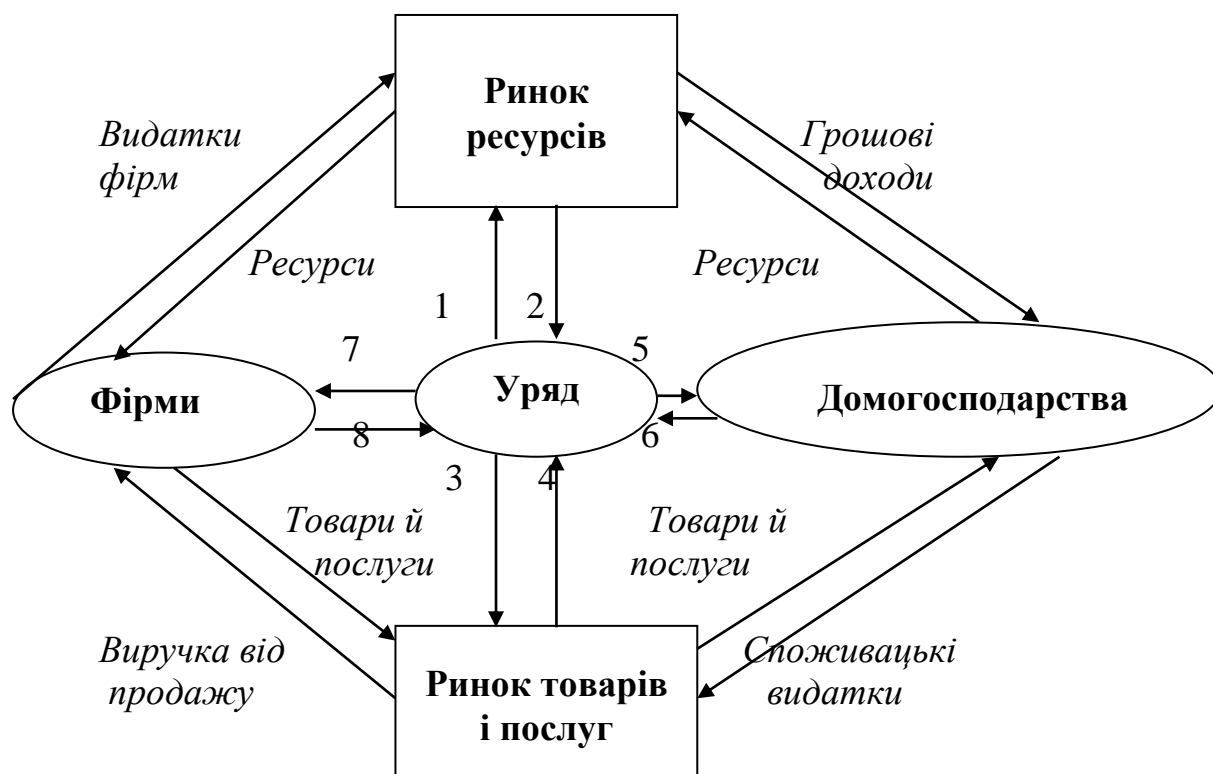

Рис. 9.1 Модель кругообігу ресурсів, продуктів, доходів та видатків у закритій економіці з державним утручанням

Якщо у центрі цієї моделі помістити уряд, то ми отримаємо більш розширену модель економічного кругообігу. Угору від уряду до ринку ресурсів буде прямувати стрілка (1), що показує урядові видатки на ресурси (платня депутатам Верховної Ради, державним службовцям, військовим, вчителям та ін., купівля або оренда землі для будівництва об'єктів, що пов'язані з діяльністю уряду), а у протилежному напрямку стрілка руху ресурсів (2). Стрілка, що прямує вниз до ринку товарів та послуг (3), показує урядові видатки на купівлю товарів і послуг у приватних фірм (комп'ютери, меблі, машини, зброя, канцелярське приладдя та ін.), а стрілка протилежного напрямку (4) показує надходження цих товарів та послуг. Праворуч від уряду до домогосподарств і ліворуч до фірм теж прямують по дві стрілки протилежного напрямку: вони показують, що уряд надає домогосподарствам і фірмам суспільні блага та послуги (5, 7), що потребує надходження до уряду чистих податків від домогосподарств і фірм (6, 8).

“Чисті податки” – це різниця між податками, що сплачують державі домогосподарства і фірми, та урядовими видатками на трансфертні платежі домогосподарствам і субсидії та дотації фірмам.

Розглянута модель свідчить про можливості урядового впливу на ринки економічних ресурсів та продуктів, на добробут домогосподарств і фірм, що пов'язані зі стимуляцією або стримуванням підприємницької та споживацької активності шляхом зміни обсягів державних закупок, перерозподілу доходів.

9.3. Основні цілі, напрямки та методи державного регулювання економіки

Державне регулювання економіки – це цілеспрямована діяльність держави щодо створення правових, економічних і соціальних передумов для ефективного функціонування ринкового механізму та мінімізації його негативних наслідків, а також вирішення складних проблем розвитку національної економіки, які не здатний розв'язати ринковий механізм.

Серед можливих стандартних цілей уряд кожної країни на певному історичному етапі повинен обирати пріоритети, бо цілі можуть суперечити одна одній.

Державне макроекономічне регулювання може переслідувати такі цілі:

– Мета економічного зростання. Вона досягається при зростанні реальних ВВП, ВВП (у тому числі розрахованих на душу населення) і передбачає стимулювання широкого впровадження досягнень НТР, ефективного використання матеріальних та людських економічних ресурсів, інвестицій у національну економіку, підвищення платоспроможного попиту населення тощо.

– Мета ефективної зайнятості. Вона передбачає боротьбу з циклічним безробіттям на основі фіскальних та монетарних заходів стабілізаційної політики; організацію перепідготовки жертв структурного безробіття (це аспект

структурної політики держави); заходи, що спрямовані на створення нових робочих місць; забезпечення ефективної роботи служб зайнятості.

– Мета зростання економічної ефективності. Вона пов'язана з державним сприянням ефективному функціонуванню ринкових механізмів та компенсації їхніх вад, розвитку наукової та інноваційної діяльності, освіти, реалізації порівняльних переваг національної економіки для зміцнення її позицій у міжнародних відносинах.

– Мета стабільного рівня цін. Вона передбачає використання заходів фіскальної політики, що сприяють скороченню видатків уряду, фірм, населення, а також заходів монетарної політики у напрямку зменшення грошової пропозиції. Ця мета у межах короткого періоду функціонування економіки суперечить меті підвищення рівня зайнятості та меті економічного зростання.

– Мета соціальної безпеки і соціальної справедливості. Вона стосується заходів, що зменшують соціальну напругу, пов'язану з нерівномірним розподілом доходів на базі дії ринкових механізмів, із протиріччями між економічними інтересами різних верств населення. Використовуються: прогресивне оподаткування особистих доходів та підтримка малозабезпечених верств населення, державне сприяння розвитку освіти та медицини й надання певних гарантій громадянам щодо отримання цих благ, соціальне страхування, можливості інституту соціального партнерства, який узгоджує загальнодержавні та групові інтереси (зокрема, у програмах економічного розвитку та в законодавстві, що стосується взаємовідносин підприємців та найманих робітників). Ця мета певною мірою суперечить меті підвищення економічної ефективності, бо перерозподіляє частку доходів найбільш успішних суб'єктів ринкових відносин тим, хто має низькі доходи з точки зору суспільних стандартів.

– Мета зміни ступеня і способу участі певної національної економіки у міжнародному розподілі труда. Вона пов'язана з підвищенням ступеня економічної безпеки країни, подоланням сировинної спрямованості експорту і високого рівня імпорту енергоносіїв з не диверсифікованих джерел; реалізацією порівняльних переваг національної економіки, використанням участі країни у світовому поділі праці для підвищення ефективності національного виробництва та зростання добробуту населення.

– Мета покращити стан природного середовища. Вона передбачає заходи державної політики, що зменшують негативні зовнішні ефекти економічної діяльності, пов'язані зі станом природного середовища, а також розробку та реалізацію спеціальних міжнародних, загальнонаціональних і регіональних програм природоохоронного напрямку.

Основні напрямки державного макроекономічного регулювання:

1. Формування правової бази для ефективного функціонування економіки.
2. Управління державним сектором економіки.
3. Фінансово-бюджетне та грошово-кредитне регулювання.

4. Макроекономічне прогнозування та планування.
5. Регулювання структурної перебудови економіки.
6. Регулювання науково-технічних та інноваційних процесів.
7. Соціальне регулювання.
8. Регулювання зовнішньоекономічної діяльності.
9. Регулювання природоохоронної діяльності.

Законодавчо-правове забезпечення господарської діяльності передбачає визначення й охорону прав власності; створення рівноправних умов функціонування й конкуренції підприємств різних форм власності; гарантує дотримання контрактів; регулювання відносин між підприємствами, постачальниками ресурсів і споживачами, а також відносин між державою і юридичними та фізичними особами. Законодавство повинно постійно розвиватися, удосконалюватися, щоб більш точно відповідати динамічним виробничим відносинам, прискорювати, а не гальмувати, економічний розвиток. Так, на прикладі України видно, що недосконалість законодавства, особливо податкового, сприяє гігантському зростанню тіньової економіки, що породжує багато складних соціально-економічних проблем.

Управління державним сектором економіки стосується виконання функцій з організації, планування, регулювання, кадрового забезпечення, контролю діяльності на державних підприємствах. Існує загальна тенденція до державних підприємств відносити такі, що цілком належать державі в результаті націоналізації, або такі, де держава є власником контрольного чи достатнього для блокування рішень пакета акцій (корпорації зі змішаною формою власності – державною та приватною). Безпосереднє державне управління найчастіше має відношення до галузей, що забезпечують чималі зовнішні вигоди, зокрема, галузей інфраструктури, які обслуговують усю національну економіку.

Розрізняють виробничу й невиробничу (соціальну) інфраструктуру. До виробничої інфраструктури відносять енергетику, транспорт, зв'язок, дороги, канали, водопостачання, каналізацію. До невиробничої інфраструктури відносять науку та її обслуговування, освіту, охорону здоров'я, спорт. Підприємства цих галузей часто низько прибуткові або навіть збиткові, вимагають великих капіталовкладень, що повільно окупаються, а фінансування науки може бути пов'язане з ризиком. Ось чому, якщо держава не може забезпечити виробництво продукції цих галузей у достатньому обсязі шляхом субсидування, укладання вигідних контрактів, пільгового оподаткування та кредитування приватних фірм, то вона бере дану галузь інфраструктури під свою опіку. Державні підприємства нерідко продають свою продукцію підприємницькому сектору за зниженими цінами, сприяючи підвищенню конкурентоспроможності цього сектора.

Фінансово-бюджетне та грошово-кредитне регулювання. Фінансово-бюджетне регулювання стосується державних фінансів, державного бюджету. Воно передбачає визначення джерел надходження та розмірів доходів центрального уряду, статей та обсягів державних видатків, регулювання

дефіциту державного бюджету. Грошово-кредитне регулювання має на меті забезпечити економіку повноцінною та стабільною національною валютою, достатньою для функціонування та розвитку господарства. Воно передбачає емісію грошей, регулювання діяльності комерційних банків, встановлення розмірів облікової ставки та норми обов'язкових резервів, операції на відкритому ринку тощо.

Макроекономічне прогнозування та планування. Макроекономічне прогнозування відіграє дуже велику роль у визначенні найбільш ефективних напрямів впливу держави на економіку відповідно до цілей державної економічної політики. Воно означає науковий аналіз сучасного стану та перспектив розвитку національної економіки у цілому або її окремих елементів, розробку варіантів прогнозу (песимістичного, оптимістичного та середнього – найбільш вірогідного), пропозицію уряду рекомендацій для прийняття оптимальних рішень щодо державного регулювання та оцінку можливих наслідків реалізації цих рішень.

Макроекономічне планування у країнах із розвинутою ринковою економікою має індикативний (рекомендаційний) характер, планові завдання обов'язкові лише для підприємств державного сектора. План має вигляд прогнозу економічного розвитку, визначає пріоритетні напрями державної економічної політики, передбачає адміністративні та економічні заходи для координації дій суб'єктів виробничих відносин, чітких економічних інтересів торкається план (у розробці планів беруть участь учені, представники підприємств і профспілок). Складаються короткострокові плани (на 1-2 роки), середньострокові плани-прогнози (на 5 років), довгострокові плани-прогнози (на 10-20 років). Індикативні плани успішно використовують Франція, Нідерланди, Швеція, Норвегія, Японія, Англія, ФРН, Італія та багато інших країн. На різних етапах розвитку цих країн плани дозволяли вирішувати такі важливі проблеми як модернізація виробництва, прогресивна структурна перебудова економіки, скорочення безробіття, стабілізація рівня цін, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товарів, упровадження новітніх технологій, соціальний захист населення, розвиток соціальної інфраструктури тощо.

Регулювання структурної перебудови економіки. Це регулювання стосується таких різновидів структури економіки: відтворювальна (використання ВВП на відновлення основного капіталу, споживання та нагромадження); галузева (пропорції між підгалузями, галузями та міжгалузевими комплексами у виробництві ВВП); територіальна (регіони країни мають різні економічні умови розвитку, тому складаються певні співвідношення економічних регіонів та інших територіальних утворень у виробництві ВВП, яке відображає територіальне розміщення продуктивних сил); технологічна (співвідношення між технологічними укладами в економіці країни); зовнішньоекономічна (пропорції між експортом та імпортом товарів, послуг, економічних ресурсів). Регулюючи структурну перебудову економіки, держава намагається створити за всіма цими напрямками оптимальні пропорції,

щоб національна економіка мала ознаки конкурентоспроможності на світовому ринку, а також соціальної орієнтованості. Слід відзначити, що країнам, які використовують для прогресивної структурної перебудови економіки індикативні плани, як правило, це вдається швидше, ніж іншим.

Регулювання науково-технічних та інноваційних процесів. Ця діяльність держави спрямована на створення сприятливих умов для наукової й проектно-конструкторської діяльності, селекції та впровадження найбільш ефективних нововведень у вигляді продуктів чи процесів.

Соціальне регулювання передбачає соціальний захист населення через державний перерозподіл доходів, зниження соціальної напруги, що пов'язана з надмірною диференціацією населення за рівнем добробуту.

Державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності враховує необхідність визначення та переслідування стратегічних цілей країни у зовнішньоекономічних відносинах в умовах процесу глобалізації. Воно спрямоване на зростання та реалізацію конкурентних переваг національної економіки, підвищення ступеня економічної безпеки країни.

Регулювання природоохоронної діяльності. Державний рівень охорони природи передбачає покращення екологічних умов для проживання громадян, стимулювання раціонального використання та відтворення природних ресурсів.

Слід зауважити, що у різних розвинутих країнах ступінь втручання держави в економічні процеси значно відрізняється. У зв'язку з цим виділяють два основні види регулювання – економічний лібералізм та економічний дирижизм.

Економічний лібералізм (лат. – вільний) – це система соціально-економічних відносин, у якій домінують ринкові регулятори, а роль держави зведена до мінімуму.

Економічний дирижизм (лат. – керований) передбачає значний вплив держави на соціально-економічний розвиток країни.

Слід відзначити, що теоретичні основи дирижистського підходу до співвідношення державного і ринкового регулювання були створені Кейнсом та його послідовниками.

Таблиця 9.1

Характеристика країн економічного лібералізму і економічного дирижизму

Ознака	Країни економічного лібералізму	Країни економічного дирижизму
Країни	США, Канада, Австралія, Великобританія та ін.	Швеція, Данія, Норвегія, Австрія, Японія, Франція та ін.
Участь держави	Мінімальна	Максимально допустима
Державний сектор	Незначний (до 10%)	Значний (10-20%, в Австрії – 30%), відіграє суттєву роль

Основні функції	Мінімальні	Широкі
Державні видатки, % від ВВП	30-35%	45-50%, у Швеції понад 50%
Методи державного регулювання економіки	Переважно економічні й опосередковані (непрямі)	Активне використання прямих, специфічних, а також адміністративних методів

Важливо також з'ясувати сутність та різновиди методів реалізації державної регулятивної діяльності.

Методи державного регулювання економіки – це способи впливу держави в особі законодавчих та виконавчих органів на споживацький, підприємницький, державний та міжнародний сектори економіки, на інфраструктуру ринку відповідно до мети державної економічної політики.

Типові класифікації методів державного регулювання враховують дві ознаки: форми та засоби впливу.

За формами впливу методи державного регулювання економіки поділяють на дві групи: методи прямого та непрямого впливу.

Методи прямого впливу безпосередньо впливають на функціонування суб'єктів ринку. Це можуть бути нормативно-правові акти, державна підтримка макроекономічних планів та цільових комплексних програм, державні контракти та державні замовлення, субсидії, субвенції, дотації, прямі видатки уряду, стандарти, ліцензії, квоти, ліміти, встановлення фіксованих цін та валютних курсів.

Методи непрямого регулювання впливають на суб'єктів економічних відносин опосередковано, через їхні економічні інтереси, шляхом створення стимулів для раціональної поведінки, що відповідає цілям державного регулювання. До таких методів належать: рівень оподаткування та система податкових пільг; регулювання цін; плата за ресурси, процентні ставки за кредит і кредитні пільги; митне регулювання експорту й імпорту, валютні курси та умови обміну валют.

Залежно від засобів впливу виділяють правові, адміністративні, економічні та пропагандистські методи.

Правові методи державного регулювання економіки передбачають прийняття законів і законодавчих актів Верховної Ради України, видання Указів Президента, постанови й розпорядження Кабінету Міністрів, нормативно-правові акти центральних органів (міністерств, відомств), нормативні акти місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, а також вироблення механізму їх реалізації та контролю за виконанням.

Адміністративні методи регулювання передбачають пряме управління з боку держави суб'єктами ринкових відносин. Це засоби дозволу, заборони, примусу (ліцензії, квоти, норми, стандарти, санкції за порушення, фіксовані ціни або граничні коефіцієнти підвищення цін і т.д.). У країнах із розвинутою

ринковою економікою адміністративні методи відіграють другорядну роль, головним чином, використовуються для підтримки конкуренції, соціального захисту громадян (регламентація умов праці, гарантування прожиткового мінімуму тощо), захисту навколишнього середовища, боротьби з тіньовою економікою.

Економічні методи регулювання передбачають створення державою матеріальних стимулів для бажаної поведінки суб'єктів господарювання. Для цього використовують державні закупівлі, фінансування програм, субсидії фірмам, трансфертні платежі домогосподарствам, ставки податків, грошову емісію, облікову ставку, операції з державними паперами, норми амортизації, митні тарифи.

Пропагандистські методи регулювання передбачають вплив на формування громадської думки, суспільної свідомості, економічного мислення, популяризацію цілей і змісту державного регулювання. Для цього використовують публічні лекції, політичну рекламу, зустрічі з виборцями, участь у роботі об'єднань за економічними інтересами, спеціальні програми на радіо та телебаченні, публікації, соціологічні дослідження тощо.

9.4. Роль держави у процесі перетворення економіки на ринкових засадах

З'ясовуючи місце держави у системі макроекономічного регулювання, важливо також визначити особливості ролі та функцій держави в економіці перехідного періоду.

У попередньому матеріалі було відзначено, що держава у розвинутій ринковій системі, як правило, покладає на себе лише ті функції, що не може виконати ринок, або він може їх виконати недостатньо ефективно, – ці постійні (традиційні) функції держави були розглянуті нами у другому питанні. Природно, що держава і в перехідній економіці повинна поступово на себе покладати ці функції. Окрім цього, в економіці перехідного типу державі доводиться виконувати й тимчасові (специфічні) функції.

Тимчасові (специфічні) функції держави в умовах перехідної економіки:

- 1) визначення кінцевої мети реформи (певна модель сучасної ринкової економіки) та шляхів її досягнення (певна модель трансформації економіки);
- 2) створення та впровадження законодавства, що відповідає змісту та динаміці соціально-економічних процесів перехідної економіки;
- 3) роздержавлення власності та створення умов для отримання власності ефективними господарями;
- 4) здійснення інституційних перетворень (створення правових інститутів, нових організацій та установ ринкового типу, інститутів ринкової інфраструктури, нової системи управління економікою, формування конкурентного середовища тощо);

5) макроекономічна стабілізація і вихід з економічної кризи, яка притаманна перехідній економіці (“трансформаційної кризи”, за термінологією Яноша Корнаї);

6) подолання диспропорцій та інших вад, властивих структурі економіки радянського типу, та формування прогресивної структури економіки відповідно до НТР і конкурентних можливостей національної економіки; створення, з урахуванням централізованих і децентралізованих аспектів регулювання національної економіки, механізмів і важелів ефективної науково-технічної та інвестиційно-інноваційної політики, що сприяють розвитку конкурентоспроможності вітчизняних виробників та створенню високотехнологічних робочих місць;

7) створення ефективних грошово-кредитної та фінансової систем;

8) створення ефективної системи соціального захисту.

Розглядаючи особливості ролі та функцій держави в економіці перехідного періоду, треба, перш за все, взяти до уваги найбільш важливі загальні функції держави на цьому специфічному етапі розвитку пострадянської економіки, коли у суспільстві відбувається корінна зміна виробничих відносин та інститутів. Ці функції полягають у визначенні стратегії розвитку національної економіки – вибір моделі сучасної ринкової системи як мети економічних перетворень і вибір моделі трансформації економіки. Окрім того, треба розглянути особливості постійних та тимчасових функцій держави в економіці перехідного періоду.

Складні проблеми з ринковою трансформацією економіки України значною мірою пояснюються тим, що не була визначена загальна стратегія реформи і “верхи” не мали чіткої відповіді на питання: куди ми йдемо? Практично протягом усіх років реформи у нас не було реальної, конкретної програми ринкових перетворень, неодноразово приймалися програми, які мали, головним чином, декларативний характер, і швидко забувалися. Однак дуже важливо визначити, яка саме ринкова економіка є метою реформи, адже існують надзвичайно відсталі й бідні країни з ринковою економікою. Більш привабливі, зрозуміло, моделі ринкової економіки у розвинутих країнах.

У науковій літературі, з урахуванням особливостей теоретичних і практичних аспектів проблеми, розрізняють такі моделі ринкової економіки: американська (або ліберальна) модель; моделі Західної Європи (німецька, англійська, шведська); японська модель; моделі країн, що розвиваються (Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур та ін.). У названих моделях є багато нюансів стосовно економічної ролі й функцій держави, форм і методів державного регулювання економіки.

Жодна з цих моделей ринкової економіки не може бути використана у чистому виді як орієнтир у перетворенні вітчизняної економіки через множини специфічних умов розвитку сучасної України. Тому, мабуть, праві ті автори, що шукають модель майбутньої української економіки на стику “змішаної економіки” (Швеція) і “соціального ринкового господарства” (Німеччина). З огляду на катастрофічний спад національного виробництва за перші 8 років

реформ, проблеми галузевої структури економіки, величезну тіньову частину національного господарства, низький рівень життя більшості населення, важливо відповідно до принципів змішаної економіки (що, значною мірою, обумовлені рекомендаціями кейнсіанства) стимулювати сукупний попит (споживання, інвестиції, державні видатки, які сприяють створенню робочих місць), полегшити податкове навантаження на економічних суб'єктів і забезпечити доступність кредитів (відмовившись від жорсткої монетарної політики, що, як вважають деякі автори, сприяла збільшенню кризових явищ у нашій країні). У той же час важливо, щоб кейнсіанський підхід до вирішення наших проблем не призвів до значного дефіциту державного бюджету, до зростання інфляції.

З моделі “соціального ринкового господарства” для наших умов велике значення має здійснюване державою ринково-організаційне регулювання, що забезпечує сумлінну конкуренцію, припиняє зловживання ринковою владою; передбачає селективне фінансове регулювання – фіскальна політика вибіркової підтримки визначених галузей відповідно до інтересів суспільства.

В українській економіці теж важливо використовувати селективний підхід (Японія, Південна Корея) шляхом тісного ув'язування фінансових інструментів із структурною політикою, що забезпечує підтримку “точок зростання” національного виробництва – фірм, галузей, секторів економіки найбільш перспективних у напрямку збільшення конкурентоспроможності. Досягненню цілей структурної перебудови економіки, вирішенню нагальних соціальних і екологічних проблем у нашій країні могло б сприяти індикативне планування. Ця форма державного регулювання дуже успішно використовується в ряді країн, базуючись на ринкових стимулах для суб'єктів, залучених до реалізації планів.

Має бути здійснена ще велика робота для визначення своєрідності української моделі ринкової економіки, з урахуванням конкретних умов розвитку нашої країни, усього багатства світового економічного досвіду та його осмислення в економічній теорії.

Крім вибору моделі ринкової економіки як мети ринкових реформ дуже важливий також вибір моделі трансформації економіки. У науковій літературі розглядається декілька основних моделей ринкової трансформації економіки: європейська, азіатська, російська.

Європейська модель (Польща, Угорщина, Чехія, Естонія) характеризується такими рисами:

- проведення за короткий термін “шокової терапії” для підведення під процес реформ реальної фінансової бази;
- швидке здійснення роздержавлення й приватизації, формування конкурентного ринкового середовища, прошарку відповідальних за економічний розвиток суб'єктів-власників та менеджерів;
- створення системного комплексу організаційно-інституціональних, правових, господарських та інших форм, важелів і методів регулювання трансформаційного процесу для твердження норм ринкової економіки;

- інтеграція зі світовим господарством, на основі відкритості національної економіки, ув'язаної з перетвореннями внутрішнього економічного механізму (як показав досвід цих країн, існує високий ризик виникнення великої зовнішньої заборгованості у зв'язку з надмірним притягненням іноземних інвестицій).

Азіатська модель (обґрунтована Ден Сяопіном, використана Китаєм і В'єтнамом):

- збереглися значна роль комуністичної партії, позаекономічний вплив партійно-адміністративних органів на господарську діяльність;

- виконуються програми трансформації – поетапне роздержавлення, формування приватного сектора, поступове підвищення рівня відкритості економіки.

Так у Китаї, при недоторканності державного сектора, спочатку відбулася лібералізація тільки двох галузей – сільського господарства і роздрібною торгівлі. Потім почалося широке поширення вільних економічних зон. У 1998 році стали проводити лінію на згортання у межах “соціалістичної ринкової економіки” командно-адміністративних важелів і розширення сфери дії ринкових методів господарювання.

Російська модель (еклектична):

- використання чеської моделі ваучерної приватизації (А. Чубайс), “шокової терапії” Л. Бальцеровича в Польщі (Є. Гайдар), угорської моделі прискореного прямування до відкритості національної економіки;

- первинне накопичення капіталу невеличкою групою фінансистів і представників адміністративного апарату (паливно-енергетичний комплекс, військово-промисловий комплекс, фінансова й інформаційна сфери, зовнішньоекономічна діяльність);

- велика частина населення має низький рівень життя, низьку купівельну спроможність, фактично відсутній середній клас;

- відкритість економіки: валютні надходження, стимулювання підвищення конкурентоспроможності продукції, але багато товарів вітчизняних виробників витиснули з ринку іноземні товари (далеко не завжди кращі за якістю), посилення залежності ще незміцнілої національної економіки від світової кон'юнктури (біржові потрясіння, що відбулися за кордоном у жовтні 1997 р. і травні 1998 р., дуже несприятливо відбилися на фінансовій системі Росії).

Україна не змогла реалізувати європейську модель реформування – занадто тривалою виявилася “шокова терапія” (шок без терапії, як пишуть у нашій літературі), затяжною і найчастіше неефективною була приватизація. Ми фактично орієнтувалися на російську модель реформування. Правда, у нас немає такого потужного експортного сектора енергоносіїв і сировини, що, значною мірою, сприяв зниженню соціальних витрат реформ у Росії. В Україні ж широке застосування енергоємних технологій, зловживання вітчизняних монополістів, які постачали в країну імпорتنі енергоресурси, призвели до ряду серйозних проблем у зв'язку зі зростаючими витратами виробництва,

зовнішніми боргами, міжнародними скандалами з приводу розкрадання російського газу, відмивання за кордоном брудних грошей нашими підприємцями. Усе це негативно позначилося на ході реформ у нашій країні.

Отже, можна констатувати, що в Україні, на жаль, на державному рівні не була вироблена конкретна науково обґрунтована програма ринкової реформи, яка б відображала мету – формування моделі ринкової економіки найбільш прийнятної для України, та засоби її досягнення – модель ринкової трансформації економіки, з урахуванням специфічних умов нашої країни. Це, значною мірою, пояснює повільний і болючий для більшості населення процес реформування.

Усі важливі специфічні функції держави в умовах ринкової реформи повинні виконуватись з урахуванням того, що об'єкт державного регулювання – це не повноцінна, цивілізована ринкова економіка, а своєрідна перехідна система, де ще недостатньо розвинуті ринкові механізми. Окрім того, ці механізми в українській економіці значною мірою перекручені гігантською тіньовою економікою та залишками стереотипів поведінки, сформованих в умовах радянської економічної системи.

Кажучи про роль держави в період системної трансформації суспільства, насамперед, треба звернути увагу на кардинальну зміну суспільних цінностей і норм, зокрема, на перехід від повного неприйняття (принаймні, офіційно) приватної власності й підприємництва до визнання їх наріжним каменем реформи. У зв'язку з цим перед державними і суспільними інститутами, перед національною елітою (у тому числі тією, що представляє офіційну владу) поставлена дуже серйозна задача – сприяти формуванню у суспільній свідомості нової системи цінностей, сприйняттю нових “правил гри”, використовуючи засоби масової інформації, освітні програми. Формування сприятливих суб'єктивних і об'єктивних умов для ринкової реформи багато в чому залежить від якості “правил гри”, їхньої спрямованості на створення цивілізованого ринкового середовища, від визнання й дотримання цих правил усіма суб'єктами економічних відносин. На державі лежить відповідальність за розробку офіційних “правил гри” – правової бази, що сприяє становленню й функціонуванню сучасної ринкової економіки.

За роки ринкової трансформації в Україні було прийнято багато законів, спрямованих на формування відносин приватної власності, ринкової конкуренції, ринкової інфраструктури. Слід зазначити, що не всі, закони активно реалізуються у вітчизняній економіці, а деякі закони потребують істотного вдосконалення. Особливо це стосується таких проблем як: оптимізація розподілу повноважень і ресурсів для регулювання соціально-економічних процесів у країні на загальнодержавному і місцевому рівнях; монополізм; несумлінна конкуренція; нестабільна система оподаткування й велика вага податкового тягаря для платників податків; неврегульованість взаємовідносин підприємців і найманих робітників відповідно до стандартів розвинутих країн; слабка захищеність прав споживачів; забезпечення охорони навколишнього природного середовища тощо. Не розробленість багатьох

важливих аспектів законодавства, слабке використання прийнятих юридичних законів, їх недосконалість або невідповідність реаліям об'єктивної дійсності призводять до широкого поширення неофіційних “правил гри” за законами тіньової економіки. Так, в Україні за період реформування розміри тіньової економіки, неконтрольованої державою, зросли у 5-6 разів і складають майже 60% ВВП. Це свідчить, зокрема, про серйозні проблеми із законодавчою функцією держави в нашій країні.

Крім формування ринкових механізмів розподілу економічних ресурсів, державі в перехідній економіці важливо також займатися коригуванням розподілу цих ресурсів у зв'язку з економічною діяльністю, що супроводжується зовнішніми ефектами, і необхідністю виробництва суспільних благ. В Україні ще багато проблем щодо регулювання економічної діяльності, що супроводжується негативними й позитивними зовнішніми ефектами. Зокрема, дуже гострою стає проблема погіршення стану навколишнього природного середовища. Тому важливо, з урахуванням світового досвіду, розробити ефективну систему адміністративних і економічних заходів, що сприяють скороченню економічної діяльності з негативними зовнішніми ефектами, а саме: заборони, ліміти, штрафи, податки, премії, формування ринків прав на викиди, що забруднюють навколишнє природне середовище. Значне поліпшення ситуації зі станом навколишнього природного середовища в нашій країні буде залежати від успішності реалізації структурної перебудови економіки, від згортання екологічно небезпечних галузей економіки й розвитку прогресивних галузей на основі маловідходних і безвідходних високих технологій. Велике значення має також налагодження ефективної державної експертизи проектів вітчизняних і закордонних підприємців стосовно можливих наслідків їхньої реалізації для стану навколишнього природного середовища. Економічну діяльність із позитивними зовнішніми ефектами, наприклад, отримання освіти, інноваційну діяльність фірм, – необхідно стимулювати субсидіями і кредитними, податковими пільгами. Важливим є також державне регулювання за допомогою адміністративних і економічних заходів, галузей виробничої й невиробничої інфраструктури, що забезпечують значні позитивні зовнішні ефекти для всієї економіки. Поєднання цих заходів залежить від того, до якої форми власності належить підприємство – до державної, змішаної державно-приватної або приватної власності.

Серйозну проблему для пострадянського суспільства складає і виробництво суспільних благ. До таких благ відносять національну оборону, поліцейський захист, фундаментальну науку, освітлення й озеленення міських вулиць, зберігання пам'ятників архітектури, захист від повеней і т.д. Через систему оподаткування держава спрямовує на створення суспільних благ частину грошей і ресурсів із підприємницького й споживацького секторів економіки. Склад і кількість суспільних благ, у яких зацікавлене суспільство, в умовах демократії визначаються шляхом голосування виборців за конкретні програми, запропоновані кандидатами на державні посади. У перехідному суспільстві такі механізми ще тільки формуються, практично відсутній

контроль електорату за виконанням передвиборних обіцянок, програм політичних діячів, що найчастіше призводить до втрат у реалізації суспільних інтересів на користь вузькокорисливих приватних інтересів.

Що стосується такого аспекту функцій держави у розвинутій ринковій економіці як зменшення амплітуди циклічних коливань економічної кон'юнктури, пом'якшення періодичних криз, – то треба мати на увазі, що українська економіка протягом реформ була ще неринковою. Лише у 2006-му році ми отримали міжнародний статус країни з ринковою економікою, хоча визнання міжнародних організацій цього статусу ще не означає, що перехідний період в економіці дійсно завершився згідно з об'єктивними критеріями, які стосуються змістовних характеристик продуктивних сил і виробничих відносин у певній країні. Тому тривала економічна криза з важкими наслідками для стану продуктивних сил у нашому суспільстві не мала циклічного характеру, притаманного лише розвинутій капіталістичній економіці. Це – трансформаційна криза, що пояснюється проблемами перехідного періоду, але в наших умовах вона виявилася значно глибшою й тривалішою через помилки та прорахунки в економічній політиці, неефективну організацію ринкових реформ державою. У той же час слід відзначити, що у зв'язку з відкритістю національної економіки України, її включенням у світовий розподіл праці в статусі економіки з застарілою (відповідно вимогам НТР) галузевою структурою і низьким рівнем конкурентоспроможності на світовому рівні, наша країна була втягнута у світову фінансово-економічну кризу 2008-2009 років. Таким чином, реальне становище національної економіки визначалось дією одразу двох криз – трансформаційною кризою (до кінця 1999 р. рівень національного виробництва впав на 60%, а відновлювальне зростання протягом наступних років склало лише приблизно 70% від докризового рівня 1990 року) і циклічною кризою (що викликала падіння обсягу національного виробництва приблизно на 15%).

У багатьох країнах під час фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. з деякими варіаціями використовувались рекомендації кейнсіанської теорії, що передбачають активне використання заходів стимулюючих і стримуючих різновидів фіскальної та грошово-кредитної політики в залежності від фази циклу. Зокрема, держави запровадили такі заходи: 1) у фінансовому секторі – реструктуризація банків, включаючи їх націоналізацію; надання стабілізаційних кредитів; зменшення норми обов'язкового резервування; розширення гарантій по вкладах фізичних осіб; зниження облікової ставки; фінансова підтримка страхових компаній і реструктуризація власності; 2) реальний сектор – бюджетна підтримка окремих галузей; зниження податкового навантаження; підтримка малого підприємництва; організація цільового пільгового кредитування; двостороння митна політика, що стимулює експорт і захищає вітчизняних виробників; створення спеціальних бюджетних фондів; 3) соціальний сектор – підтримка освітніх програм, включаючи перепідготовку спеціалістів; гарантування вкладів; стимулювання зайнятості та підтримка безробітних; підтримка пенсійних фондів .

Таким чином, держава в умовах перехідної економіки грає надзвичайно важливу роль. Вона повинна забезпечити науково обґрунтований вибір стратегії й тактики ринкових реформ, оптимальної для даної країни моделі ринкової економіки як кінцевої мети реформ і моделі процесу ринкових перетворень, організувати процес формування і розвитку механізмів функціонування економічної системи нового типу. Тут ми стикаємось з проблемою діалектики об'єктивного і суб'єктивного в економіці, в історії розвитку суспільства. У даному випадку дії уряду, що спрямовані на створення певної системи державного регулювання національної економіки і зміни в ній, можуть виступати як чинник, що прискорює соціально-економічний прогрес у країні, або ж як чинник, що гальмує цей прогрес чи навіть викликає зворотній рух суспільства.

Запитання для самоконтролю

- 1.** На яких теоретичних засадах будується державне регулювання сучасної ринкової економіки?
- 2.** Чому сучасна держава покладає на себе певні економічні функції і які саме функції вона виконує?
- 3.** Як позначається на економічному кругообігу участь держави у регулюванні господарчих процесів?
- 4.** Що таке державне макроекономічне регулювання і які цілі та напрямки воно має?
- 5.** Порівняйте різні методи державного макроекономічного регулювання.
- 6.** Які особливості ролі та функцій держави в умовах перехідної економіки?

ТЕМА 10. ПРО ТВОРЧИЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

План

- 10.1.** Взаємодія економічної історії та економічної теорії в XVI-XVII століттях.
- 10.2.** Розвиток взаємозв'язку економічної історії та економічної теорії у XVIII столітті.
- 10.3** Творчі взаємозв'язки економічної історії та економічної теорії у XIX столітті.
- 10.4.** Посилення творчого зв'язку економічної історії та економічної теорії в XX столітті.

У процесі довгострокового розвитку економічної теорії істотну роль зіграли її творчі зв'язки з економічною історією. Але їх малодослідженість в економічній літературі обертається недооцінкою історико-економічного підходу та його серцевини – наукового принципу розвитку в економічних дослідженнях, підручниках та навчальних посібниках. У результаті – знижується рівень використання сучасного методологічного інструментарію. Затримується виявлення, дослідження та вирішення актуальних міждисциплінарних проблем. Необізнаність студентів з проблематикою творчих взаємозв'язків розглянутих економічних дисциплін призводить до відчужено-статичного сприйняття теорії, позбавляє їх можливості посилено-творчої участі в міждисциплінарних дослідженнях. Ось чому подолання цієї ситуації стало одним з головних завдань даного екскурсу.

Отже, звернемося до динаміки та змісту довгострокового процесу взаємодії наук, що нас цікавлять.

10.1. Взаємодія економічної історії та економічної теорії в XVI-XVII ст.

Відомо, що передісторією політичної економії був меркантилізм – перше теоретичне відображення капіталістичної дійсності. Визнаючи значення виробництва як основної умови створення багатства, меркантилісти вважали все ж, що останнє створюється у сфері обігу. Звідси їх схильність до стимулювання галузей, які вивозять продукцію, і всемірного розвитку зовнішньої торгівлі. Спроби теоретичного осмислення та регулювання економічних процесів викликали прагнення зрозуміти їх історико-економічне минуле, узагальнити господарський досвід, знайти в минулому аналогії запропонованим заходам.

У творі Бернардо Даванзаті (1523-1606 рр.) «Виклад про монету» приділено значну увагу історії грошей. При цьому автор починає виклад з роз'яснень колективних взаємозв'язків, ролі потреб, поділу праці, підіймаючись потім до необхідності обміну та появи монети. Далі розглядалися особливості її

функціонування в Стародавньому Римі та причини сучасної автору революції цін. Історико-економічне в даному випадку розкривало закономірності появи об'єкта дослідження (монети), вказуючи на причинно-наслідкові зв'язки й етапи в його розвитку. Воно тимчасово заміщало ще розрізнене теоретичне, будучи його надійним фундаментом. У міру розвитку продуктивних сил і капіталістичних виробничих відносин зв'язки історико-економічного і теоретичного в творах меркантилістів поступово посилюються. В «Трактаті про політичну економію» (1613) Антуана Монкрет'єна (1575-1621) йдеться про великі зміни у «механічних мистецтвах» (ремеслах), про підвищення їх господарської ролі. Ремесла визнаються двигуном суспільного прогресу. Цей теоретичний висновок став можливим унаслідок історико-економічного спостереження і пов'язаного з ним узагальнення фактів у межах часової і просторової протяжності. В «Роздумах про торгівлю» англійського меркантиліста Ніколаса Барбона (1640-1680) суттєва увага приділена теоретичному обґрунтуванню суспільної значущості розвитку промисловості та торгівлі. Їх наслідками, на думку автора, є: підйом ренти і поліпшення обробки землі, мирні взаємовідносини між державами, зростання їх обороноздатності, посилення королівських доходів та ін. І в даному випадку основою теоретичних узагальнень також є історико-економічне спостереження. При цьому теоретично зберігає своє ставлення до історико-економічного: утверджуючи значення промисловості та торгівлі, воно стимулює інтерес до їх історії.

У пізніх меркантилістів спостерігається прагнення до створення зводу політико-економічних знань. Його реалізація пов'язана з подальшою різноманітністю форм використання історико-економічної думки. «Лекції про комерцію і цивільну економіку» італійця Антоніо Джевонезі (1712-1769) містили цікаві та різноманітні матеріали: про торгівлю, торговий баланс, грошовий обіг, фінанси, оподаткування і т.д. Одне з головних положень автора полягало в тому, що єдиним прямим засобом придбання багатства є праця. А оскільки політична економія, за його уявленнями, є наукою про народний добробут, то дана теза набувала особливо важливої ролі і вимагала розширеного фундаментального викладу. У зв'язку з цим Джевонезі дає історичну картину розвитку народної праці, яка включає такі основні етапи: 1) мисливство, 2) скотарство, 3) землеробство, 4) металургія, 5) промисловість. При всіх своїх недоліках ця спроба періодизації мала й позитивну сторону. Вона збагачувала теоретичне елементами історико-економічної думки. Останні грали творчу роль носія ідеї розвитку. Рух господарства поставав як поступальний процес. Період розкладу меркантилізму і зародження буржуазної класичної школи політичної економії ще більше посилює та різноманітність роль історико-економічної думки в структурі політико-економічних досліджень. Прикладом може служити «Політична арифметика» (1676) Вільяма Петті (1623-1687), де широко використовуються історико-економічні факти та відомості, почерпнуті зі спеціальних робіт, присвячених окремим галузям або стану господарства в цілому. При цьому часто практикується порівняльний аналіз. У Петті має місце порівняльна історико-економічна характеристика окремих

країн. З'ясовуються соціально-економічні причини піднесення Голландії (свобода совісті, зниження мит, розвиток банківської справи, особлива стійкість права власності, відсутність постійної армії та ін.).

Досліджуються історико-економічні зміни, що сталися в Англії за «останні сорок років» (осушення і зрошення земель, зростання населення, флоту, споживання вугілля, динаміка митних зборів, що йдуть до казни, доходів короля). Історико-економічне в «Політичній арифметиці» є широкою основою теоретичних висновків. Його функціональна різноманітність сприяє поглибленню змісту, надає викладу логічну стрункність і переконливість. Робота В. Петті свідчить про наближення нового витка в розвитку історико-економічної думки.

Наприкінці XVII століття на стику економічної теорії і практики виникає думка про необхідність викладання економічних знань. У «Нових дослідках про людський розум» (1704) його підтримав Г. В. Лейбніц (1646-1716). Слідом за Ф. Беконом, він указав на необхідність вивчення «незарєєстрованого людського досвіду», тобто по суті висловився й за розробку історії матеріальної діяльності людини.

Одночасно, коло історико-економічних творів поступово розширювалося. Як свідчить С. І. Крандієвський, в XVII столітті виходять роботи Джона Уїллера «Трактат про торгівлю» (1601), Ісаака Лафема «Історія торгівлі Франції» (1606), І. А. Верденгагена «Трактат про ганзейські республіки» (1629), де Лаата про Ост-Індську та Вест-Індську компанії, а також нарис голландської торгівлі Пітера де ля Кур у творі про економічну політику Голландії. Дві книги з історії торгівлі написав єпископ Даніоль Гюе (1717-1718 рр.). До цього переліку слід додати відомості І. Бекмана, який відзначав, що в 1727 р. у Лондоні вийшов твір невідомого автора «Історія головних відкриттів і удосконалень у різних мистецтвах і знаннях»; у тридцятих роках – робота з історії млинової справи, у сорокових – «Досвід історії витончених знань» (Ліон) з екскурсами в минуле окремих «технічних мистецтв». Декілька пізніше (1765) була видана «Історія гірської справи в Тіролі» Йозефа фон Шпергеса.

10.2. Розвиток взаємозв'язку економічної історії та економічної теорії у XVIII столітті

У в XVIII столітті настає новий етап взаємодії історико-економічної і теоретичної думки, пов'язаний з вченням фізіократів. Відкидаючи зовнішньоторговельні принципи меркантилізму, останні, як відомо, перенесли питання про джерело прибутку зі сфери обігу до сфери виробництва. Багатство, на їхню думку, створюється тільки в сільському господарстві, яке заслуговує всебічного стимулювання з боку держави. Визначивши об'єктом дослідження матеріальну діяльність, фізіократи вимушені були звертатися до її минулого. Здавалося б, це твердження спростовується головним твором засновника школи фізіократів Франсуа Кене (1694-1774) «Економічна таблиця» (1758). Дійсно, історико-економічне там нівелюється. Перед нами горизонтальний зріз

існуючого порядку речей. Але, якщо ми візьмемо творчість Кене в цілому, то побачимо, що ряд основних положень, що знайшли відображення в «Економічній таблиці», були розроблені в спеціальних публікаціях на основі широкого залучення історико-економічного матеріалу. Прикладом може бути стаття «Фермери» (1757), підготовлена для «Енциклопедії» Д. Дідро, яка містить думку про провідну роль землеробства та необхідність його підтримки урядом. Функціональна роль історико-економічного відрізняється тут значною різноманітністю. Воно виступає у формі підсумкових висновків про тяжке становище сільського господарства, порівняльної характеристики історико-економічних фактів (вивезення зерна, ціни), даних про досвід господарського розвитку Англії, аналізу довготривалих процесів (рух цін за 30 років) і ін.

Важливо відзначити, що творча взаємодія історико-економічного і теоретичного зводиться до постановки конкретного економічного завдання – необхідності державної підтримки сільського господарства. Цей же висновок простежується і в статті «Зерно» (1757). Оглядаючи минуле, Кене вказує на сумнівність успіхів мануфактури і несприятливість тенденцій у розвитку землеробства. Для підтвердження теоретичних положень ним широко використовуються історико-економічні факти. Те ж слід сказати і про статтю «Населення» (1756). Треба відзначити все ж, що методологічна значимість історико-економічного, як носія ідеї розвитку автором «Економічної таблиці» залишилося не зрозумілим. Суспільство в цій праці постає як об'єкт, що функціонує, але не розвивається. Аналізоване сьогодення розглядається поза зв'язками з минулим та майбутнім. У результаті виникає уявлення про сталу «вічну, природну» капіталістичну форму виробництва. Саме цей недолік фізіократичній думки особливо підкреслив К. Маркс у «Теоріях додаткової вартості». Певною мірою цього недоліку вдалося уникнути другому видному представникові цієї течії А. Р. Ж. Тюрго (1727-1781). Основою його «Роздумів про створення і розподіл багатств» (1766) є історико-економічне, причому не у вигляді фактів або екскурсів, а у формі глобального уявлення про рух капіталістичного сільського господарства та притаманних йому ознак. Відносини між хліборобом-власником і найманим працівником, що виникли внаслідок відділення виробника від засобів виробництва, складаються протягом тривалого історичного періоду. Суспільний розвиток постає як складний багатоплановий процес, що підсилюється. Не можна не погодитися з авторами «Всесвітньої історії економічної думки», які пишуть з цього приводу наступне: «... почавши з простих моментів капіталістичного землеробства, Тюрго поступово ускладнює предмет дослідження, вводячи все нові та нові моменти. При цьому всі наступні міркування його покояться на попередніх. Поділ праці в землеробстві розширюється до суспільних масштабів, з'являється ремесло, яке дає заняття тим, кому не дісталася, обмежена в своїх розмірах, земля. Хлібороби – продуктивний, ремісники – клас, що утримується за рахунок інших. Між ними відбувається обмін продуктами... Потім виникає відділення земельного власника від хліборобської праці, з'являється наймана праця в самому землеробстві і т.д.»

Такий підхід не був випадковістю. У XVIII столітті ідеї поетапного руху господарства все більше переплітаються з суспільними уявленнями про прогрес. У праці «Підстави нової науки про загальну природу націй» (1725) Джамбаттіста Віко (1663-1744) відзначав, що суспільство пройшло такі стадії розвитку: 1) дикість, (бродячий спосіб життя та збиральництво), 2) перехід до осілості та будівництва жител, 3) обробка ґрунту, 4) концентрація земель у руках «шляхетних», посилення залежності плебсу і його соціальної боротьби, 5) розвиток торгівлі, 6) зростання міст. Віко вказує на розвиток державних форм і підкреслює роль плебеїв в їх зміні. В уявленнях про господарський аспект розвитку суспільства Віко йде від Ксенофонта і Арістотеля, Варрона і Лукреція Кара, Бодена та Пуффендорфа. Економіка, політика, суспільне життя у нього тісно пов'язані. Разом з тим, у поглядах на розвиток суспільства, порівняно з А. Рамеллі та А. Монкретьєном, Віко робить крок назад. Засновуючи свій твір, головним чином, на аналізі робіт древніх авторів, він не бачить перетворюючої ролі «механічних мистецтв», нових знарядь праці та винаходів. Пояснюючи перехід від дикості до «людського суспільства», він указує на вирішальну роль парного шлюбу, дружби, релігії. Проте знаменитий італієць одним з перших підкреслив історичну роль трудящих мас – плебсу, вказавши на значення його боротьби у процесі зміни одних державних форм іншими. Але думка про визначальну роль механічних мистецтв у розвитку суспільства не тільки не згасає у XVIII столітті, але й у зв'язку з подальшими успіхами виробництва значно посилюється. У роботі «Про вдосконалення в мистецтвах» (1742) її повторює Давид Юм (1711-1776). На цій основі він будує свою схему періодизації, розрізняючи такі ступені розвитку господарства: 1) полювання і рибальство, 2) перехід до обробки землі, 3) відокремлення переробки сировинних продуктів землеробства, 4) мануфактура, 5) посилення обміну між землеробством і ремеслами.

Трохи раніше в «Персидських листах» (1721), Шарль Монтеск'є вказав на зв'язок розвитку ремісничого виробництва зі змінами політичного ладу. «Майже всі монархії, – писав він, – трималися тільки невіглаством у мистецтвах і руйнувалися тільки тому, що процвітанню мистецтв досягало в них занадто великих розмірів. Прогрес ремесел відіграє суттєву роль у розвитку народів. Знаменитий «Дух законів» (1748) включає вже цілий ряд історико-економічних екскурсів. Окремі сфери господарського життя постають у поступальному русі. Увагу автора привертає історія грошового обігу, власності, торгівлі, господарського права, виробництва. Весь суспільний розвиток набуває форму закономірного процесу. До цієї точки зору підійшов Ж. Ж. Руссо (1712-1770). В основі його розуміння суспільного прогресу також лежать історико-економічні уявлення. Він розрізняв: 1) Природний стан первісних людей. 2) Придбання технічних навичок і знань. Виготовлення знарядь праці. Будівництво жител. 3) Відокремлення сім'ї. Появу власності, зіткнень і роздорів. 4) Виникнення соціальної нерівності. 5) Переворот, пов'язаний з утановленням двох «мистецтв»: обробки металів і землеробства, 6) Створення суспільного зв'язку. Формування держави.

Історико-економічні уявлення Тюрго до певної міри узагальнювали досвід попередників. Опосередковано про це свідчить його промова в Сорбонні 11 грудня 1750 («Послідовні успіхи людського розуму»), а також «Міркування про всесвітню історію». В останній роботі, розглядаючи поступове сходження суспільства, він виділяє ряд послідовних господарських ступенів: 1) Дикість і пов'язане з нею основне заняття – полювання. 2) Приручення тварин. 3) Перехід до землеробства. Пом'якшення звичаїв. 4) Поява механічних мистецтв, торгівлі, цивільного життя. Механічні мистецтва постійно вдосконалюються. «Вони повільно, але правильно готують більш щасливі часи». Таким чином, одна з фундаментальних думок Тюрго про взаємозв'язок розвитку суспільства з розвитком форм господарського життя, його теорія прогресу має широку історико-економічну підставу.

Не можна не підкреслити й таке. В. П. Волгін у роботі «Розвиток суспільної думки у Франції в XVIII столітті» відзначав, що в «характеристиці основних етапів господарського життя схема «Енциклопедії» нагадує схему Тюрго». Це, безумовно, не дає ще підстави говорити про прямий вплив, але дозволяє все ж зробити висновок про те, що і енциклопедисти також відобразили процес наростання потреб в історико-економічних знаннях. До цього підштовхували й об'єктивні процеси.

Поширення фізіократичного погляду на виробництво, як основне джерело багатства, підводило до думки, що економіка є основою життя суспільства, а її теорія – найважливішою областю людських знань. У навчальних закладах починається викладання узагальнених економічних відомостей, так званої камералістики. Вона читається: з 1730 р. – в університеті м. Упсала (Швеція), з 1751 р. – в Оксфорді, з 1752 р. – у Віденському колегіумі і т.д. Посилюється інтерес економістів до минулого. К. Томазіус говорить про вивчення економічного досвіду з метою створення розумних правил. Г. Цинкен підкреслює необхідність вивчення історії господарських занять в інтересах економічної практики. Все більше, як ми побачимо нижче, назріває необхідність у галузевих історико-економічних знаннях. На гребені цієї нової хвилі, в якій нерозривно злилися потреби господарської теорії та практики, знову спливає питання про історію господарства, як самостійної галузі знань.

Відомий енциклопедист Даламбер (1717-1783) у «Нарисі походження і розвитку наук» (передмова до «Енциклопедії») слідом за Ф. Беконом і Лейбніцем, висловлюється за необхідність виокремлення «історії мистецтв». Його думка гранично чітка: між іншими галузями знань «повинна бути виділена історія мистецтв (ремесел), що розповідає, як люди вживали дари природи, щоб задовольнити свої потреби». Даламбер немов рогнозує наступаючий, якісно новий період взаємодії між господарською практикою, теорією і галузевими історико-економічними знаннями. Цей період припадає на 60-90 рр. XVIII століття.

Зростання кількості населення, поглиблення поділу праці та подальше розширення товарно-грошових відносин, створюють передумови для значних змін у сільському господарстві. У цілому ряді західноєвропейських країн у

повну силу розгортається так звана аграрна революція. Здійснюється перехід до травопільної системи землеробства, вдосконалюються знаряддя праці, агротехніка, ростуть площі під кукурудзою і картоплею, знищуються общинні пережитки, поширюються штучні луки, стійлова відгодівля худоби і т.д. Ці зміни значно підвищують цінність господарських знань. Тільки у Франції у XVIII столітті було видано 970 томів сільськогосподарської літератури. Великою популярністю в Західній Європі користувалися роботи з теорії агротехніки таких авторів, як Джетро Талл (Англія), Жан Роз'є (Франція), Артур Юнг (Німеччина). З'являються періодичні видання, присвячені проблемам розвитку сільського господарства, ремесла і комерції. Виходить «Економічний магазин Данії і Норвегії», «Записки вільного економічного товариства», «Сільський житель», «Економічний магазин» у Росії, «Журнал економіки», «Журнал комерції» і «Ефемериди» у Франції. Виникають товариства сприяння розвитку цілого ряду або окремих галузей господарства. 1756 року у Франції «Товариство допомоги сільському господарству, промисловості та торгівлі» організовує відомий економіст Гурне. Рік потому, аналогічні об'єднання виникають у Тулузі, Ліоні, Руані, Орлеані та інших містах. У 1757 р. спеціальна комісія по сільському господарству створюється в Данії. Через декілька десятиліть з'являється Філадельфійське товариство сприяння агрокультурі (1785) і Агрокультурна спілка в Південній Кароліні. Умови, що створилися, безумовно, позначаються на змісті літератури, що фіксує і пропагує господарський досвід. Усе більше виявляється тенденція переходу від простої реєстрації досвідних фактів до теоретичних узагальнень і паралельно їй, у структурі теоретичного, підвищується питома вага історико-економічного.

Крок за кроком, прогресує процес відокремлення галузевих історико-економічних знань. У кінці XVIII століття в Німеччині з'являються «Історія Оснабрюка» Ю. Мезера (1720-1794), а також «Історія німецького сільського господарства» К. Антона (1799). Ще в більш яскравій формі процес відокремлення проявився у сусідній Франції. Наявність великого феодального землеволодіння, малоземелля і посилене оподаткування селянства, черезсмузжя, примусові сівозміни, огорожування та інші явища створювали тут особливо напружену обстановку. Невирішеність цілої низки практичних проблем змушувала звертатися до історико-економічного досвіду, досліджувати процеси, що мають вихід у сучасність. Саме тому в 60-х роках XVIII століття тут публікується «Історія стародавньої агрокультури» Де Пласа. Трохи пізніше з'являються «Елементи землеробства» Дюгамель де Монсо з екскурсами в історію сільського господарства стародавнього Риму. У 1779 р. у Парижі видає книгу з історії сільського господарства Бютель Дюмон. Необхідність історико-економічних аспектів була пов'язана і з боротьбою, що розгорнулася за свободу хлібної торгівлі (екскурси про англійську хліботорговельну політику в книзі Ербера про хлібну поліцію, про хлібну торгівлю Франції до 1764 р. у журналі «Ефемериди» і т.д.). Тенденція до поступового посилення ролі історико-економічного в теоретичному і

відокремлення галузевих історико-економічних знань спостерігалася і в сфері промисловості. Її загальною матеріальною основою були прогрес мануфактури. У творі Саварі де Брюлона вже чітко видно елементи теоретичного. Дається визначення мануфактури, уявлення про керівництво і урядове регулювання цього виду виробництва. Потім представлена його підгалузєва структура з переліком товарів, що виробляються. Книга містить історико-економічні відомості про виникнення вовняних і суконних мануфактур в Англії. «Торг Амстердамський» Жан П'єра Рікара (1674-1728) дає просторову характеристику ремісничого виробництва в Голландії. Це один з етапів на шляху до історико-економічного. Масштабність і різноманітність занять породжують уявлення про досягнутий рівень, сприяють формуванню загальних понять про розвиток і підвищення зацікавленості до минулого. Цей інтерес найчастіше мав чисто практичні причини. Відомий громадський діяч, історик і один з перших російських істориків-економістів В.Н.Татіщев (1686-1750) у «Пропозиціях про розмноження фабрик» (1745) дає історико-економічний огляд політики Петра I в області ремісничого виробництва. Ретроспектива в даному випадку повинна була підтвердити необхідність заходів, що пропонуються. Залучення відомостей про розвиток мануфактурного виробництва в західноєвропейських країнах дає можливість В. Н. Татіщеву визначити основні причини переваг Англії та Голландії над Іспанією і Францією («Уявлення про купецтво і ремесла» 1748). Виходячи з добутих аргументів, він звертається потім до історії заохочення ремесла в Росії і знову пропонує ряд заходів щодо його вдосконалення.

Розглянуті явища були характерні і для торгівлі. Зростання обсягів і масштабності товарообігу, ускладнення структури і форм організації цієї галузі стимулювали потребу в узагальненні досвіду та трансформації його в теорію. Історико-економічному в цьому процесі належала одна з визначальних ролей. Подібно сільському господарству і промисловості, одночасно тут відбувається активний процес виокремлення галузевих історико-економічних знань. У 60-80 х рр. XVIII століття були опубліковані такі основні історико-економічні роботи: «Досвід історії торгівлі» (1764) Шлецера, «Історичний та хронологічний нарис торгівлі» (1764) Андерсона, «Філософська і політична історія про заводи та комерцію європейців у обох Індіях» (1770) Рейналя, «Історія англійської торгівлі з найдавніших часів до наших днів» (1776) Таубе, «Історико-політичне дослідження гільдій» (1782) Фірінгабера, «Історія німецької торгівлі та судноплавства» (1785) Фішера і т.д. Щоб з'ясувати головні особливості взаємодії історико-економічного і теоретичного, звернемося до тих творів, де вони ще не виокремлені, як, наприклад, у згаданій вже роботі про комерцію Саварі де Брюлона. Історичну передмову до свого твору він починає з твердження, що могутність держави і її слава залежать від комерції. Далі йде нарис розвитку торгівлі від стародавнього Єгипту та Фінікії до Ост-Індської компанії в Голландії. Історико-економічні дані покликані підтвердити тезу про суспільну значимість торгівлі, підкреслити її поступовий розвиток, пробудити у купецтва почуття причетності до цього грандіозного довгострокового процесу.

З цією ж метою наводяться приклади успішних комерсантів (Якова Кера, Козьми Медичі), зазначається, що купецтво представляє провідну силу третього стану. В теоретичній частині роботи визначаються види комерції. Не важко припустити, що їх підставою є історико-економічне спостереження. Останнє, як і характеристика комерції окремих країн і регіонів, розраховане на практиків. Теоретичній характеристиці комерційних банків у книзі передують з'ясування їх походження. Нагадаємо, що твір Саварі вперше було видано на початку століття. Наступні десятиліття викликали значні якісні зміни як у самій торгівлі, так і в співвідношеннях історико-економічного і теоретичного, що стосуються цієї сфери. Це підтверджує, на наш погляд, книга Карла Гюнтера Людовіці «Нарис повної купецької системи», що побачила світ у 1756 році. Її структура складається з трьох частин: 1) окреслення повної купецької системи, 2) початкові підстави торгової науки, 3) історія торгівлі водним і сухопутним шляхом. У порівнянні з твором Саварі праця Людовіці відрізняється якісно новим рівнем теоретичного та історичного. «Я не думаю, – без натяків заявляє Карл Гюнтер, – що став би хтось оскаржувати моє задоволення, що я є перший, який настільки важливе, як і вельми потрібне купецтво, або купецьку науку, привів в порядок і з мистецтвом влаштував систему. Ніхто до мене не думав, що загальна торгівля складається з трьох частин: 1) знання товарів, 2) торгової науки та 3) рахівництва або порядного тримання купецьких книг». Відносно цієї теоретичної системи історія торгівлі є, на думку автора, «великою вчителькою», так як «дає підставу до торгової науки» і дозволяє виробити загальні правила.

З нею безпосередньо пов'язане обґрунтування та поглиблене розуміння торговельної політики та торгової системи. Історія є важливою підмогою для тих, хто управляє торгівлею держави. Знання її необхідно купцям, які здійснюють масштабні комерційні операції, і дрібним торговцям як відомості про минуле «свого прожиткового стану». Торгова історія сприяє кращому розумінню низки поточних явищ і процесів, а також здійснює вплив на державне право. У другій частині роботи Людовіці призводить опис відомих йому історико-економічних праць, присвячених комерції. Матеріали, які в них містяться, ймовірно, були використані ним і в першій теоретичній частині твору. Про це свідчать сторінки про користь торгівлі, про міновий і покупний борги та ін.

Подібно сільському господарству, промисловості та торгівлі, потреби вдосконалення практики та подальшого розвитку теорії в галузі фінансів підсилюють їх союз з історико-економічним і створюють передумови для відокремлення історії фінансів. Це припадає на ту ж другу половину XVIII століття. З кінця 50-х років по 1804 р. були опубліковані такі основні роботи: «Дослідження і розгляд фінансів Франції з 1551 по 1721 рік» (1736) Ф. Форбонне, «Нотатки з історії фінансів» (1760) Бомона, «Німецька історія фінансів» (1701) Хюльмана, «Історичний розвиток німецького оподаткування з часів Каролінгів до наших днів» (1795) Ланга, «Досвід історії римських фінансів» (1804) Хегевиша і т.д. Усе більше уваги привертає історія цін

(У. Флітвуд, Д. Сміт, Герберт де Сен-Мор). Розглянуті процеси дають підставу вважати XVIII століття періодом особливо активного формування історико-економічних знань і поступового посилення їх значимості в економічних науках.

Вплив розглянутого процесу простежується, на наш погляд, і в ході формування знань про розвиток суспільства. У 1767 році виходять роботи А. Фергюсона «Досвід історії громадянського суспільства» і Ленгле «Теорія цивільних законів або основні початки суспільства». Особливо сильно історико-економічне підґрунтя теоретичного виявляється у Адама Фергюсона. Господарство і власність, нерівність, громадянські установи у нього історичні. Невеликий розділ його твору присвячено історії «мистецтв». Автору відомий розподіл ремесел, «що відкриває джерела багатства». Фергюсон також говорить про прогресивний рух мистецтв, але бачить і його негативні наслідки. «Невігластво, – пише він, – є мати промисловості так само як і марновірства... Через це рукоділля найбільш процвітають там, де найменше приймається в раду розум, і де майстерня або робоча камера може без особливих зусиль уяви постати машиною, частина і якої суть люди». З розвитком вчення про державу, державне господарство, ускладненням останнього і посиленням потреб в інформації про його стан, прискорюється формування статистики. При цьому у Ахенваля статистичним описам передують історія. Шпренгель вважає нову науку історичним знанням. Якщо стара статистика розглядала тільки теперішній стан держав, то в кінці XVIII – початку XIX ст. усвідомлюється її ставлення до відображення історико-економічного розвитку. Шльоцер відзначає, наприклад, що історія є поточна статистика, а статистика – застигла історія.

Новий етап у розвитку історико-економічних знань став однією з фундаментальних передумов формування якісно нового рівня теорії матеріального виробництва. У 1776 р., з'являється знаменита праця класика буржуазної політичної економії Адама Сміта (1723-1790) – «Дослідження про природу і причини багатства народів». Основою її змісту, як відомо, була розробка теорії трудової вартості, погляд на прибуток і ренту як вирахування з продукту труда робочого та хлібороба, розгляд капіталу як знаряддя експлуатації. Розуміння найважливіших категорій капіталістичного виробництва уявлялося безпосередньо пов'язаним з його серцевиною – працею. Такий підхід обумовлювався не тільки практичним освоєнням попередньої економічної думки (меркантилізм, вчення фізіократів) і реальними економічними процесами, що визначилися у 70-х рр. XVIII століття (аграрні перетворення, початок промислового перевороту), але в значній мірі також історико-економічними даними про успіхи різних галузей і сфер господарства, зміцнілим історико-економічним переконанням про благотворний вплив промисловості та торгівлі на суспільний прогрес. Не випадково на початку своєї роботи Сміт констатує таке: «Народи, що досить далеко просунулися вперед відносно мистецтва, розуміння та кмітливості в застосуванні своєї праці, вживали вельми різні методи для того, щоб надати праці відомий характер і направлення...». Теза такого роду могла виникнути тільки на основі обширної

історико-економічної інформації. Те ж слід сказати і про такі думки Сміта: «Торгівля і промисловість поступово приводили до встановлення порядку і нормального управління, а разом з ними й до забезпечення свободи і безпеки особистості. Чого б ніколи не могли б зробити при всій своїй примусовості феодалні установи, було поступово здійснено безшумною і непомітною дією зовнішньої торгівлі та мануфактур». Правда, в одному з місць у своєму творі, приводячи аналогічні висловлювання, він посилається на «Досвіди» свого друга Давида Юма, зокрема, на його «Досвід про торгівлю». Слід нагадати все ж, що Юм, який написав ще в 1742 р. есе «Про вдосконалення в мистецтвах», був однією з ланок у ланцюзі авторів, що час від часу повторювали ідею про прогресивний характер розвитку технічних мистецтв і комерції. Подібні історико-економічні міркування в XVIII ст., були і в інших авторів (Монтеск'є, Рейналь), добре відомих Сміту, як свідчить про це зміст книги.

Для нас важливо підкреслити таке: одна з найважливіших історико-економічних ідей, що поступово посилюється протягом ряду століть, глибоко увійшла в тканину одної з найважливіших теоретичних праць політичної економії капіталізму. Це, безумовно, не єдиний факт. Структура історико-економічного в творі А. Сміта, крім цього, включає ще три основних аспекти: 1) використання історико-економічних робіт і творів, що містять історико-економічні відомості; 2) історико-економічні екскурси в текстах основних теоретичних розділів; 3) самостійні історико-економічні розділи. Що стосується першого аспекту, то тут спочатку необхідно відзначити, що всі використані джерела можна розділити на чотири основних групи: 1) присвячені історії цін; 2) ті, що містять відомості про ввезення дорогоцінних металів і умови оренди копалень; 3) ті, що розглядають історію міст і країн; 4) ті що досліджують розвиток торгівлі, праці, доходів.

У главі XI – Земельна рента (книга 1) автор використовує роботи Борлеса «Природна історія Корнуельса» і Фрезьєра «Подорож по південних морях», в яких містилися історико-економічні відомості про розміри рентних платежів в олов'яних і срібних копальнях. Дані підтверджували теоретичні положення про невисокий рівень ренти, що дістається землевласникові. У розділі третьому «Про коливання в співвідношенні вартості продуктів ...» цієї ж глави приводяться матеріали, взяті з твору У. Флітвуда «Хроніка цін» (1707). Огляд цін на пшеницю з 1202 по 1597 рр., що склав Флітвуд, Сміт використовує в якості додатка до I-ої глави. Аналіз цифрових даних, що характеризують довгострокову динаміку цін, дав можливість визначити тенденції в коливанні вартості срібла і виявити його взаємозв'язки з цінами інших товарів. У цих же цілях використовуються історико-економічні факти з робіт Дюпре де Сен-Мора («Дослідження про ціни ...», 1762), Герберта («Досвід про хлібну політику», 1762, Медженса («Додавання до «Всесвітнього купця», 1756), Рейналя («Філософська і політична історія про заводи і комерції європейців в обох Індіях», 1770), Джона Сміта («Хроніка сільськогосподарська-торгова або записки про вовну, вовняні мануфактури і торгівлю», 1747), Мессанса («Дослідження про населення фінансових округів», 1766»). У третій главі

«Виникнення і розвиток міст після падіння Римської імперії» (книга III) для ілюстрації умов існування громадян і шляхів виникнення мануфактури використовуються приклади, взяті з робіт Барді «Історичний трактат про міста і борги» та Санді «Громадянська історія Венеції». Розкриваючи вплив торгівлі міст на стан сільських місцевостей, автор звертається до історико-економічних деталей з «Історії Італії» Гвічардіні.

Глава перша п'ятої книги «Про витрати на громадські роботи і громадські установи» містить посилання на роботу А. Андерсона «Історичний і хронологічний огляд торгівлі» (1764), а в главі третій наводяться відомості про державний борг Великобританії з «Історії державних доходів» (1758) Послтуейта. Історико-економічні факти перерахованих і низки інших робіт використовувались для обґрунтування теоретичних положень. У ряді місць А. Сміт особливо підкреслює якість вихідного історико-економічного матеріалу. Це знайшло відображення в його оцінці авторів окремих робіт. «Єпископ Флітвуд і Г. Дюпре де Сен-Мор, – відмічав він, – є тими двома авторами, які, мабуть, зібрали з великою ретельністю і точністю ціни на різні предмети в старовинні часи». У другому місці Дюпре де Сен-Мор, Мессанс і Герберт названі «старанними і працьовитими збирачами цін на хліб». Із особливою повагою згадується «дуже сумлінний і обізнаний автор «Записок про вовну», високоповажний Джон Сміт».

Вплив окремих особливо змістовних творів, таких, як «Дух законів» Монтеск'є та «Філософської та політичної історії» Гійома Рейналя, створеної за участю Д. Дідро і П. Гольбаха, не зводиться до використання окремих історико-економічних фактів, а, як ми вже частково відзначили на початку, простежується на рівні методологічного підходу (трактування прогресивності розвитку промисловості та торгівлі, історичність низки економічних процесів та ін.). Більшість же відомостей, почерпнутих з джерел, є основою або підтвердженням теоретичних положень. Специфіка взаємодії історико-економічного особливо виразно простежується у I-ій книзі роботи А. Сміта. Поділ праці трактується там як наслідок обміну. Потім розглядаються гроші. За ними слідує вартість. Вже в цій схемі викладання кидається в очі не історичність послідовності перелічених категорій. Насправді їх логічні взаємозв'язки мають такий характер: поділ праці – обмін – вартість – гроші. Історико-економічне у Сміта, як бачимо, до певної міри уможливлене. Представлення про тимчасову послідовність економічних явищ уже є, але недостатність наукових розробок, присвячених ретроспективі, позначається на розумінні їх логічних співвідношень. Там же, де дозволяють вихідні дані, історико-економічні екскурси значно посилюють теоретичне. В тексті четвертої глави ряд сторінок присвячений походженню грошей. Їх історія викладається переважно в лінійному плані. Зміни функціонального простежуються слабо. Стихийний обмін товару на товар поступово призводить до виділення спеціальних обшинних одиниць обміну (худоба, сіль, раковини). Пізніше для цієї мети використовуються металеві злитки. Виникає карбування монет. Гроші стають загальним знаряддям торгівлі. Виявлення причин появи грошей дає

можливість зрозуміти їх необхідність і, значить, служити обґрунтуванню значущості цієї категорії. Крім того, воно дозволяє з'ясувати їх найважливіші функціональні ознаки як засобу обігу. Історико-економічне, таким чином, у своїх узагальнюючих кристалізаційних пунктах, породжує елементи теоретичного.

Розглядаючи заробітну плату, Сміт підкреслює, що в первісному стані суспільства, де відсутня приватна власність, весь продукт праці належав працівникові. З появою приватної власності на землю ситуація змінюється. Землевласник вимагає частку з продуктів праці, створеного трудівником. Останній матеріально залежить від власника, який в значному ступені визначає і заробітну плату. Те ж спостерігається в промисловості. Господар має значні переваги. Закон на його боці. Робочий протистоїть підприємцю. На цьому ґрунті виникають сутички. Тут історико-економічне служить спільною основою викладу. Воно дає можливість визначити умови і сутність однієї з найважливіших сторін суспільного життя – взаємозв'язку економічних і соціальних процесів. При цьому виявляються причини та особливості соціальних відносин роботодавця і робочого. Разом з тим, як і в попередньому прикладі, ми зустрічаємося з позаісторичним підходом до розглядуваної категорії. Зарплата виникає на певному етапі, але за сутністю не має своєї чіткої ретроспективи, і ця обставина трохи звужує і розуміння масштабності розглянутих соціальних процесів. Історико-економічне в даному творі виконує також функцію перевірки істинності окремих теоретичних положень. Так, засумнівавшись у висновку Мессанса про те, що кількість і вартість товарів ряду виробництв набагато більше в роки дешевизни, ніж у періоди дорожнечі, Сміт розглядає розвиток виробництва грубих вовняних тканин і приходиться до висновку, що продукція мануфактур, що працюють на експорт, залежить від стану попиту зовнішнього ринку, від миру або війни, конкурентів і т.д.

У структурі політико-економічного історико-економічне часто виступає в ролі змістовних екскурсів або більш-менш розлогих нарисів. Глава XI «Земельна рента» (книга I) містить «Нарис коливання вартості срібла протягом останніх чотирьох століть» – досить об'ємне і змістовне дослідження, що направлене проти меркантилізму. Але це, так би мовити, кінцева мета. У тексті ж нарис безпосередньо пов'язаний з підтвердженням теоретичних положень, що характеризують співвідношення між попитом та пропозицією. Причому, перш ніж стати підтвердженням, ретроспективне було вихідним матеріалом аналізу. Таким чином, зв'язок історико-економічного і теоретичного в даному випадку ускладнюється і в процесі дослідження проходить такі етапи: а) вихідна історико-економічна основа, б) аналіз, в) поділ основи в ході аналізу на окремі теоретичні положення та приклад, що підтверджує їх; нерозривність взаємозв'язків цих частин; г) ставлення історико-економічного підтвердження і приватного теоретичного до теорії меркантилізму, що спростовується.

Структура історико-економічного в розглянутому творі А. Сміта включає також самостійні історико-економічні глави (книга III). Між ними, як ми

побачимо, існують глибокі логічні взаємозв'язки, що дає підставу розглядати їх як комплекс проблем, підлеглий спеціальним завданням.

У главі другій «Про перешкоди розвитку землеробства в давній Європі після падіння Римської імперії» послідовно розглядається положення власності на землю, виникнення дворянства і залежного селянства, нераціональність праці кріпаків, поступовий перехід до половничества, а потім до фермерства. Положення селянства погіршується високими податками і нераціональністю землеробської політики феодальної держави.

У третьому розділі (III-ї книги) «Виникнення та розвиток міст після падіння Римської імперії» висвітлені зародження міст, їх боротьба з синьйорами за підтримки державної влади, успіхи розвитку торгівлі та мануфактури та ін.

Четверта глава («Як торгівля міст сприяла зростанню добробуту сільських місцевостей»), в основному, присвячена характеристиці позитивного впливу торгівлі та мануфактури на сільське господарство. У результаті цього відбувається економічний підрив господарства феодала і виявляється необхідність вимушеного переходу до оренди землі. Відносини між поміщиком і селянином змінюються. Феодал втрачає силу. Водночас розвиток торгівлі та промисловості сприяв і вдосконаленню управління, зміцненню свободи і безпеки особи. Здійснився важливий суспільний переворот.

Як бачимо, негативним процесам у сфері феодального землеволодіння протистоять позитивні процеси, що розвиваються в містах. З плином часу вони справляють істотний вплив на сільське господарство, що призводить до якісно нового стану соціально-економічної дійсності. Перед нами по суті одна з нових спроб підходу до господарства як єдиного цілого, в рамках якого існують причинно-наслідкові взаємозв'язки, складне переплетіння яких обумовлює динаміку всього макрооб'єкта. Можна сказати, що А. Сміт не тільки поставив, але до певної міри і приступив до вирішення проблеми пояснення переходу від феодалізму до капіталізму. Таким чином, був зроблений істотний крок на шляху історико-економічного аналізу глобального процесу розвитку. Одночасно виявилось, що стара ідея прогресивної ролі технічних мистецтв і торгівлі отримала новий аспект наукового обґрунтування. Вона як би вилучалась зі сфери відокремлених здогадок і констатації і переносилась в область історико-економічного аналізу. Тим самим було зроблено ще один наголос на суспільній ролі матеріальних факторів. Унаслідок зв'язку даних процесів наукова значимість історико-економічного як носія матеріалістичних тенденцій суттєво посилилась. Усе сказане свідчить про те, що історико-економічне (збагачене теоретичним) було піднято Смітом на таку висоту, з вершин якої вже проглядався і його подальший багатосторонній прогрес і його абсолютно виняткова роль у розвитку політико-економічних знань у XIX столітті.

Що стосується функціональної ролі розглянутих глав відносно до смітівської теорії капіталістичного виробництва, то вона, на нашу думку, виявляється в таких основних формах:

1. Історико-економічне у спробі пояснити перехід від феодалізму до капіталізму по суті замінює ще не дозріле теоретичне, будучи одночасно його початковим шаблоном.

2. Воно впритул підводить до думки про закономірності нової капіталістичної стадії розвитку матеріального виробництва.

3. Йому властива критична функція відносно феодального ладу і, отже, прагнення довести істинність теоретичних положень, що видвинуті.

4. Прагнення до глобального загальногосподарського історико-економічного аналізу, який поєднується, як ми бачили, з позаісторичним підходом до розподілу праці, зарплати, капіталу, продуктивності праці, виявляє особливості логічного на ранніх і різнорівневих стадіях асиміляції ним міцніючого історичного.

5. Історико-економічний аналіз матеріальних відносин, в умовах приватної власності доповнює, деталізує теоретичні положення з даного питання і, поряд з іншими фактами, свідчить про закономірності посилення міжнаукових зв'язків історії народного господарства і політичної економії.

6. Кожен з розглянутих розділів, по суті, присвячений дослідженню довготривалого історико-економічного процесу, що розвивається в межах господарства. З точки зору сучасних уявлень це, до певної міри, підтверджує думку про те, що між теоретично-осмисленою системністю і довгостроковими процесами про об'єкт існують глибинні взаємозв'язки.

Інтуїція дозволила Сміту зробити важливий, правда, мало усвідомлений крок і в цьому методологічному напрямку.

Сказане дає підставу зробити висновок, що в процесі взаємодії історико-економічного і теоретичного був досягнутий абсолютно новий рівень історико-господарських та теоретичних знань з широким спектром творчих функціональних можливостей.

10.3. Творчі взаємозв'язки економічної історії та економічної теорії у XIX столітті

Під впливом промислових переворотів, що проходили в країнах Західної Європи в період з 60-х рр. XVIII століття до 70-х рр. XIX століття інтерес до історії промисловості, сільського господарства та торгівлі значно посилювався. Виходять такі роботи як «Історичний опис торгівлі, промисловості та землеробства найважливіших торгових держав нашого часу» (1830-1845) Гюліха, «Рух виробництва» (1843) В. Шульца і цілий ряд інших. Одночасно розширюється коло історико-економічних досліджень, розрахованих на політико-економічні роботи і практику (Юр «Філософія фабрики», 1825; Джейкоб «Історичне дослідження про виробництво і споживання дорогоцінних металів», 1831; Джильберт «Історія та принципи банків»; Тук «Історія цін», 1858 і т.д. У розглянутий період чітко визначилися також історико-економічні аспекти в роботах таких німецьких економістів, як Краузе («Досвід системи національної та господарської економії», 1830), Баумштарк («Державний

кредит і громадська заборгованість, 1838) і, Ф. Ліст («Інтернаціональна торгівля й торговельна політика німецького митного союзу», 1842). Частина історико-економічних уявлень А. Сміта про громадянське суспільство була критично освоєна Г. В. Ф. Гегелем.

Так, у структурі післясмітовських економічних і соціологічних досліджень, особливої уваги заслуговують роботи, в яких здійснений в тій чи іншій мірі новий синтез історико-економічного і теоретичного, де все наполегливіше підкреслюється думка про основоположну роль матеріального виробництва в житті суспільства і де історико-економічний підхід поступово перетворюється в історичний метод дослідження економічних процесів. До них, у першу чергу, відносяться окремі твори відомого мислителя, соціаліста-утопіста Сен-Сімона (1760-1825). Стара, яскраво представлена у А. Сміта ідея про прогресивну роль поступального руху промисловості отримує у нього особливо потужне звучання завдяки чіткому історико-економічному обґрунтуванню. Твір «Погляд на власність і законодавство» включає розділ, присвячений історії класу промисловців, до яких відносяться, на думку автора, не тільки робітники і землероби, але й фабриканти, купці, банкіри. У давнину цей клас був поневолений військовим станом. Потім прийшло кріпацтво. Позбавлення від прямого свавілля синьйорів було значним соціальним досягненням, але і після цього зберігалася певна залежність від дворян, попів і військових, що привласнювали частину чужої праці. Подальша боротьба промисловців призвела до представництва в становому парламенті та завоюванню політичних прав. Ця соціальна еволюція нерозривно пов'язана із зростанням промисловості. Остання сприяла розвитку потреб населення і посилення військової могутності держави. Діло промисловців розглядається як «дійсний центр і вогнище цивілізації». У «Катехізисі промисловців» (1823-1824), розвиваючи дану точку зору, Сен-Сімон дає історико-економічний нарис розвитку промисловості у Франції, починаючи з нашестя франків на Галлію і закінчуючи сучасним для нього періодом. При цьому з'ясувалося, що з прогресом цивілізації діяльність населення приймала, в основному, промисловий характер, а промисловий клас «безперервно набував усе більшого впливу, в той час як інші класи весь час втрачали його». Для знаменитого соціаліста-утопіста успіхи індустрії були основним фактором і гарантом життєдіяльності суспільства, єдиним джерелом його багатства і щастя. Тому не випадково майбутнє людства у нього нерозривно пов'язане з науковою, планово-організованою індустрією. Як бачимо, історико-економічне у Сен-Сімона виконує творчу функцію. З його допомогою з'ясовується значимість розвитку виробництва та «промислового класу», що приводить його в рух. На цій основі розробляються теоретичні положення майбутнього суспільного ладу. Одночасно історико-економічне збагачується уявленнями про класову боротьбу і про об'єктивності громадського прогресу. Будучи серцевиною теоретичного, історико-економічне у Сен-Сімона водночас було вихідним шаблоном подальших наукових досліджень. Відомо, що історико-економічні аспекти у творчості

французьких істориків періоду реставрації – Тьєррі і Гізо виходять з цієї першооснови.

Логіка розгляду нашої проблеми підказує необхідність короткого звернення і до творчості іншого соціаліста-утопіста – Шарля Фур'є (1772-1837). Як і у Сен-Сімона, стара історико-економічна ідея зростаючої ролі промисловості у розвитку людського суспільства підкреслена там особливо виразно і вона покладена в основу періодизації історії. У відповідності з цим в «Новому промисловому і громадському світі» (1829) розрізняються три основних історичних етапи: а) етап, що передує промисловості, б) дрібна промисловість, в) велика промисловість.

Необхідно підкреслити і наступний особливо важливий аспект. У творчості Сен-Симона і Фур'є історико-економічне (пов'язане раніше в основному з історією матеріального виробництва) почало тісніше об'єднуватися з соціально-економічним, яке до цього розвивалося дещо відособлено (твори Ла Босі, Антоніо Бручолі, Антона Франческо Доні, Марка Джіроламо Віда, Людовіко Агостіно, Дж. Беллерса і багато інших) або в якості фрагментів політико-економічних робіт (А. Монкретьєна, Буагільбера, Тюрго, А. Сміта). Положення і роль працюючих, протилежність багатства і бідності з цього періоду ще більше стають сферою історико-економічних і теоретичних досліджень. Об'єктивною основою даної тенденції був розвиток промислових переворотів, загострення соціальних суперечностей і класової боротьби.

Успіхи розвитку господарства в перших десятиліттях ХІХ ст. і пов'язана з ними соціальна проблематика, все більше висвітлення цього процесу в історико- і соціально-економічній літературі поступово підготовляли логічний перехід від ідеї все зростаючої значущості промисловості до думки про основоположну роль матеріального виробництва в житті суспільства. З'являються перші, ще дуже неясні, здогадки. У 1838 р. у Німеччині вийшов перший том роботи Лавернь Пегільєна «Основи науки про суспільство», в якій автор підкреслював необхідність історико-економічного трактування суспільного розвитку. «Ймовірно наука про суспільство як така, – писав він, – до цих пір настільки мало просунулася вперед тому, що економічні форми недостатньо розрізнялися, ігнорувалося, що вони утворюють основу всієї організації суспільства і держави. Не зверталась увага на те, що «виробництво, розподіл продуктів, культура і поширення культури, державна форма запозичують свою силу і отримують свій розвиток виключно з форм господарства...». Така постановка питання треба думати, свідчила і про те, що проблема інтерпретації розвитку суспільних процесів на основі творчої взаємодії історико-економічного і теоретичного на передових рубежах суспільних наук ще більше ставала об'єктивною необхідністю.

У 30-40-х рр. ХІХ в., як зазначалося вище, почастишали і спроби її практичного вирішення. Їх результати, мабуть, найяскравіше виявилися в творах окремих представників економічної теорії. Прикладом може служити робота англійського економіста, прихильника класової гармонії Річарда Джонса (1790-1855) «Досвід про розподіл багатства і про джерела податків» (1831), в

якій широко використовувався історико-економічний підхід до господарських явищ і процесів.

Рента, за його думкою, виникла в глибокій давнині на основі приватної власності. Визначивши її основні види (барщина, іздольщина, фермерська рента), Джонс досліджує їх походження і особливості прояву в різних країнах і тільки на цій основі робить теоретичні висновки. Історико-економічний підхід піднімається автором до рівня усвідомленого історичного методу. Ця обставина дозволила йому окреслити загальні взаємозв'язки між змінами капіталістичного виробництва і відносинами різних класів у суспільстві. На ґрунті історико-економічного у Джонса сформувалося поняття економічної структури націй, під якою розумілися «відносини між різними класами, які встановлювалися, насамперед, унаслідок введення власності на землю і розподілу її надлишкового продукту, потім піддавалися модифікації і зміні (в більшій чи меншій мірі) завдяки появі капіталістів в якості агентів виробництва та обміну багатств і в якості осіб, які годують і дають роботу трудящому населенню.

Економічна структура розглядалася як ключ до пояснення минулого і поточного суспільного розвитку. У зв'язку з цим Маркс знаходив у Джона елементи історичної відмінності способів виробництва і початкові стадії історичного розуміння капіталізму як однієї з перехідних форм виробництва. Для нас важливо підкреслити, що це наближення до нового розуміння соціально-економічної історії суспільства було досягнуто:

- а) на ґрунті раніше здійсненої взаємодії історико-економічного і теоретичного у А.Сміта та інших авторів;
- б) на основі самостійних історико-економічних досліджень;
- в) в умовах якісно нової стадії синтезу історико-економічного і теоретичного.

Менш масштабними були взаємозв'язки історико-економічного і теоретичного знання в творчості французького економіста Ж. Ш. Сісмонді (1778-1842). В його роботі «Нові початки політичної економії» (1819) основою цілого ряду теоретичних висновків стали історико-економічні факти, що характеризують розвиток сільського господарства в Шотландії, Ірландії, Англії. Сісмонді вважав, що політична економія повинна ґрунтуватися на досвіді історії і спостереженні. Виступаючи проти абстрактного методу Д. Рікардо, він підкреслював все ж, що історичний метод необхідний в підходах до частковостей, але там, де мова йде про господарську систему абстракції неминучі. Сісмонді говорив також про необхідність дослідження прикордонних областей знань, що поєднують політичну економію і економічну історію, соціально-економічного становища безпосередніх виробників, впливу інститутів і соціального ладу на добробут суспільства.

Історико-економічний матеріал широко використовував і німецький економіст Ф. Ліст у своїй роботі «Національна система політичної економії» (1841). Історичне інтегрується у нього в якості ідеї розвитку господарства. Визначаються етапи економічної еволюції. Активно пропагується думка про стимулювання процесу розвитку. Індустрія розглядається як творча самостійна

сила. Разом з тим підкреслюється суттєва економічна роль політичних установ і моральних установок.

Особливо інтенсивним був синтез історико-економічного та теоретичного знань у «Капіталі» К. Маркса. Історико-господарський аспект мав тут складну структуру і виступав у формі критичного використання матеріалів численних історико-економічних робіт, самостійних екскурсів, фрагментів і розділів, порівняльного аналізу і т.д.

Характерно, що в процесі творчої взаємодії історія виконувала функцію безпосередньої трансформації історико-економічного знання в теоретичне шляхом аналізу довготривалих процесів, що розвиваються в рамках господарської системи, історичних аналогій, комбінованого підходу, ступінчастого аналізу (від початкової історико-економічної інформації до теоретичного, збагаченого елементами історичного, і на цій основі до аналізу соціальних процесів), поступової трансформації історичного підходу в історичний метод.

Посиленню творчих контактів економічної історії та теорії сприяла також німецька історична школа в політичній економії. Її найвизначніші представники (В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс, Г. Шмоллер, Л. Brentано, К. Бюхер, В. Зомбарт та ін.) виступили з критикою класичної економічної теорії. І хоча ця критика не завжди була об'єктивною, вона сприяла актуалізації окремих теоретичних проблем і більш уважному ставленню теоретиків до окремих наукових питань. Ряд істориків, наприклад, виступали проти універсальності економічних законів відкритих класиками. Вони не могли похитнути теоретичні висновки останніх, але вказали на тимчасовий перехідний характер законів, на можливість їх зміни під впливом зміни умов. Таким чином історична школа певною мірою зв'язала динаміку історико-економічного розвитку зі зміною змісту і сфери дії самих економічних законів. Релятивізм економічної дійсності виступав як загальне явище, що об'єднує економічну історію і теорію. Одночасно прихильники школи критикували класиків за односторонність підходу до людини як егоїста, який керується винятково своїм інтересом. Вони запропонували більш багатосторонній підхід і він, з часом, був урахований найвизначнішими представниками економічної науки (А. Маршалл, В. Ойкен та ін.)

Менш успішною була критика абстрактного методу класиків. Визнаючи в цілому, необхідність цього методу, історики виступали проти засилля дедукції, вказуючи на необхідність підвищення ролі індуктивного методу, що виходить з історико-економічних фактів. Суперечка про методи закінчилася визнанням необхідності дедуктивних та індуктивних підходів. За цим визнанням приховувався невеликий, але суттєвий крок на шляху подальшого зближення економічної історії та економічної теорії. Її позиції посилювалися не тільки завдяки дискусіям, але головним чином, завдяки працям молодшої історичної школи очолюваної Густавом фон Шмоллером. Вона вказала на необхідність дослідження інститутів, зокрема державно-правових органів, повністю усвідомила стимулюючу роль історії господарства по відношенню до

економічної теорії. Не випадково Шмоллер з впевненістю заявляв: без економічної історії немає економічної теорії. Разом з тим, була усвідомлена і необхідність зворотного зв'язку. Позитивним наслідком стало і подальше розширення історико-економічних досліджень, особливо в таких країнах як Англія, Франція, Німеччина.

Німецька історична школа справила певний вплив на видатного представника західноєвропейської економічної думки, засновника «Кембріджської школи» Альфреда Маршалла (1842-1924). У його головній праці «Принципи економічної науки» історико-економічне знання виступає у формі історичного підходу до явищ і процесів економічної дійсності. Більш того, головною цільовою установкою дослідника стає аналіз економічної динаміки, тобто механізму розвитку господарства. Реалізація цієї мети, окрім всіх інших переваг, заклала основи подальшого творчого зближення економічної історії та економічної теорії. Маршалл бачить недоліки історичної школи, але з повагою відноситься до її внеску в дослідницьку практику. В своїй роботі він посиляється на праці Рошера, Шмоллера, Левассера, підкреслює необхідність і творчий характер взаємодії історико-економічного і логічного аналізу. Його «Принципи економічної науки», певною мірою, служать зразком ефективності такої інтеграції. В ще більш яскравій формі вона представлена в його дослідженні «Промисловість і торгівля», де теорія поєднується з аналізом боротьби провідних європейських країн за індустріальне лідерство, розвитком форм організації бізнесу та іншими історико-економічними аспектами.

10.4. Посилення творчого зв'язку економічної історії та економічної теорії в ХХ столітті

В останній чверті ХІХ століття в структурі продуктивних сил провідних європейських держав відбулися значні зміни. Стара енергетична база виробництва обновлювалась. На зміну паровій машині прийшов електродвигун, двигун внутрішнього згорання, парова турбіна. З'явилися нові галузі (хімічна, нафтовидобувна). Істотно вдосконалилася технологія в металургії, металообробці, легкій, харчовій та інших ланках промисловості. Різко зросли масштаби виробництва. Більш потужні й ефективні двигуни, поряд з конкуренцією, сприяли посиленню концентрації виробництва, капіталу і робочої сили. Господарські утворення окремих держав ставали все більш складними та інтегрованими системами. Ця обставина суттєво змінила напрямок економічної думки ХХ століття. Під впливом прискореного, динамічного розвитку суспільного виробництва вона все більше переходить від статичної констатації до дослідження динаміки господарських систем. Паралельний імпульс надходив також від економічної історії. У 20-50 рр. з'являються нові історико-економічні роботи присвячені детальному дослідженню розвитку економіки європейських країн (Д. Брентано «Історія господарського розвитку Англії» (1930), А. Бірні «Економічна історія Європи» (1930), В. Дорен «Історія господарства Італії» (1934), Е. Бааш «Історія

економічного розвитку Голландії» (1949) та ін.). Виникають історико-економічні товариства, видаються журнали. В європейських університетах і в США читаються курси економічної історії. Істотний вплив у цей і в наступний період на розвиток наукових досліджень зіграли історико-економічні школи Німеччини, Франції, США. Представник німецької історичної школи Макс Вебер вперше дослідив зв'язки духовного фактора (протестантської релігії) з господарським життям («Протестантська етика і дух капіталізму», 1904). Історики-економісти Франції активно вивчали довгострокові динамічні процеси (Ф. Сіміан «Економічні коливання протягом тривалого періоду і світова криза» (1932), Л. Лабрус – «Нарис динаміки цін і доходів у Франції в XVIст.», Ф. Бродель «Матеріальна цивілізація: економіка і капіталізм XV-XVIIIст.» та інші). Довготривалі цикли економічної кон'юнктури вивчали М. Д. Кондратьєв і Й. Шумпетер. Представники «нової економічної історії» в США (А. Конрад, Д. Мейер, Р. Фогель) продемонстрували можливості використання в ході наукових досліджень теоретичних моделей і пов'язаних з ними статистичних прийомів. Майже одночасно з цими процесами почалася реальна інтеграція історико-економічних, теоретичних і статистичних знань у фундаментальних дослідженнях з економічного росту США, Англії, Франції, Німеччини та інших країн.

Особливості розвитку господарських систем на межі XIX-XX століть і відображення цього процесу в економічній історії спонукало економістів-теоретиків до поглибленого вивчення дійсності. Одним з таких дослідників був Й. А. Шумпетер (1883-1950). Характерною ознакою його творчості стало чітке розуміння творчої ролі економічної історії в теоретично-економічних дослідженнях. Він підкреслював, що предметом дослідження цієї науки є унікальний історичний процес – процес розвитку виробництва. Економічна історія, на його думку, являє собою не тільки основу теорії, – вона визначає на кожному даному етапі особливості економічного мислення, розуміння взаємозв'язків економічних та неекономічних чинників.

Широкій історико-економічний кругозір Шумпетера значною мірою визначив і методологію та зміст його творів. У роботі «Теорія економічного розвитку» (1911) він відмовляється від властивого цілому ряду теоретиків статичного підходу до господарства і звертається до процесу розвитку економічної системи, дає характеристику його механізму. Шумпетер деталізував уявлення про внутрішньосистемні динамічні зміни, особливо підкреслюючи роль підприємця-новатора. У творі «Економічні цикли» (1939) він продовжує досліджувати динаміку виробництва, дає пояснення циклів, вказуючи на хвилеподібний характер упровадження технічно-технологічних інновацій. Останні розглядаються ним як сутнісна ознака машинного виробництва. Таким чином, він став одним з перших творців інноваційної теорії економічного розвитку. За напрямом і змістом своїх робіт Шумпетер особливо близько стоїть до проблематики предмета і методу сучасної економічної історії. Завдання останньої – інтегрувати найкраще з його уявлень про процес розвитку господарських систем.

У творчості іншого видатного представника західноєвропейської економічної думки – Д. М. Кейнса (1883-1946) історико-економічне знання також постають необхідним і важливим елементом дослідження. У роботі «Предмет і метод політичної економії», Кейнс відзначав, що економічна історія: 1) сприяє обґрунтуванню економічної теорії, 2) забезпечує ілюстрацію окремих теоретичних положень, 3) у необхідних випадках виступає у формі критики економічних теорій. Для самого дослідника особливо важливим виявився історико-економічний підхід. Саме він зіграв визначальну роль в його критиці класичної економічної теорії, яка, за його словами, «є особливим випадком можливих станів рівноваги». У вступі до «Загальної теорії зайнятості, відсотка і грошей» (1936, він пише з цього приводу таке: «Характерні риси цього особливого випадку не збігаються з рисами економічного суспільства в якому ми живемо і тому їх проповідування збиває зі шляху і веде до фатальних наслідків при спробі застосувати теорію в практичному житті». Кейнс розглядає економіку і властиві їй процеси в їх історико-економічній динаміці. У зв'язку з цим він вказує на один із суттєвих недоліків сучасної йому економічної теорії, в побудовах якої «часто криється припущення про статичний стан» господарства, що «вносить у нього значний елемент нереальності».

Кейнсіанське дослідження макроекономічних проблем і розуміння економічної ролі держави, у свою чергу, створювали сприятливі передумови для широкої інтеграції теоретичного знання в економічну історію.

Творчі взаємозв'язки економічної теорії і економічної історії простежуються і в працях теоретиків неолібералізму. Відомо, що він виник у 30-х роках ХХ століття майже одночасно з кейнсіанством. Неоліберали виступали за лібералізацію економіки, провідну роль приватної власності, свободу підприємництва, гнучке державне регулювання. Одним з видних представників цієї течії був Вальтер Ойкен – глава «Фрайбургської школи» (Німеччина). Головні ідеї його праці «Основи національної економії» (1947) сходять до історико-економічних фактів і критичного сприйняття ідей німецької історичної школи. Уявлення про розходження і переплетення мінової і централізовано-керованої економіки сформувалися на основі вивчення економічної історії Росії, Німеччини, Парагваю, Держави інків. Думка Ойкена про регулюючу роль держави як головного арбітра у вирішенні загальногосподарських проблем сходять до Ф. Ліста та представників німецької історичної школи. З останньою також тісно пов'язана його теорія господарського порядку – сукупності форм, в яких протікає господарське життя (порядки власності та планування, бюджету, грошового обігу, ринків, підприємництва, зовнішньоекономічних зв'язків). Поняття господарського порядку викристалізувалося в процесі критичного аналізу основних положень історичної школи і самостійних історико-економічних екскурсів Ойкена.

Іншим джерелом формування даного поняття була усебічно обґрунтована теза істориків-економістів (від Рошера до Шмоллера) про роль інституціонально-правових умов в економічній життєдіяльності суспільства.

Якщо врахувати, що теорія господарського порядку стала методологічною основою концепції трансформації німецької централізовано-планованої економіки в ринкову, а потім у соціально-орієнтовану економіку, то творча взаємодія економічної історії і економічної теорії постане в новій небувалій раніше формі масштабних практичних результатів.

Плідний союз історико-економічних і теоретичних знань простежується також у науковій творчості сучасного представника «Чикагської школи» неолібералізму, лауреата Нобелівської премії Мілтона Фрідмена (1912). Правильність його монетаристської теорії була перевірена за допомогою історико-економічного дослідження «Історія грошової системи США 1867-1960» (1963). (Цю роботу М. Фрідман написав спільно з Анною Шварц). Саме тому він був переконаний, що помилковість економічної теорії можуть довести тільки історико-економічні факти. З цієї ж причини він підтверджував основні теоретичні положення своєї монетаристської теорії історико-економічними ілюстраціями. Його учень Ф. Коган написав книгу про гіперінфляцію в різних країнах на основі історико-економічних матеріалів. Історико-економічний підхід до процесів і явищ економічної дійсності сприяв утвердженню релятивного погляду Фрідмена на економічну теорію. Він підкреслював, що будь-яка теорія має перехідний характер. Можна припустити, що саме глибоке розуміння історико-економічного підходу, націленого на аналіз процесу розвитку, привело автора монетаристської теорії до розробки методологічних проблем економічних досліджень. В есе «Методологія позитивної економічної науки» він говорить про те, що теорія прояснює велике малим, при допомозі загальних і вирішальних елементів. При цьому, в дусі інструменталізму, він вважає, що вихідні теоретичні передумови можуть бути відносно далекими від дійсності (допущення про чисту конкуренцію, досконалої гнучкості цін та ін.) тільки б вони приносили результати, що витримують емпіричну перевірку. Такий підхід, певною мірою, зближує з контр-фактичними моделями американського історика-економіста Р. Фогеля. Але головне в тому, що і антитезиси Р. Фогеля та інструменталістські прийоми М. Фрідмана змушують нас думати про те, що евристичні підходи стають усе більш необхідними і що ідея істориків-економістів Одеського національного економічного університету про розробку прикладного розділу економічної історії – історико-економічної евристики є найважливішою міждисциплінарною проблемою. Можна сподіватися, що її формували спільними зусиллями істориків-економістів, управлінців, фахівців зайнятих у сфері економічної і галузевої теорії, статистичного аналізу, теорії систем принесе обнадійливі результати.

Усе сказане в розглянутій главі дозволяє зробити такі основні висновки:

1. Творча взаємодія економічної історії та економічної теорії являє собою довготривалий процес, що поступово посилюється.

2. У ході цього процесу, поряд з постійною локальною інтеграцією історико-економічних знань, періодично здійснювався їх масштабний синтез (у теоретичних розробках Ж. Тюрго, А. Сміта та Р. Джонса, К. Маркса, В. Ойкена).

3. У загальній економічній теорії і галузевих економічних науках економічна історія була носієм ідеї розвитку матеріального виробництва, пов'язаних із ним сфер і процесів, сприяла утвердженню наукового принципу розвитку.

4. Акцентуючи увагу на засадничій ролі матеріального виробництва в життєдіяльності суспільства, історико-економічні знання сприяли актуалізації проблем економічної теорії та поточної соціально-економічної практики.

5. Дослідження та узагальнення історико-економічного досвіду, його модифікована інтеграція в економічну теорію сприяли об'єктивізації, підвищенню рівня змістовності та внутрішньої інтеграції теоретичних знань.

6. Виступаючи у формі історико-економічного підходу, а потім у формі історичного методу дослідження, історико-економічні знання сприяли вдосконаленню методологічного рівня економічної теорії.

7. Економічна історія мала також певний вплив на теорію і методологію прийняття великих господарських рішень (врахування історико-економічного досвіду 20-30-х рр. ХХ ст. у післявоєнній Німеччині).

8. Відносно загальної економічної теорії історико-економічні знання виконували такі основні творчі функції:

- а) обґрунтування теоретичних положень;
- б) перевірки істинності теоретичних концепцій і гіпотез;
- в) критики теоретичних висновків;
- г) визначення історико-економічних границь дієвості економічних доктрин;
- д) стимулювання розумової активності теоретиків;
- е) трансформації уявлень про довготривалі процеси, що мають вихід у сучасність;
- ж) трансформації уявлень про релятивність економічних явищ, процесів і теорій;
- з) співучасті у формуванні категоріального апарату;
- і) постановки актуальних міждисциплінарних проблем (німецька історична школа про дослідження інститутів);
- к) поглиблення знань про процес розвитку господарських систем;
- л) співучасті у формуванні інтегрованих форм економічного аналізу (роботи з економічного зростання США, Англії, Франції, ФРН);
- м) упровадження в економічну теорію і управлінську практику прийомів прикладного міждисциплінарного розділу економічної історії – історико-економічної евристики;
- н) співучасть у формуванні інноваційних соціально-економічних ідей.

Слід зазначити, однак, що до останнього часу маловивченість творчих зв'язків економічної історії та економічної теорії, а також неповнота уявлень про творчі функції історико-економічних знань, при всіх позитивних тенденціях суттєво стримували розвиток процесу, що досліджується. Поряд з посиленням уваги до економічної історії, в останні десятиліття мала місце і зворотна тенденція – зневага до історико-економічних знань. Останнє сприяло

поглибленню кризових явищ в економічній теорії, що суттєво затримувало її подальший прогрес.

Подолання ситуації, що склалася, в значній мірі пов'язане з подальшим посиленням творчих контактів економічної теорії та економічної історії, формуванням нових інтегрованих методів дослідження і нових форм знання. У зв'язку з цим, в економічній історії висувуються на перший план функції постановки актуальних міждисциплінарних проблем і евристично-спрямованого дослідження. Що стосується міждисциплінарних проблем, то серед них загальними і першочерговими для розглянутих наук є: проблема інтеграції структурних рівнів методу дослідження (методологічних установок філософії, економічної теорії, економічної історії, загальнонаукових методів); поглиблення трактовки процесу розвитку господарських систем, галузей, підприємств; розробка нового підходу до розуміння духовної складової економічного розвитку і формування уявлень про духовні продуктивні сили суспільства; постановка соціально-економічних завдань духовної реформації українського суспільства як необхідної умови трансформації його господарської системи в ринкову економіку.

На закінчення необхідно відзначити, що наведена інформація для студента (економіста, управлінця) є не тільки введенням у проблематику вдосконалення економічної теорії на основі інтеграції історико-економічних знань. Вона свідчить про те, що економічна теорія є системою, яка розвивається та постійно оновлюється, що ця тенденція відображає мінливість історико-економічної дійсності. І в даних умовах духовна система майбутнього фахівця, що включає знання, мислення, вміння та навички, почуття і досвід, не може залишатися застиглою. Її розвиток і, в першу чергу, систематичне збагачення знання і мислення є найпершою умовою підвищення інтелектуальної конкурентоспроможності.

Запитання для самоконтролю

- 1.** Поясніть, чим викликана необхідність інтеграції історико-економічних і теоретичних знань?
- 2.** Дайте характеристику процесу розвитку творчих взаємозв'язків економічної історії та економічної теорії в XVI-XVII ст.
- 3.** Проаналізуйте особливості розвитку економічної історії в XVIII столітті і її вплив на зміст економічної теорії.
- 4.** Розкрийте творчий характер взаємодії економічної теорії і економічної історії в роботі А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів».
- 5.** Проаналізуйте процес розвитку інтеграційних зв'язків історико-економічних і теоретичних знань у XIX столітті.
- 6.** З'ясуйте причини посилення та основні напрямки творчих зв'язків економічної історії та економічної теорії в XX столітті.

7. Визначте основні творчі функції економічної історії відносно економічної теорії.

8. Сформулюйте свою точку зору на загальні міждисциплінарні проблеми сучасної економічної історії та економічної теорії.

9. Розкрийте історико-економічний зміст функції трансформації наукового принципу розвитку в систему економічних, наук. Визначте свою точку зору на її перспективи.

10. Аргументуйте тезу про те, що економічна історія є стимулятором формування інноваційних ідей в економічних науках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базилевич В. Д., Базилевич К. С., Баластрик Л. О. Макроекономіка / За ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2007. – 703 с.
2. Базилінська О. Я. Макроекономіка: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 442 с.
3. Бартенёв С. А. История экономических учений. – М.: Юристь, 2002. – 456 с.
4. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М.: Дело ЛТД, 1994. – 720 с.
5. Бурда Майкл, Виплош Чарльз Макроекономіка: Європейський контекст / Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – 682 с.
6. Буту А. И. Макроекономіка: Учеб. Пособие. – К.: Знання, 2004. – 541 с.
7. Гальперин В. М., Гребенников Л. И., Леусский А. И., Тарасевич Л. С. Макроекономіка: Учебник / Общая редакция Л. С. Тарасевича. Изд. 2 - е, перераб. и доп. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 1997. – 719 с.
8. Гальчинський А. Теорія грошей. Вид. 4-те. – К.: Основи, 2001. – 415 с.
9. Горкіна Л. П., Біла С. О., Небрат В. В. та ін. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс. – К.: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2010. – 670 с.
10. Гронтковська Т. Е., Косік А. Ф. Макроекономіка: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 672 с.
11. Долан Эд. Дж., Кэмпбелл Р. Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика / Пер. с англ. В. Лукашевича и др.; Под общ. ред. В. Лукашевича. – Л., 1991. – 448 с.
12. Долан Э. Дж., Линдсей Д. Макроекономіка (пер. с англ. В. Лукашевича и др.); под общ. ред. Б. Лисовика и др. – СПб., 1994. – 407 с.
13. Задоя А. А., Петруня Ю. С. Макроекономіка: Учень. – 3-е изд., перераб. и доп. – К.: «Знання», 2008. – 381 с.
14. Зверяков М. И. Теоретические проблемы формирования национальной экономической системы: Монография / М. И. Зверяков. – Одесса: Астропринт, 2012. – 352 с.
15. Зверяков М. І. Національна економічна система: проблеми теорії: [монографія] / М. І. Зверяков. – Одеса: Астропринт, 2012. – 320 с.
16. Історія економічних учень: Підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін. / за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. – К.: КНЕУ, 2001. – 564 с.
17. Карпінський Б. А., Божко С. М., Карпінська О. Б. Макроекономіка: зростання і сталий розвиток: Навч. посіб. – К., ВД «Професіонал», 2006. – 272 с.
18. Кейнс Дж. Избранные произведения (пер. с англ.). – М.: Экономика, 1993. – 541 с.

19. Когура Є. В., Косарів В. М. Моделювання макроекономічної динаміки: Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 236 с.
20. Круш П. В. Макроекономіка та її регулювання: Навч. посіб. – К.: Каравела, 2009. – 424 с.
21. Круш П., Клименко О. В. Інфляція: суть, форми та її оцінка: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 288 с.
22. Макроекономіка: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За загальною редакцією доктора екон. наук, професора Зверякова М. І. – Одеса: Пальміра, 2007. – 248 с.
23. Мельник О. М. Інфляція: теорія і практика регулювання. – К.: Знання, 1999. – 291 с.
24. Міжнародна макроекономіка. Навч. посіб. Видання 3-тє перероб. та доп. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 400 с.
25. Моторин Р. М., Моторина Т. М. Система національних рахунків: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2001. – 336 с.
26. Мэнкью Н. Г. Макроэкономика. Пер. с англ. – М.: МГУ, 1999. – 736 с.
27. Основи економічної теорії. Мікроекономіка. Макроекономіка. / За ред. Покритана А. К., Збарського М. І. – Одеса: ОДЕУ, 1999. – 497 с.
28. Панчишин С. М. Макроекономіка: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2001. – 616 с.
29. Самюельсон Пол А., Нордгауз Вільям Д. Макроекономіка / Пер. з англ. – К.: «Основи», 1995. – 544 с.
30. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.
31. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації / За ред. З. С. Варналія. – К.: НІСД, 2006. – 576 с.
32. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; за заг. ред. Л. Я. Жаліла. – К.: НІСД, 2011. – 96 с.
33. Устенко О. Л. Теория экономического риска: Монография. – К.: МАУП, 1997. – 164 с.
34. Устойчивое развитие: понятие и категории / Степанов В. Н., Кругляков А. Л. и др. – Од.: НАН Украины, 1997. – 52 .
35. Філіпенко А. С. Економічний розвиток. Європейський контекст. – К.: “Знання України”, 2001. – 120 с.

Навчальне видання

МАКРОЕКОНОМІКА

Навчальний посібник

Укладачі: Олена Григорівна Бакланова
Ольга Олександрівна Брагарник
Світлана Олексіївна Даниліна
Людмила Леонідівна Жданова
Лідія Яковлівна Коноводченко
Микола Григорович Ластовенко
Ольга Константинівна Лунева
Сергей Николаевич Макуха
Сергій Володимирович Максименко
В'ячеслав Константинович Матвєєнко
Василій Дмитрович Мужайло
Павел Петрович Несененко
Тетяна Степанівна Старикова
Микола Опанасович Уперенко
Галина Анатоліївна Чередниченко
Тетяна Ігорівна Янчева

За загальною редакцією д.е.н, проф. Михайла Івановича Звєрякова

Коректор: А. О. Ковальова